

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ABDULLA QƏDİRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: _____ **Şəbnəm Qəni qızı Mirzəzadə**

Elmi rəhbər: _____ filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

BAKI – 2025

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL. ABDULLA QƏDİRİ: DÖVRÜ, ƏDƏBİ MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞI	11
1.1. Yazıçının dövrü, mühiti və müasirləri	11
1.2. Yazıçının ədəbi şəxsiyyəti və irsi	24
II FƏSİL. ABDULLA QƏDİRİ YARADICILIĞINDA EPİK NÖVÜN YERİ VƏ MÖVQEYİ	48
2.1. Abdulla Qədri romanlarının mövzusu, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri	48
2.2. “Ötən günlər” romanı özbək tarixi romanının ilk nümunəsi kimi	59
2.3. “Mehrab əqrəbi” romanında tarixi gerçəkliyin bədii inikası	70
III FƏSİL. ABDULLA QƏDİRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI	87
3.1. Abdulla Qədri həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində.....	87
3.2. XX əsr cədid mətbuatı və publisistikası: “Müştüm” jurnalı “Molla Nəsrəddin”in davamçısı kimi	95
3.3. Abdulla Qədri romanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri	112
NƏTİCƏ	119
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	123

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının ədəbi tarixi qədim ənənələrə əsaslanır və bu əlaqələr əsrlər boyu biri-birinə qarşılıqlı təsir göstərərək zənginləşmişdir. Azərbaycan və Özbəkistan kimi ortaq tarixi və mədəni köklərə malik olan xalqlar arasında ədəbi münasibətlərin tədqiqi, onların qarşılıqlı təsir mexanizmlərinin araşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərindən biridir. Bu əlaqələrin öyrənilməsi həm iki xalqın ortaq mənəvi mirasının üzə çıxarılması, həm də ədəbi və mədəni irsin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Abdulla Qədri xüsusi yer tutur. Onun zəngin ədəbi irsi, tarixiliklə zəngin nəsr və cəmiyyətin sosial problemlərinə həssas yanaşması iki xalqın ədəbiyyatı arasında mənəvi körpü rolunu oynayır. “Abdulla Qədri və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda yazılmış dissertasiya işi bu mənada, yalnız ədəbi əlaqələrə yeni töhfə verməklə məhdudlaşmır. Tədqiqat eyni zamanda, Abdulla Qədriinin ədəbi şəxsiyyətinin, bədii və publisistik irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sistemli şəkildə araşdırılması ilə fərqlənir. Onun nəsr sahəsində qazandığı uğurlar, Türkünstanda ilk tarixi roman janrının banisi kimi tanınması, publisistikasının zənginliyi və bu yaradıcılığın Azərbaycan ədəbiyyatı ilə səsleşməsi tədqiqatın aktuallığını və elmi əhəmiyyətini daha da artırır.

Abdulla Qədriinin ədəbi şəxsiyyəti, nəsr, publisistikası və Azərbaycan elmi mühitindəki yeri ilk dəfə olaraq Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri kontekstində sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqat eyni zamanda, iki qardaş xalqın ədəbi-mədəni əlaqələrinin müasir elmi yanaşmalar əsasında yenidən qiymətləndirilməsinə töhfə verir.

Ümumtürk xalqlarının folklorunun təsiri və bu sahədəki paralelliklər bədii sənət nümunələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Abdulla Qədriinin “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanlarında da folklor elementləri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə məhəbbət dastanları ilə paralellər, folklorun qədim janrlarından

biri olan inanclara əsaslanan süjetlər – sehr, cadu, Xoca Maaza inancı, orada gecələmə, arzular diləmə kimi inanclar və sınımalar müxtəlif formalarda təsvir edilmiş, özbək dilinə məxsus atalar sözü və zərbi-məsəllərdən yerli-yerində istifadə edilmişdir. Bu yanaşma folklor poetikasının tətbiqi bacarığı ilə yanaşı, romanların dilinə xüsusi lirik-psixoloji çalarlar və milli kolorit bəxş edir.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafı ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Akademik İsa Həbibbəyli bu barədə qeyd edir: “...*Demək olar ki, bütün əsərlərdə ədəbiyyatlarımızın qardaşlığı xalqlarımızın qardaşlığının nümunəsinə və təcəssümünə çevrilmiş, dərin mənəvi bağlılığımızın daha da möhkəmləndirilməsinə uğurla xidmət etmişdir. Bu mənada ayrı-ayrı Azərbaycan və özbək şairlərinin, yazıçılarının dostluq, yaradıcılıq əlaqələri həm də eyni zamanda ölkələr və xalqlararası əlaqələrin də parlaq səhifələrini təşkil edir*” [42, s.19].

“Abdulla Qədiri və Azərbaycan ədəbiyyatı” bu günə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında elmi-nəzəri cəhətdən bir bütöv şəkildə öyrənilməsə də, müasir dövrdə Azərbaycan-Türküstan ədəbi-mədəni əlaqələrini araşdırarkən Abdulla Qədiri yaradıcılığına da yer verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sənətkarın yaradıcılığından “Ötən günlər” [48] romanını ilk dəfə Xalid Səid Xocayev tərcümə etmişdir. Müxtəlif zamanlarda Pənah Xəlilov “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” [46], Elman Quliyev “Türk xalqları ədəbiyyatı” [56] adlı dərslində Abdulla Qədiri yaradıcılığına yer ayırmışlar.

Almaz Ülvi “Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)” monoqrafiyasının “Realist cığatay (özbək) nasiri” bölməsində [20], “Özbək ədəbiyyatı” kitabında yer alan “Abdulla Qədiri və Azərbaycan”, “Abdulla Qədiri: tənqid, təhlil və şərhlər” məqalələrində [22] yazıcının çoxşaxəli yaradıcılığı işıqlandırılmış, onun nəsrini təhlil olunmuşdur.

Abdulla Qədiri öz ölkəsində də hərtərəfli tədqiq olunmuş, Matyaqub Koşcanovun “Abdulla Qədirinin təsviri sənəti” [126], Ömərəli Normatovun “Ötən günlər” heyretini” [110], Nəbican Baqinin “Qətlnamə” [89], Həbibulla Qədirinin “Abdulla Qədiri müasirlərinin xatirəsində” [85], Xandəmir Qədirinin “Ədib tərifləri” [84], Sabir Mirvaliyevin “Abdulla Qədiri: həyatı və yaradıcılığı” [103], Bahadır Kərimovun

“Abdulla Qədiri və hermenevtik təfəkkür: elmi monoqrafiya” [99] kimi kitabları qələmə alınmışdır. Özbək yazıçı, ədiblərinin Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə, ədəbi-tarixi kontekstdə hərtərəfli öyrənilməsi və tədqiqi hər iki ölkənin alimləri qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri olduğu üçün bu əlaqələrə həsr olunan bir çox tədqiqatlar, monoqrafiya və məqalələr yazılmışdır: *“Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrində dostluq və qardaşlığın tərənnümü böyük yer tutur. Özbək və Azərbaycan yazıçıların yaradıcılığında dostluq və qardaşlıq ruhu hökm sürür: Abdulla Qədiri “Ötən günlər” romanında, Aybək “Bəlalıq” hekayəsində, Səməd Vurğun, Həmid Alimcan, Süleyman Rüstəm, Qafur Qulam, Maqsud Şeyxzadə, Şöhrət, Rəsul Rza, Osman Sarıvəlli, Zülfüyyə, Mirvari Dilbazi, Erkin Vahid, Nəbi Xəzri, Nərmurad Narzullayev, Bəxtiyar Vahabzadə, Əliəğa Kürçaylı və digərlərinin əsərlərində”* [142, s.211].

Hazırkı, dövrdə də Abdulla Qədiri yaradıcılığı öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” [55] romanı 2023-cü ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Əsərin sonunda müəllif və tərcüməçi haqqında irihəcmli məqalə də yer almışdır.

2024-cü ilin ilk ayında “Cədid” adlı qəzet təsis edildi. Bu nəşrin əsas məqsədi repressiyaya uğramış cədidçilərin – söz sənətkarlarının, ziyalıların ədəbi şəxsiyyəti və irsinə yenidən nəzər salmaq, onları daha geniş miqyasda tanıتماqdan ibarətdir: *“Cədid” qəzeti sözün əsl mənasında maarifpərvər özbək ziyalıların arzuladığı yeni dövrün təntənəsidir* [139]. Qəzetin səhifələrində böyük millətçi və maarifpərvər ziyalıların millət islahatı ilə bağlı fikirləri “Mənbələr”, “Sivilizasiya”, “Güzgü”, “Əbədi irs”, “Dövrün ruhu”, “Miras”, “Fikir meydanı” adlı rubrikalarda yer almışdır. 2024-cü il yanvarın 1-də çap olunan “Cədid” jurnalının ilk nömrəsində cədidçilərdən – Mahmudxoca Behbudinin “Millətlər necə inkişaf edir” məqaləsi, Əbdülhəmid Çolpanın “Yarpaq”, “Bənövşə”, Abdulla Əvlaninin “Öz məişətimizdən”, “Nə kimindir?”, Abdulla Qədirinin “Əhvalımız” şeirləri verilmişdir [95, s.7].

“Cədid” qəzetinin baş redaktoru İqbal Mirzə, Abdulla Qədiri irsinin görkəmli tədqiqatçısı Bahadır Kərim, Abdulla Qədirinin nəvəsi Xandəmir Qədirov Azərbaycana səfər etmiş və 2023-cü ilin avqust ayının 2-də Azərbaycan Milli Kitabxanasında “Özbək ədəbiyyatı guşəsi”nin açılışı və özbək ədəbiyyatının görkəmli

nümayəndəsi, repressiya qurbanı Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanının təqdimatı keçirilmişdir. Tədbirdə hər iki ölkənin tanınmış ədəbiyyat və elm xadimləri iştirak ediblər. Təqdimat zamanı məşhur özbək nasiri Abdulla Qədirinin Xalid Səid Xocayev tərəfindən 1928-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş “Ötən günlər” romanının yenidən müasir əlifbaya uyğunlaşdırılmış formada nəşr olunması haqqında məlumat verilib. Eyni zamanda, bu romanın ideya-bədii məziyyətləri təhlil obyektinə çevrilib.

“Abdulla Qədiri və Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı tədqiqat işində yazıçının şəxsiyyəti, bədii və publisistik yaradıcılığı ilk dəfə hərtərəfli araşdırılmış, sistemləşdirilərək təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Özbək ədəbiyyatının klassiki və cədid ədəbi hərəkatının aparıcı nümayəndəsi Abdulla Qədirinin zəngin yaradıcılığı bu tədqiqatın əsas obyektini təşkil edir. Dissertasiya işinin predmeti isə Abdulla Qədirinin ədəbi irsi müstəvisində Azərbaycan və özbək ədəbi əlaqələrinin yeni bir yaradıcılıq mərhələsində əldə etdiyi məziyyətlərin tarixi-müqayisəli aspektdə təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın digər mühüm əhəmiyyət kəsb edən istiqaməti isə Azərbaycan və özbək xalqları arasında tarixən mövcud olan ədəbi əlaqələrin inkişaf dinamikasını üzə çıxarmaq və bu əlaqələri müqayisəli yanaşma əsasında izləməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi özbək ədəbiyyatının klassiki Abdulla Qədirinin yaradıcılığı əsasında, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixi inkişafını və bu əlaqələrin indiki vəziyyətini tədqiq etmək, həmçinin ədəbi əlaqələrin müqayisəli tədqiqi (komparativistika) və tərcümə sənəti sahəsində əldə edilən nailiyyətlərin əsas nəzəri prinsiplərini müəyyənləşdirməkdir. Bu elmi məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün aşağıda qeyd olunan məsələlərin həlli nəzərdə tutulur:

– Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin XIX və XX əsrlərdəki inkişafını təhlil etmək, bu dövrlərdə fəaliyyət göstərən sənətkarları birləşdirən ədəbi-estetik amilləri araşdırmaq və xüsusilə Abdulla Qədirinin şəxsində cədid hərəkatının Azərbaycan ədəbiyyatında özünü göstərən maarifçilik konsepsiyasını tarixi və ənənəvi aspektlərdə qiymətləndirmək;

– Abdulla Qədirinin yaradıcılığı nümunəsində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin milli zəminini, yeni meyar və yanaşmaların tətbiqini təhlil edərək, konkret ədəbi faktlar əsasında bu əlaqələrin inkişafını və bu əlaqələri zərurətə çevirən amilləri müəyyənləşdirmək;

– Ədəbi növ və janr müxtəlifliyi çərçivəsində, Abdulla Qədirinin nəsr yaradıcılığının Azərbaycan nəsrinə ilə uyğunluq təşkil edən məqamlarını ortaya qoymaq;

– “Molla Nəsrəddin” və “Müştüm” jurnallarının nəşri vasitəsilə hər iki xalqın ədəbi-mədəni həyatının inkişafını göstərən satirik milli mətbuatın rolunu araşdırmaq, Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”inin təsiri ilə özbək satirik jurnalının yaranmasını və bu hadisənin tarixi əhəmiyyətini vurğulamaq;

– Abdulla Qədirinin əsərlərinin, xüsusən də “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanlarının Azərbaycanda tərcümə olunaraq bir neçə dəfə nəşrini və tədqiqini nəzərə alaraq, bu fəaliyyətin hər iki xalqın ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafına verdiyi töhfəni nəzəri və elmi aspektlərdən qiymətləndirmək, türk xalqları ədəbiyyatında bu əsərlərin tarixi əhəmiyyətini qeyd etmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı tarixi-müqayisəli tədqiqat metodundan istifadə edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında tarixilik prinsipi əsas götürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində Abdulla Qədirinin çoxşaxəli və çoxistiqamətli yaradıcılıq irsinin Azərbaycan ədəbi mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələrinin və səsleşmələrinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq aşağıdakı əsas müddəalar müdafiyyə təqdim edilmişdir:

– Abdulla Qədirinin çoxşaxəli yaradıcılıq irsi Şərqi-İslam dəyərlərinə əsaslanan əxlaq, ailə-məişət və idarəçilik sahələrinə tamamilə yeni yanaşma tərzini nümayiş etdirən bir fenomen kimi təqdim edilmiş, bu irsin Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi-ictimai fikri ilə səsleşən aspektləri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

– Ədibin yetişdiyi ədəbi-mədəni mühit və ictimai-tarixi şərait cədidçilik hərəkatının bir alternativ ədəbi istiqamət kimi formalaşmasının zəruriliyini şərtləndirən amillər çərçivəsində təhlil edilmiş, bu hərəkatın əsas məfkurə xüsusiyyətlərinə elmi münasibət bildirilmişdir.

– Abdulla Qədirinin şeir, nəsr, dramaturgiya və publisistika sahələrində məhsuldar fəaliyyətinin Azərbaycan ədəbi-ictimai mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələri araşdırılmış, Cəlil Məmmədquluzadə irsi ilə yaradıcılıq təsirləri elmi əsaslarla təsdiq edilmişdir.

– Ədibin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi, bu tərcümələrin Azərbaycan elmi və ədəbi mühitində doğurduğu elmi marağın səbəbləri geniş əsaslandırma və təhlil əsasında araşdırılmışdır.

– Abdulla Qədirinin yaradıcılığı istər sovet dönməndə, istərsə də müstəqillik illərində Azərbaycan oxucusu və ədəbiyyatşünaslığı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məqamlar əsasında sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir.

– Tədqiqat boyu Abdulla Qədirinin ədəbi irsi Azərbaycan ədəbi-bədii və elmi-nəzəri fikri ilə paralel şəkildə araşdırılmış, bu iki sahə bir-birinə fakt, təhlil və münasibət üçün geniş perspektivlər açan müstəvilər kimi təqdim edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. “Abdulla Qədiri və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusu ilk dəfə olaraq Azərbaycan və özbək ədəbiyyatşünaslığında bütöv bir dissertasiya şəklində öyrənilmişdir. Bu tədqiqat işi ədəbi əlaqələrin zəruri bir sahə kimi inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdə ədəbi şəxsiyyətlərin rolunu elmi baxımdan dəyərləndirmək kimi yenilikləri özündə ehtiva edir. Dissertasiya çərçivəsində aşağıdakı mühüm elmi yeniliklər ortaya qoyulmuşdur:

– Abdulla Qədirinin yaradıcılığı ilk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı ədəbi əlaqələr kontekstində nəzərdən keçirilmişdir;

– Ədəbi təsir baxımından Abdulla Qədirinin Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin – Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Cəmənəminli və s. yaradıcılığından əxz etdiyi məziyyətlər barədə təsəvvür yaradılmışdır;

– Bir sənətkar kimi Abdulla Qədiri irsinin Azərbaycan oxucusu və ədəbi-elmi ictimaiyyəti üçün maraq doğuran məqamları təhlilə cəlb olunmuşdur;

– Ədibin yaradıcılığında tarixi roman janrının zaman və real gerçəklikləri əks etdirmək xüsusiyyəti yeni prizmadan təhlilə yönəldilmişdir;

- Abdulla Qədirinin şeir yaradıcılığı və dramaturji irsi ilk dəfə sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, ədibin ədəbi növ və janr tipologiyasının səciyyəvi cəhətləri barədə yekdil elmi qənaətlərə gəlinmişdir;
- Abdulla Qədirinin publisistikası ilk dəfə Azərbaycan dövrü mətbuatı ilə müqayisəli surətdə araşdırılmışdır;
- Türküstanda dərc olunan “Müştüm “ jurnalı Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə müqayisə olunmuş, ilk dəfə fakt və sübutlara əsaslanaraq “Müştüm” satirik jurnalının başlanğıcını və istiqamətini məhz “Molla Nəsrəddin” jurnalından götürdüyü təsdiq olunmuşdur;
- Bir çox mənbələrdə “Müştüm” jurnalının banisinin Abdulla Qədri olması məsələsi araşdırılmış, tədqiqatlar nəticəsində yazıçının jurnalın fəal tərəfdarı, iştirakçısı olması faktı üzə çıxarılmışdır;
- “Müştüm” jurnalının müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərmiş baş redaktorları (Qazi Yunus, Kamil Alimov, Ziya Səid, Qulamqazir Qafurov, Cüməniyaz Mahmudov, Hüseyn Şəms, Mümtaz Məhəmmədov, Akmal Polad, Zakir Yoldaş, Mirmöhşün, İbrahim Rəhim, Maqsud Koriyev, Cura Sadullayev, Nemət Aminov, Aşurəli Curayev, Nasircan Daşmatov) haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə doğru elmi qənaətə gəlinmişdir;
- Tərcümə ədəbi əlaqələrin zəruri bir vasitəsi kimi Abdulla Qədirinin yaradıcılığı nümunəsində Azərbaycan dilinə çevrilməsini zəruri edən amillər əsas elmi hədəf kimi müəyyənləşdirilmişdir;
- Xalid Səid Xocayevin 1928-ci ildə ilk dəfə özbək dilindən tərcümə etdiyi “Ötən günlər” romanı hərtərəfli təhlilə cəlb olunmuş, Abdulla Qədri romanlarının ilk tərcüməsi haqqında əhatəli müqayisələr aparılmışdır;
- “Ötən günlər” romanının 1933-cü ildə ilk dəfə Bakıda özbək dilində nəşri müəyyən edilmişdir;
- 2023-cü ildə “Ötən günlər” romanının müasir əlifbaya uyğunlaşdırılaraq yenidən nəşr olunması faktı haqqında məlumat verilmiş və bütün tərcümə nəşrləri ilk dəfə olaraq geniş və müqayisəli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin tarixi və ayrı-ayrı yaradıcılıq mərhələlərinin, xüsusilə XIX və XX əsrlərdəki inkişafının nəzəri cəhətdən ümumiləşdirilməsi ilə yanaşı, ədəbi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan tərcümə məsələləri dissertasiya işində xüsusi diqqətə alınmışdır. Abdulla Qədirinin yaradıcılığı əsasında formalaşan Azərbaycan-özbək ədəbiyyatları arasındakı ədəbi əlaqələr tarixən inkişaf etmiş ənənənin davamı kimi nəzərdən keçirilmişdir ki, bu da həm nəzəri, həm də praktiki baxımdan əhəmiyyətlidir.

Dissertasiya işindən Azərbaycan-özbək əlaqələrini tədqiq edən mütəxəssislər, magistrantlar, tələbələr və müəllimlər faydalana bilərlər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil olan jurnallarda, respublika və beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans materiallarında dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş - 14689 işarədən, I fəsil - 74426 işarədən, II fəsil - 79135 işarədən, III fəsil - 63677 işarədən, nəticə - 6037 işarədən ibarətdir. Dissertasiya işinin ümumi həcmi 237964 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL

ABDULLA QƏDİRİ: DÖVRÜ, ƏDƏBİ MÜHİTİ, HƏYATI VƏ YARADICILIĞI

1.1.Yazıcının dövrü, mühiti və müasirləri

Yerləşmə mövqeyinə və coğrafi inzibati ərazi bölgüsünə görə Türküstan (bu ad “türklərin yurdu” mənasını verir – Ş.M.) tarixi mənbələrdə türkəsilli xalqların qədim zamanlardan məskunlaşdığı yaşayış məskənlərindən biri kimi qeyd olunur. Amudərya və Sırdərya çaylarının ərazisində yerləşən ovalığın adına qədim tarixi-ədəbi abidələrdən olan “Avesta”da rast gəlinir. Bir vilayət kimi bu ərazi şərti olaraq Qərbi, Şərqi və Cənubi Türküstana bölünürdü. Qərbi Türküstan 1867-ci ildə Rusiyaya birləşdirilərək burada Türküstan qubernatorluğu yaradılmışdır. Bu qubernatorluq 1867-ci ildə “Türküstan ölkəsi” adı altında rəsmi elan olunmuşdur. Ancaq bununla bərabər Qərbi Türküstanla müqayisədə Şərqi Türküstan adı altında elmi, rəsmi dairələrdə işləklilik qazanmışdır.

XIX əsr türk-müsəlman dünyasında baş verən ciddi ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin bir dövr kimi səciyyələnir. Müstəmləkəçilik, işğalçılıq siyasətinin tüğyan etdiyi bu yüzilliyin əvvəllərində Türküstanın sosial-iqtisadi, dini-əxlaqi, etik-fəlsəfi düşüncəsində yeni intibahlar baş verir. Belə bir yenilənmə baş verən ziddiyyətli ictimai-siyasi proseslərə rəğmən daha fəal şəkildə ədəbi-mədəni həyatda özünü büruzə verməyə başlayır. Eyni adekvat hadisələri Cənubi Qafqazda – Azərbaycanda izləmək mümkün idi. Bu, bir tərəfdən də onu təsdiqləyir ki, ədəbi təcrübənin inkişaf təkamülü süst dövrlərdə və yaradıcılıq mərhələlərində fəallıq səviyyəsini nümayiş etdirmək iqtidarında olmur, necə deyərlər ədəbiyyat dövrün, zamanın xaotik hadisələrinə və kataklizmlərinə rəğmən özünüaxtarış, özünü təsdiq stixikası üstə köklənir. Bu doğru qənaətdir ki: *“canlı bir orqanizmin təhtəlşüür olaraq öz həyatı uğrunda daima mübarizə apardığı, bu həyatı mənən zənginləşdirməyə çalışdığı kimi, milli ədəbiyyat*

da öz missiyası daxilində canlı bir orqanizm kimi təkmilə gedən yolda daima, bütün epoxalarda özünü axtarır, həmin epoxaların spesifikasından doğan bədii-estetik mərhələləri bir-bir adlayır və bəzən ədəbiyyatın bu axtarışları təxminən eyni zaman vahidi daxilində öz tarixinə bir neçə böyük sənətkarın adını yazır, bəzən də bu axtarışların nəticəsi daha artıq vaxt tələb edir” [27, s.7].

XIX əsrin sonlarında meydana gələn cədidçilik belə bir milli zəmində intişar tapan bir hərəkət idi. Cədidçilik və ya cədidizm ərəb dilindəki “cədid” sözündən götürülüb, mənaca “yeni” anlamını ifadə edir. Bu hərəkət rus imperiyası dönmündə türk xalqlarında formalaşan ictimai-siyasi və intellektual bir hərəkətdir. XIX yüzilliyin 80-ci illərində Kırım, Kazan, Azərbaycanda, 90-cı illərdə isə Orta Asiyada bir hərəkət səviyyəsinə gəlib çatmışdır.

Cədidçilik adı altında yeni və müasir məktəbin, mətbuatın, milli inkişaf modeli nəzərdə tutulur. Türkünstandakı cədidçilik milli azadlıq mübarizəsi zamanı ortaya çıxan, özbək xalqının tarixində yeni səhifə açan ictimai hərəkət kimi xarakterizə olunur. Bu təmayülün davamçılarının dünyagörüşündə vətənpərvərlik, millətçilik, maarifçilik və tərəqqi kimi fikir və düşüncələr üstünlük təşkil edirdi. Bu hərəkətə bağlı olan ziyalılar ölkəni müstəmləkə zülmündən azad etməyi əsas hədəf sayır, azadlıq və istiqlaliyyət qazanmaq üçün milli şüuru inkişaf etdirməyi əsas məqsəd kimi qarşıya qoyurdu. Şübhəsiz ki, cədidçilik XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində milli oyanışın və siyasi şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadı. Türkünstanda cədid hərəkəti üç sahədə fəaliyyət göstərirdi: 1. Təhsil (yeni məktəblərin açılması, tədris metodlarının yenilənməsi); 2. İncəsənət (ədəbiyyat, teatr); 3. Mətbuat.

XIX əsrdə yaranan maarifçilik ideyaları Türkünstanda, eləcə də digər türk xalqlarında cədid hərəkətinin meydana gəlməsinə böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində mövcud olan cərəyanların hər birinin əsası XIX əsrdə yaranan maarifçilik ideyaları ilə sıx bağlı idi. Ədəbi cərəyan və metoddan asılı olmayaraq, o dövrün ziyalıları maarifçi ideoloq kimi çıxış etmək vəzifəsini öz üzərinə götürmüş, xalqı cəhalət girdabından azad etməyin yollarını bədii ədəbiyyat vasitəsilə həyata keçirməyi qarşıya bir məqsəd kimi qoymuşlar. *“Romantiklərin və tənqidi realistlərin maarifçi realizmin “şinel”indən çıxdığını və sona qədər bu xüsusiyyətin*

həmin “izm”ləri tərک etmədiyini aydın görmək olar. Bu isə maarifçiliyin XIX yüzildən başlanan yolunda bir start meydançası olduğu anlamına gəlir və bütün “izm”lərin, yaxud konsepsiyaların burada hazırlandığını söyləyə bilərik” [31, s.107-108].

Türküstanda cədidçiliyin əsas fikir və hədəfləri ölkəni orta əsrlər feodal geriliyindən, xurafatdan azad etmək, xalqı müasir inkişaf yoluna çıxarmaq, milli dövlət yaratmaq, azad və firavan bir cəmiyyət qurmaq, türk dilinə dövlət dili statusu verilməsinə nail olmaq idi. Beləliklə, Türküstanda Cədid hərəkatının meydana gəlməsi tədricən olsa da, milli azadlıq ideologiyasına söykənirdi. Nəticədə, Türküstandakı milli azadlıq hərəkatı üçün müstəqil, milli inkişaf və xalqın mənafeyi uğrunda mübarizə aparmağa zəmin hazırlamağı bacaran ziyalılar formalaşdı: *“Bu ziyalılar demokratik həyat yolu tutduqlarından yaratdıqları “cığatay qrupu” adlı bir ədəbi təşkilat ətrafında birləşməyə qərar vermişdilər. Bu “cədidçilər” deyilən dəstə idi. Onlar “türk birliyi” ideyası ilə mübarizə apararaq, cığatay ədəbiyyatı şüarı ilə milli ruhlu, milli mənafeyyəyə, əxlaqa, tarixə söykənən ədəbiyyat dünyası amacında idilər” [20, s.97].*

XIX əsrin sonlarında Türküstanda başlayan cədidçilik axını mədəni hərəkat olmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda Türk-İslam hüquq sisteminin bərpası və hüquqi münasibətlərin xalqa öyrədilməsi sahəsində də ciddi addımlar atmışdır. Milli, siyasi azadlıq ideyası cədid hərəkatının tərkib hissəsinə çevrilmişdir: *“Cədidizm “üsuli-cədid” anlayışı ilə birbaşa əlaqədardır, bu isə yeni təlim üsulunu, metodunu özündə ehtiva edir. Cədidizm hərəkatına müsbət yanaşanlar ilk növbədə müsəlmanların Avropa tipli təhsilə keçmələri ilə onların həm rus cəmiyyətinə, həm də xristian dünyasına daha asanlıqla və ağrısız, problemsiz inteqrasiya olunacaqlarını güman edirdilər. Onlar müsəlmanların əsaslı şəkildə inkişaf etmələrini, müxtəlif sahələrdə, o cümlədən elm-təhsil, ədəbiyyat-mədəniyyət sahəsində tərəqqi edərək ya özləri səviyyəsinə, ya da özlərindən yüksək səviyyəyə qalxmaqlarını istəmişdilər” [36, s.121, 123-124].* Məhz bu səbəbdən, XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən cədid hərəkatının liderləri azadlığa qovuşmaq üçün, ilk növbədə, gənc nəslin Avropa təhsil sistemi ilə tərbiyə olunması ideyasını irəli sürürdülər. İstanbul, Krım, Azərbaycan, Kazan, Hicaz və Hindistanda islahat yolu ilə müsəlmanların həyat tərzi, düşüncə və məfkurəsini yeniləmək sahəsində bir çox ədiblərin – Osmanlıdan Mustafa Rəşid

Paşanın, Krım-tatar xalqının görkəmli ziyalısi İsmayıl bəy Qaspiralının, Azərbaycanın maarifçi yazıçısı Mirzə Fətəli Axundzadənin fikirləri Türkünə təsirsiz ötürməmiş, ədəbi-mədəni tərəqqiyə yol açmış, özbək ədiblərinə ilham vermişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında mövcud ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit türk xalqlarına Rusiya müsəlmanlarının milli-mənəvi, ideoloji lideri, nəşir, redaktor İsmayıl bəy Qaspiralını, onun misli görünməmiş fəaliyyətini, ən önəmlisi isə “Tərcüman” qəzetini bəxş etdi. Türkünə mətbuatın yaranmasında İsmayıl bəy Qaspiralı və onun fəaliyyətinin böyük rolu olmuşdur: *“Tərcüman” qəzetini Şimal türkləri anladığı qədər, Şərq türkləriylə Qərb türkləri də anlayırdı. Bütün türklərin eyni dildə birləşmələrinin mümkünlüyünə bu qəzetin varlığı canlı bir dəlil idi*” [37, s.27]. Bildiyimiz kimi, türk xalqları ədəbiyyatının və tarixinin keşməkeşli, lakin bir o qədər də məhsuldar dönəmi olan XIX əsrin sonunda ana dilində qəzet çap etdirmək, ana dilli məktəblərdə təhsil almaq, teatr, mətbuat kimi həlli vacib olan təsisatları yaratmaq, inkişaf etdirib formalaşdırmaq olduqca çətin idi. Bu çətinliklərlə üzləşən ədiblərimiz 1875-ci ildən başlayaraq istəklərinə nail oldular. 1875-1877-ci illərdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Əkinçi”, daha sonra “Ziya” (1879-1884) və nəhayət, “Kəşkül” (1883-1891) qəzetləri bu sahədə atılan ilk addımlar hesab olunurdu. Türk xalqları tarixində bu qəzetlərdən sonra 1883-cü ilin aprel ayının 10-da nəşr olunan “Tərcüman” qəzeti öz fəaliyyəti ilə türk dünyasına çığır oldu. Müxtəlif zamanlarda “Şəfəq”, “Ay”, “Ulduz”, “Kəmə”, “Həqiqət” və s. bir sıra dövrü nəşrlər çap etmiş İsmayıl bəy Qaspiralının əsas fəaliyyəti “Tərcüman” qəzetinin nəşridir. Bu doğru qənaətdir ki, *“Tərcüman” İsmayıl Qaspiralının taleyi, tərcümeyi-halı, şah əsəridir, başqa sözlə, “Tərcüman” İsmayıl Qaspiralı, İsmayıl Qaspiralı “Tərcüman”dır* [79, s.12].

İsmayıl bəy Qaspiralı bir sıra islahatlar keçirir və bu islahatların həyata keçirilməsi, eləcə də “Tərcüman”ın nəşri ilə türklərin tənqirdə oyanış yaradır, cəmiyyətdə mövcud olan cəhalətə işıq salır: *“İsmayıl bəy Qaspiralı 1906-cı il aprel ayının 1-dən “Tərcüman” qəzetinə əlavə şəklində “Xa-xa-xa” adlı satirik qəzetin nəşrinə başlayır. Qəzetin sərlövhasında “Lətaif, gülgü, həvsiyyat və tənqid ...rəsmli həftəlik qəzetə” qeydi verilmişdir*” [6, s.41]. Qəzet nəşri ilə paralel olaraq, bu əsr Krım-tatarlarının tarixində ilk jurnalın nəşri dövrü kimi də tarixə yazılmışdır. İsmayıl bəy

Qaspiralı xalqı və ümümtürk qadınları üçün 1906-cı ildən 1910-cu ilədək “Qadınlar dünyası” (“Aləmi-nisvan”) adlı illustrasiyalı jurnalı çap edərək türk xalqları tarixində “ilk”lərə imza atmağı bacaran maarifçi ideoloq idi. Azərbaycan milli mətbuatında isə “İşıq” jurnalı ilk maarifçi qadın jurnalı kimi, 1911-ci ilin yanvarından 1912-ci ilin sonuna qədər nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə 68 sayı işıq üzü görən bu maarifçi jurnal mətbuat tariximizdə Azərbaycan xalqı içərisində ziyalı qadınların rolunun artmasına, qadınlar arasında maarifçilik görüşlərinin yayılmasına, müsəlman qızların təhsil almasına, savadsızlığın aradan qaldırılmasına, qadın hüquqlarının təbliğinə xidmət edirdi. Şəfiqə Əfəndizadə “Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız” adlı məqaləsində İsmayıl bəy Qaspiralıya “möhtərəm ata” deyə müraciət edir: *“İsmayıl bəyin qəzetinin hər səhifəsində qadınlar barəsində məqalələrə təsadüf edilirdi. Bu təşviqlər sayəsində hər tərəfdə qız məktəbləri açdırmağa müvəffəq oldu”* [29, s.4]. Bu düşüncələrin işığında İsmayıl bəy Qaspiralı türk xalqlarının hüquqsuz qadınları üçün də yeni bir cığır açdı, 1893-cü ildə Bağçasarayda anadilli qız məktəbinin əsasını qoydu. Bu addım Azərbaycanda qız məktəbi ideyasını həyata keçirmək istəyən Həsən bəy Zərdabiyə stimül vermiş, o, Zeynalabdin Tağıyevə qız gimnaziyası açmağın vacibliyini çatdırmış, iki millət fədaisi çalışaraq 1901-ci ildə Bakıda Müsəlman Qızlar Gimnaziyasını yaratmağa nail olmuşlar. Bu məktəb Azərbaycanın maarifçilik tarixində, dünyəvi təhsilin inkişafında, Azərbaycan qadınının təhsil almasında böyük rol oynamışdır. O, müsəlman Şərqiində ilk dünyəvi qızlar məktəbi hesab olunurdu.

Qaspiralı, həmçinin uşaqlar üçün “Aləmi-subyan” (“Uşaqların dünyası”) adlı jurnalı da türk mətbuatı tarixində ilk dəfə nəşr etdirmişdir. Bakıda 1906-cı ilin 16 aprel tarixində millətimizin inkişafı və təkamülünə xidmət edən “Dəbistan” adlı maarifçi uşaq jurnalı Azərbaycan dilində nəşrə başlamışdır.

Görkəmli ədib 1884-cü ilin yanvar ayında yeni tipli məktəb açmağa nail olmuşdur. Azadlığın təməl prinsipinin təhsil olduğunu vurğulayan İsmayıl bəy ənənəvi məktəblərdən fərqlənən, tədricən bir sistem kimi formalaşan “üsuli-cədid” məktəblərinin əsasını qoydu. İsmayıl bəy Qaspiralının yaratdığı sadə və aydın sistem olan “Yeni üsul”un (“Üsuli-cədid”in) gətirdiyi yeniliklər ədəbiyyat, mədəniyyət sahəsində, eləcə də cəmiyyətdə mədəni inqilab yaratdı. Dövrün mənzərəsini və

Qaspiralının “üsuli-cədid”lə bağlı amalını geniş şəkildə tədqiqata cəlb edən Abid Tahirli bu xüsusda yazır: *“Dövrünün təhsil islahatçısı bu qənaətdə idi ki, ilin 6 ayının, hər günün 3 saatının nəzarətsiz, imtahansız, nizam-intizamsız olan köhnə təhsil sistemi 15-20 il ömür istəyir və nəticədə nə ərəb dili xeyir verir, nə də türk dili bir kamillik... Bu da nəticə etibarilə “islam əhlinin geriləməsinə” səbəb olurdu. Maarif fədaisi İsmayıl bəy Qaspiralı “Bəs çarə nədir? – deyə sual edir və bu çətin, həlli müşkül məsələyə də özü əlac tapırdı: islahatların keçirilməsi [79, s.13]. Qaspiralının 1884-cü ildə əsasını qoyduğu “Üsuli-cədid” məktəbləri müxtəlif illərdə Türkünstanın ayrı-ayrı şəhərlərində fəaliyyət göstərirdi. 1890-cı ildə Fərqanədə, 1893-cü ildə Səmərqənddə açılmış bu məktəblər Türkünstanda cədid hərəkatının ilk mərkəzi rolunu oynamağa başlayırdı. Təsadüfi deyil ki, 1893-cü ildə İsmayıl bəy Qaspiralı və onun tələbəsi Məcid Qənizadə o zamanlar Türkünstanın ikinci mühüm şəhəri olan Səmərqənddə olmuş, 40 gün ərzində “üsuli-cədid”dən dərs demişlər. Xeyrulla Məmmədov “Tərcüman” qəzeti barədə yazır: *“Tərcüman” (1883-1918) XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Rusiya müsəlmanları mühitində nəşr edilən qəzet və jurnalların ən uzunömürlüsü, geniş miqyasda yayılanı və ən çox oxunanı olmuşdur*” [60, s.1-2].*

Dil, din qardaşlarını birləşdirməyi, onların problemlərini müzakirə və həll etməyi özünə amal seçən İsmayıl bəy Qaspiralının daha bir fəaliyyəti dünya müsəlmanlarının qurultayını keçirmək təşəbbüsünü irəli sürməsi, bu yolda inadla, əzmkarlıqla mübarizə aparması, məqsədini reallaşdırmasıdır. 1903-1905-ci illərdə Nijni-Novqorordda, Sankt-Peterburqda üç dəfə Rusiya müsəlmanlarının qurultayını keçirən ədib bununla kifayətlənməmiş, 1907-ci ildə Misirdə dünya müsəlmanlarının məclisini keçirmişdir.

Beləliklə, onun fəaliyyəti Azərbaycan və özbək ədiblərinin yaradıcılığında bir sıra ədəbi-mədəni proseslərin başlamasına istiqamət vermişdir. Özbək ədəbiyyatşünaslığında cədidizmin ilk yaradıcısının fəaliyyətini hərtərəfli və dərinlən araşdıran, özbək oxucusuna tanıdan Bəyalı Qasimov “Üçüncü müəllim” adlı kitabının ön sözündə alim haqlı olaraq Aristotelin birinci, Fərabinin ikinci, Qaspiralının isə türk dünyasının üçüncü müəllimi olduğunu söyləmişdir. Tahir Qəhhar maarif fədaisinə həsr etdiyi “İsmayıl bəy Qaspiralı və onun Türkünstan səyahətləri” məqaləsində qeyd edir:

“İsmayıl bəy Qaspiralı “Tərcüman” qəzeti üçün “dildə, düşüncədə, işdə birlik” şüarını seçdi. Qəzet 1883-1917-ci illər arasında cəhalət və zülmə əzilən atalarımızın şüuruna, Kırım, Azərbaycan, Kazan, Türküstan, Səmərqənd, Daşkənd, Kokand və Buxara cədid məktəblərinin açılmasına, ilk milli mətbuatın ortaya çıxmasına, ictimai, mədəni maarifçiliyin inkişafına və ən əsası azadlığa yol açdı. Bütün Türk xalqlarının mədəni gücünü təsvir etmək üçün “Tərcüman” qəzetində “Türk dünyası” ifadəsini işlətdi və diktatorluğun qaranlığından qurtulmağı və parlaq gələcəyə ümid etməyi bacardı” [118, s.104]. İsmayıl bəy Qaspiralı şəxsiyyəti və fəaliyyətinin Özbəkistana, özbək maarifçiliyinə verdiyi töhfələr onun “Türküstan səyahətləri” əsərində geniş əksini tapmışdır. Əsər ədibin 1893, 1908-ci illərdəki Türküstana səyahət xatirələrindən və müşahidələri əsasında qələmə alınmışdır.

İsmayıl bəy Qaspiralının xidmətləri sayəsində ümumtürk xalqları feodalizm və çarizm bataqlığından xilas olaraq, müasirliyin parlaq günlərini onlara bəxş edən cədid hərəkatını, cədid ədəbiyyatı və mədəniyyətini inkişaf etdirmişlər. Cədidlər yerli rus mətbuatının və Rusiyanın müxtəlif yerlərində tatar dilində nəşr olunan qəzet və jurnalların, ilk növbədə isə böyük maarifçi ideoloq İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetinin təcrübəsinə əsaslanırdılar. Qaspiralının əsasını qoyduğu maarifçilik görüşlərindən yola çıxan Mahmudxoca Behbudi, Münəvvərqari Əbdürəşidxanov, Əbdürrauf Fitrət, Abdulla Əvlani, Abdulla Qədiri, Əbdülhəmid Çolpan kimi ziyalılar həm ədəbi-bədii yaradıcılığı, həm də mətbuatda fəal iştirakı ilə xalqa örnək olmuş, onların inkişafı üçün müstəsna xidmətləri ilə yadda qalmışlar. Nəticədə, XIX əsrin II yarısında ardıcıl baş verən ədəbi-mədəni proseslər ümumtürk xalqları ədəbiyyatının ən böyük uğuru idi.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türküstanda xalqın, millətin taleyini təhdid edən çox təhlükəli və çətin bir ictimai-tarixi şərait var idi. Dövrün tarixi mənzərəsi bu şəkildə idi: bir tərəfdən, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti gücləndi, özbək xalqı siyasi və mənəvi hüquqlarını, iradəsini itirdi, digər tərəfdən müsəlman təəssübkeşliyi (mühafizəkarlıq) artdı. Özbək xalqının belə təhlükəli ictimai-siyasi mühit və vəziyyətlə qarşılaşdığı dövrdə yeni bir mütərəqqi müsəlman ziyalı qrupu meydana çıxdı. “Cədid” (yeni) adını qazanıb millət, vətən, müsəlman xalqları

üçün mənəvi bir qalxan kimi döyüş meydanına atılan ziyalılar başa düşdülər ki, milləti məhv olmaq təhlükəsindən qurtarmaq üçün yeganə yol əvvəlcə təhsil və maarifləndirmə, sonra islahatdır. Məhz bu səbəbdən cədidçilər xalqı üsyana, inqilaba dəvət etməmiş, əksinə, onları dini, dünyəvi maarifləndirmə, elm yolu ilə tərbiyə etmək, qəflət yuxusundan oyatmaq, yeni mədəniyyət, ədəbiyyat, təhsil sistemi sayəsində işıqlı gələcəyə aparmaq üçün çalışdılar. Cədid hərəkatı əvvəlcə bir mədəni-maarifçi hərəkat, sonra da ictimai-siyasi hərəkat olmadı. Əvvəldən öz məqsədi ilə ictimai-siyasi, islahatçı, mədəni təhsil hərəkatı olaraq Vətəni azad etmək, gözəlləşdirmək üçün əsaslı bir addım və istiqamət oldu. Azərbaycan və Özbəkistanda maarifçilik hərəkatı eyni əsrə təsadüf edir. İki qardaş xalqın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan bu hərəkat XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində özünü güclü şəkildə göstərmişdir. Türküstanda cədid hərəkatı tarixən iki mərhələyə bölünür:

1. 1890-cı illərdən 1917-ci ilin fevralına qədər;
2. 1917-ci ilin fevralından 1929-cu ilədək.

Cədid hərəkatı XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türküstanda çar Rusiyası və Buxara Əmirliyinin nəzarəti, zülm siyasəti altında davam edən bir fəaliyyət cəbhəsi idi. Çar Rusiyası cədidizmdən qorxurdu, çünki cədid hərəkatı gəncləri Rusiya təhsilinə qarşı milli maarifləndirmə yolu ilə səfərbər edirdi. Buxarada, ümumilikdə Türküstanda fanatiklər də cədidçiliyi anti-islam hərəkatı kimi qəbul edir, cədidçiliyin ən ciddi düşməni hesab olunurdular. Buxara Əmirliyində harada cədid nümayəndəsi görülsə, fəaliyyəti hiss edilsə, onlar oradaca məhv edilirdi.

1917-ci ilə qədər Türküstandakı mədəni mübarizə ikiyönlü idi. Mütəfəkkirlər cədidçilik və mühafizəkar yönümlü qruplara bölünmüş, ikisi də əsas düşmən olaraq Rusiya hökumətini seçmişdi. Cədidçilik artıq dayandırılması imkansız olan bir düşüncə hərəkatı idi. Bütün səylərə baxmayaraq, cədid hərəkatı 1910-cu ilə qədər bütöv bir təşkilat qura bilmədi, çünki ruslar mədəniyyət təşkilatlarının yaradılmasına icazə vermədilər, nəticədə cədid hərəkatı bir təşkilata çevrilmədi. *“Cədidçiliyin görkəmli nümayəndəsi Feyzulla Xocaya görə cədid hərəkatı 1910-cu ildən sonra Türk və İran inqilablarının təsiri altında bütün müsəlman Şərqi oyanışı ilə bir təşkilata çevrildi”* [93]. Lakin 1911-ci ildə Türküstandan (Buxaradan) İstanbula oxumağa

göndərilən Əbdürrauf Fitrət, Müqumiddin Bekcan və Sadiq Aşur oğlu “Buxara Mərifət Cəmiyyəti”ni qurdular. Bu cəmiyyətin əsas amalı Türkünstan və Buxara Əmirliyindən İstanbula göndərilən tələbələrin maddi, mənəvi problemlərinə dəstək olmaq idi. Rusiyada 1917-ci il “Fevral inqilabı”ndan sonra Türkünstan cədidçiləri Münəvvərqari Əbdürəşidxanovun rəhbərliyi altında “Şurayi-İslam” adlı bir təşkilat qurdular. Bu təşkilat onların mədəni həyatında ilk və ən açıq təşkilat idi. “Şurayi-İslam” Türkünstanın hər yerində mədəni həyatı canlandırmaq üçün çalışmış, bu təşkilat vasitəsi ilə Türkünstanda milli muxtariyyət qazanmağın yollarını axtarmışdır.

1917-ci ildən etibarən Sovet hökuməti cədidçilərlə əməkdaşlıq taktikasını tətbiq etməyə başladı. Cədidçilər çar Rusiyasından azad olduqları üçün xoşbəxt idilər. Onlar sovet hakimiyyətinin ilk günlərində milli mədəniyyət siyasətini rahatlıqla davam etdirə bildilər. “Türk eli”, “Türk sözü”, “Ulu Türkünstan”, “El bayrağı”, “Çolpan” adlı cədid qəzetləri artıq 1918-ci ildə milli fikirləri ifadə edirdi. Cədidçilərlə iş birliyi quran sovet məmurları *“Türkünstanda kommunizm cədidçilik yolu ilə ön plana çıxdı”* [91, s.14], – iddiasını irəli sürdülər. 1919-cu ildən etibarən sovet mədəniyyət siyasətinin təsiri ilə cədidçilər iki qrupa bölündülər: Miryaqub Dövlət, Maqcan Cüməbəy, Əbdürrauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan kimi şairlər fikirlərindən dönmədən sovet ideoloji müəssisələrində milli ideologiya və milli mədəniyyətin mükəmməlləşdirilməsi işlərini davam etdilər. Cədidçi şairlərdən olan Sədrəddin Ayni, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Abdulla Əvlaninin şeirləri və digər fəaliyyətləri isə kommunizm ruhu daşımağa başladı.

Türkünstandakı sovet rus hökmdarları 1930-cu illərə qədər cədid ideyalarına və fəaliyyətinə icazə verdilər. Lakin cədidçilərin taleyi çar hökuməti, xüsusilə keçmiş sovet rejimi dövründə son dərəcə faciəli oldu. Onların bir çoxu fəaliyyətlərinə görə “millətçi”, “pantürkist” adlandırıldı. 1934-cü ildən başlayaraq “ideologiya sahəsində mübarizə” şüarı altında cədidçilik ideologiyasından qurtulmaq üçün ciddi bir hərəkət başladı. Sovet Rusiyasının 1937-ci ildə “dövlət və kommunist partiyayı xalq düşmənlərindən, millətçilərdən təmizləmək” siyasəti nəticəsində sovet idarələrində çalışan cədidçilik hərəkətinin bütün üzvləri həbs olundu. Bunların əksəriyyəti troyka (üç üzvlü gizli məhkəmə) qərarı ilə öldürüldü. Nəticədə, 1939-cu ildə Türkünstandakı

cədidçiliyə son qoyuldu. Kommunist rejimin zorakı siyasəti altındakı cədidizm milli mədəniyyətin inkişafı və milli dövlət quruculuğu siyasətində fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı: *“Cədidçilik sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizədə siyasi təcavüz (banditizm) formasını aldı. Cədidlər xarici imperialist hökumətlərin casusları rolunu oynadılar. SSRİ-də sosializmin qələbələrindən sonra cədidizm ləğv edildi”* [92, s.28, 30]. Bununla da, sovetlər cədid hərəkatının bəzi açıq fəaliyyətinə son qoydu. Lakin Türkünstan ziyalıları cədidçilik ruhundan əl çəkmədilər. Yalnız Özbəkistan müstəqillik qazandıqdan sonra xalqın azadlığı, müstəqilliyi, maariflənməsi üçün mübarizə aparan vətənpərvərlərin adları bərpa edildi, cədidçilərin fikirləri ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində yenidən canlanmağa başladı, yubileyləri keçirildi, əsərləri yenidən nəşr olundu.

Başlanğıcını İsmayıl bəy Qaspiralının maarifçi fəaliyyətindən götürən cədidçilik bir hərəkat kimi daha çox ədəbi-mədəni mahiyyət daşıyırdı. Cədidizm ədəbiyyat və publisistika sahəsində özünü daha aktiv şəkildə göstərməkdə idi. Dövrün görkəmli şair, yazıçı və ədibləri cədidizmin qayda-qanunlarını yaradıcılıq amalına çevirmiş, əsərlərində dövrün mənzərəsini canlandırmışlar.

Azərbaycanda da XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi vəziyyət gərgin idi. Belə ki, Azərbaycan hələ də müstəmləkə ölkəsi olaraq qalmaqda idi. Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində feodal münasibəti hakim idi. Bakıda sənaye kapitalizmi sürətlə inkişaf etmiş, neft sənayesinin güclənməsi nəticəsində yoxsul kəndlilər Bakıya fəhləliyə gəlmişdilər. 1904-cü ildə Bakı fəhlələrinin tətili ədəbiyyata, mətbuata, ümumilikdə, ictimai-ədəbi-mədəni proseslərin inkişafına təkan vermişdir. 1905-1917-ci illər milli ədəbiyyatımızın ən zəngin, eyni zamanda mürəkkəb dövrü kimi qiymətləndirilir. *“Məhz bu zaman təxminən minillik ədəbiyyatımızın romantik və realist ənənələri görünməmiş, qəribə bir təkamül və novatorluq zirvəsinə çataraq bütün əvvəlki əsrlərin təcrübələrini bütün sonrakı zamanların ədəbiyyatına əmanət etdi; ədəbiyyatımızın gələcək nailiyyətlərinə sarsılmaz milli zəmin yaratmış oldu!”* [70, s.7].

Azərbaycanda 1905-ci ildən etibarən mətbuatla yanaşı, təhsil müəssisələri artmış, “üsuli-cədid” adlandırılan yeni Avropa sistemli məktəblər fəaliyyətə başlamışdır. Bu məktəblər xalqın maarifə olan ehtiyacını ödəyən ilkin cəhdlər idi. XX

əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin”, “Dəvət-Qoç”, “Bakinski raboçi”, “Zənbur”, “Məzəli”, “Azərbaycan” adlı qəzet və jurnallar nəşr olunurdu. Eyni zamanda, “Dəbistan” (1906-1907), “Rəhbər” (1906), “Məktəb” (1911-1920) adlı jurnallarda sırf maarif, məktəb və təhsil məsələlərinə geniş yer verilirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud vəziyyət haqqında akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Demokratik mətbuatın yaranması və ardıcıl fəaliyyəti Azərbaycanda ictimai-siyasi fikrin və ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Milli şüurun oyanışı və cəmiyyətdəki yeniləşmə sadə insan obrazını ədəbiyyatın ön sırasına çəkmiş, onun timsalında xalq həyatının əks etdirilməsi və millətin gələcək taleyinin müəyyən olunması ədəbi fikrin baş mövzusunə çevrilmişdir”* [39, s.262].

XX əsrdə mövcud ictimai-siyasi vəziyyət, onun təsiri ilə yaranan, inkişaf edən ədəbiyyat, mədəniyyət Türkünstan, Azərbaycan və digər türk xalqlarını bir bayraq, bir amal ətrafında birləşdirirdi. Dövrün zəruri ictimai məsələlərini əks etdirən ədəbiyyat hər iki xalqın həyatına və mədəniyyətinə güclü təsir etmiş, milli problemləri daha aydın işıqlandırmışdır: *“İndi ədəbiyyat çox kəskin siyasi silah olmuşdur. Bir tərəfdən köhnə dünyanı, bünövrəsindən laxlamış olan feodal münasibətlərini yıxıb dağıtmaq, o biri tərəfdən yeni quruluş, yeni həyat üçün məramnamə vermək vəzifəsini qarşısında qoyaraq, qabaqcıl yazıçılar kütləyə müraciət edir, onun mənafeyini ifadə etməyə çalışırdılar”* [71, s.74]. Nəticədə, cədidçilərin qiymətli əsərləri, elmi-bədii irsi, sosial-fəlsəfi və əxlaqi fikirləri özbək xalqının mənəviyyatını, maarifini, milli dəyərlərini, siyasi şüurunu və Vətən sevgisini inkişaf etdirmişdir.

Türküstandakı cədid hərəkatı öz ictimai-məfkurə istqamətinə, ədəbi-estetik prinsiplərinə uyğun bir ədəbiyyat yaratdı. Beləliklə, “Cədidçilik ədəbiyyatı” adı ilə Türkünstan ədəbiyyatı tarixində yeni bir dövr başladı. XX əsrin əvvəllərindən 1937-ci ilədək davam edən Cədid hərəkatı fəaliyyətdə olduğu qısa zamanda özbək ədəbiyyatına böyük şairlər, yazıçılar, alimlər bəxş etdi. Onlardan: Kamil Xarəzmi, Məhəmmədəminxoca Muqumi, Zakircan Furqat, Münəvvərqari Əbdürəhmanov, İshaqخان İbrət, Məhəmmədşərif Sufizadə, Seyidəhməd Əczi, Mahmudxoca Behbudi, Əbdürəauf Fitrət, Tolaqan Xocamyarov Təvəllom, Əbdülhəmid Çolpan, Abdulla

Əvlani, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Sədrəddin Ayni, Abdulla Qədiri və başqaları cədidizm hərəkatının görkəmli ədəbi simalarıdır.

Bu dövrdə Türküstanda bir sıra ədəbi mühitlər də formalaşdı: Buxara, Xivə, Kokand, Daşkənd, Səmərqənd kimi ədəbi mühitlər ədəbi-mədəni həyatın inkişafında müstəsna rol oynadı. Xivə ədəbi mühitində Kamil Xarəzmi (1825-1899), Məhəmmədrəsul Mirzə (1840-1922), Məhəmməd Rəhimxan Feruz (1844-1910), Əhməd Təbib (1869-1911), Məhəmməd Yusif Bəyani (1840-1923), İlyas Molla Məhəmməd oğlu Sufi (1840-1923), Mütrib Xanaxarabi (1870-1925), Məhəmməd Yusif Çokar (1872-1951), Əvəz Otar oğlu (1884-1919), Əbdürəzzaq Fəqiri (1884-1925), Səfa Muğanni (1882-1925), Kamilcan (1887-1938) kimi bir çox şairlər yazıb-yaratmışdır. Bu dövrdə “Feruz” təxəllüsü ilə şeirlər yazan maarifpərvər padşah II Məhəmməd Rəhimxanın müstəsna xidmətləri olmuşdur. Feruzun təşəbbüsü ilə Xarəzm tərcümə məktəbi yaradılmışdır. Tədqiqatçılar tərcümə sahəsində nəzərə çarpan irəliləyişlərdən bəhs edərkən belə bir qənaətə gəlirlər: *“XIX əsrin ortalarında Xivədə səksəndən çox insan mütəmadi olaraq tərcümə ilə məşğul olurdu. Ümumilikdə, 120 əsər tərcümə olunub. Bəziləri özbək dilinə 2-5 dəfə tərcümə olunub. Əksəriyyəti isə fars-tacik dilindən tərcümə olunmuşdur”* [130, s.13].

Buxara ədəbi mühitində ənənəvi hal alan ikidillilik bu dövrdə də davam etmişdir. Əmir Abdulla xan (1859-1910) təkcə siyasi həyatın deyil, həm də ədəbi həyatın ən önəmli nümayəndəsi idi. Abdulla xan “Aciz” təxəllüsü ilə tanınan şair idi. Bu dövrdə Buxara ədəbi mühiti təzkirəçilik fəaliyyəti ilə seçilirdi: *“Hökmdarların ədəbiyyata yaxınlığı elə idi ki, bəzi mahal hakimləri Əfzəl Pirməsti (d. 1915), Nəmətulla Muxtaram (d. 1920), Mirsiddiq Həşmət (Əmirin qardaşı) və Əbdi Abdulla xanın təşviqi və alicənablığı ilə təzkirələr bəstələmiş, ənənəvi təzkirələri yeni əsərlərlə zənginləşdirmişlər”* [130, s.15].

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Buxara təzkirəçilik məktəbinin başında, heç şübhəsiz, Qori Rəhmətullah Vazeh (1818-1894) dayanır. Onun 1871-ci ildə tərtib etdiyi “Tuhfətul-əhbab fi təzkirət-il-əşob” (“Söhbət edənlərin xatirəsinə dostlar hədiyyəsi”) təzkirəsi XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində Türkünstan şairlərini əhatə etmişdir. Buxara ədəbi mühiti səyahətnamələr yazan Can Səlim (1839-1881),

Mirzə Səlimi (1850-1930), romantik, ictimai şeirlər yazan Şəmsiddin Şahin (1853-1893) kimi nümayəndələr formalaşdırmışdır. Nəhayət, Buxara ədəbi mühiti ədəbiyyat aləminə Sədriddin Ayni (1878-1954) və Əbdürrauf Fitrət (1886-1938) kimi ədiblər bəxş etmişdir. Buxara ədəbi mühitinin səciyyəvi cəhətlərindən biri çox saylı təzkirələrin qələmə alınması, digəri isə komediyanın, poetik səyahətnamələrin yazılaraq geniş yayılmasıdır.

Kokand ədəbi mühitində Muqimi (1850-1903), Furqat (1859-1909), Zavqi (1853-1921), Nisbati (1903 y.v.e.), Mühayyir (1845-1918), Zori (1919) və digərləri fəaliyyət göstərmiş, qələm təcrübələri ilə ədəbi-mədəni həyat inkişafına təkan vermişlər.

Səmərqənd ədəbi mühitində Əbdüləzim Sipandi (1829-1909), Siddiqi-Əczi (1864-1927), Səidəhməd Vəsli (1869 / 70-1925) kimi şairlər var idi. Kəttəkurqanlı Açıldimurad Miri (1830-1899) gözəl epik dastanlar və məsnəvilər yazmış, “Gülnamə”, “Çaynamə” kimi dastanları ilə özbək epik poeziyasının inkişafına böyük töhfə vermişdir.

Daşkənd ədəbi mühitinin digər ədəbi mühitlərdən önəmli fərqi var idi. Daşkənd Türküstan general-qubernatorluğunun paytaxtı olduğu üçün burada avropalaşma prosesi daha sürətlə və yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Bu ədəbi mühit gördüyü işlərlə də fərqlənirdi: *“Daşkənd daha çox poliqrafiya, yəni nəşriyyat və jurnalistikanı inkişaf etdirən ədəbi mühit hesab olunurdu. Çimkəndli maarifçi Səttarxan Abduqaffarov bilavasitə 80-90-cı illərdə, məşhur Furqat 1889-1891-ci illərdə “Türküstan vilayətinin qəzeti”ndə işləmiş və müntəzəm olaraq bu qəzetlə əməkdaşlıq etmişlər”* [130, s.27]. Eyni zamanda, burada ənənəvi ədəbiyyat da çiçəklənirdi. Bunu Mömincan Məhəmmədcanov Taşkinin (1883-1964) 40-dan çox şair haqqında məlumat verən “Daşkənd və Daşkənddə özbək şairlərinin bioqrafiyası” (1948) əsərində görmək olar. Burada ədəbi-mədəni ab-hava şəhərin “Kökəldaş”, “Bəylərbəyi”, “Bərəkxan”, “Xoca Əhrar” mədrəsələrində cərəyan edirdi. O dövrdə adı çəkilən ilk iki mədrəsənin mövqeyi çox güclü idi.

Abdulla Qədirinin yetişdiyi ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühit XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixinin çətin, qarışıq, eyni zamanda ən məhsuldar və keyfiyyət baxımından

yeni bir dönəminin yaradıcılıq axtarırlarının və meyllərinin inkişaf yolları haqqında əyani təsəvvür yaratmaq gücündədir. Abdulla Qədiri kimi böyük ədəbi şəxsiyyətlər yetişdirən XX əsr özbək ədəbiyyatı müasir dövrdə belə bir ənənə və varislik prinsipini qoruyub saxlamaq iqtidarını nümayiş etdirməkdədir.

Araşdırma zamanı yekun olaraq belə bir qənaətə gəlinir ki, hər bir sənətkarın qabaqcıl dünyagörüşə, ədəbi-estetik təsəvvürə yiyələnməsində yetişdiyi mühit müstəsna rola malikdir. Bu baxımdan Abdulla Qədirinin bir yazıçı-sənətkar fərdiyyətinin formalaşmasında, XIX əsr və XX yüzilliyin əvvəllərində özbək xalqının tarixi taleyində, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, ailə-məişətində baş verən hadisələr mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, yazıçının məfkurə və estetik ideali belə bir zəmindən yetərincə faydalanmışdır.

1.2. Yazıçının ədəbi şəxsiyyəti və irsi

Ədəbi şəxsiyyətin yetişməsində və inkişafında mühit həlledici əhəmiyyətə malik bir anlayışdır. Bu mənada gələcəyin sənətkarı kimi yetişəcək fərdin ictimai-siyasi mühit çevrəsində boy atması, yetkin bir səviyyəyə qalxması sadə bir məsələ deyil. Ailə, daha sonra cəmiyyət və bu qütblərin çarpazlaşması sənətkarın dünyagörüşünün formalaşmasına əsaslı surətdə təsir göstərir. Fərqli ailələr, seçilən mühitlər bu mənada ədəbi şəxsiyyətin fərqli bir düşüncə tərzinə yiyələnməsinə də vəsilə ola bilər. Hətta, eyni xalqın ədibləri bir-birinə bənzəmir, dövrünə, həyat tərzinə, üslubuna, hadisələrə yanaşma şəklinə və həyatı əks etdirmə metoduna, ədəbi ruhuna, amalına görə fərqlənirlər. Bu mənada yazıçıların, şairlərin, ümumiyyətlə, sənətkarların tərcümeyi-halını əsərlərindən ayrı təsəvvür etmək çətindir. Yazıçının həyatında baş verən dəyişikliklər, emosional təcrübələr, dünyagörüşündəki sarsıntılar əsərlərinin əsasını təşkil edir: *“Əsərlər diqqətlə öyrənilərsə, yazıçının vəziyyəti və psixikası haqqında çox şey danışmaq olar”* [133, s.27].

Cədidçilər sırasında yer alan, xalqını savadlı, azad görmək istəyən ədəbi şəxsiyyətlərdən biri də özünəməxsus yazıçı manerası və fərdi üslubu ilə seçilən Abdulla Qədiri olmuşdur. Özbək milli romanının banisi, satirik, publisist, tərcüməçi

kimi məşhurlaşan Abdulla Qədiri 1894-cü ilin aprel ayının 10-da Daşkənd şəhərinin Beşağac rayonunun dördüncü Eşangüzar məhəlləsində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Yazıcının doğum ili bir çox arxiv sənədlərində 1895, 1896, hətta 1897-ci il kimi də göstərilir. Lakin daha dəqiq tarix kimi 1894-cü il qəbul olunur. Onun tacir və ya bağban ailəsində doğulması ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu məsələyə aydınlıq gətirərkən məlum olur ki, Qədirinin atası Qədir Məhəmməd (1821-1924) əvvəlcə tacir, sonra isə bağbanlıqla məşğul olmuşdur. Abdulla Qədiri kiçik yaşlarında həyatın çətin, keşməkeşli üzü ilə rastlaşmışdır. Tacir olan atası Qədir Məhəmməd müflisləşmiş, 1870-ci ildən ömrünün sonuna qədər bağbanlıqla məşğul olaraq ailəsini dolandırmışdır. Anası Casiyyət xanım isə evdar qadın idi. Abdulla Qədiri 1914-cü ildə Rəhbərbanu Rəsulməhəmməd qızı ilə ailə qurmuş, sıxıntılarla dolu bir həyat yaşamışdır. Yazıcının Nəfizə, Ədibə, Ənisə, Həbibulla və Məsud adlı üç qızı və iki oğlu olmuşdur.

Abdulla Qədiri kiçik yaşlarından iti zəkası ilə yaşadlarından fərqlənmiş, oxumağa, öyrənməyə, biliklərə səylə yiyələnməyə can atmışdır. Ailənin maddi ehtiyacı, çətin həyat şəraiti onun bu əzmini sındırmamış, 1904-1906-cı illərdə köhnə müsəlman məktəbində, daha sonra 1906-1912-ci illərdə rus məktəbində, 1916-1917-ci illərdə Şeyx Əbülqasım mədrəsəsində, 1924-1925-cı illərdə Moskvada Valeri Bryusov adına SSRİ Dövlət Jurnalistlər İnstitutunda təhsil almışdır.

Müxtəlif illərdə fərqli elm ocaqlarında aldığı təhsil sənətkarın gələcəyinə, yaradıcılıq fəaliyyətinə müsbət təsir göstərmişdir: rus məktəbində təhsil almaq Qədiriyə rus və dünya ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə tanış olmaq üçün yol açmış, Şeyx Əbülqasım mədrəsəsindəki qısa təhsili isə onun islamşünaslığı, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənməsinə əlverişli zəmin hazırlamışdır.

Yazıçı tərcümeyi-halında [124, s.10-17] 9 yaşında köhnə tipli məktəbə getdiyini, ailəsi həddindən artıq yoxsul olduğu üçün 12 yaşında varlı biri tərəfindən işə götürüldüyünü, daha sonra rus məktəbində təhsil aldığını, 1912-ci ildə katib işlədiyini, “Sədai Türküstan”, “Səmərqənd”, “Ayna” kimi qəzetlərdə yazılar çap etdirdiyini, 1918-ci ildən bir sıra – “RosTA”, “İştirakiyun” (“Kommunist”) və “Qızıl Bayraq” kimi qəzetlərin müxbiri kimi fəaliyyətindən, nəhayət, yaradıcılığından, ədəbi aləmə

gəlişindən bəhs edir: *“Abdulla Qədirinin “başımə gələnələr mənim yazıçılıq fəaliyyətimdə böyük rol oynadı” sözləri həyat və yaradıcılıq fəaliyyətinin əlaqəli olduğunun əsas dəlilidir [86, s.42].*

Ədib 1912-ci ildə böyük tacir Rəsulməhəmmədin yanında kargüzar kimi xidmət etməyə başlamış, belə bir fəaliyyət onun gələcək karyerasına, ədəbi-ictimai mühitdə tanınmasına geniş imkanlar açmışdır. Rəsulməhəmməd diqqətli, dünyagörüşlü, dindar, zəngin bir insan idi. O, eyni zamanda dövrünün ziyalıları ilə sıx əlaqədə idi. Abdulla Qədirinin gənclik illəri də zəngin və ziyalı insanlar arasında keçmişdir. Yazıçının ədəbi aləmə gəlişi haqqında Sənubar Tolaqanova yazır: *“Abdulla Qədirinin ədəbi dünyaya gəlişi dövrünün böyük taciri və vətəndaşı olan Rəsulməhəmmədboyun yanında katiblik etdiyi 1912-ci ilə təsadüf edir. Qədiri işləyərkən qəzet və jurnal oxumaq imkanı əldə etdi. Bu da onu tamamilə yeni bir dünyaya bağladı. Bu evdəki tacirlər ilə yerli iş adamları arasındakı sıx söhbətlər Qədiri üçün birbaşa məlumat axını rolunu oynadı” [137, s.124].* Bu, onun dövrünün kifayət qədər tanınmış ədəbi simaları, mətbuat sahəsində çalışan mühərrirləri ilə tanışlığına, münasibətlərinin yaranmasına, “Sədayi Türküstan”, “Ayna”, “Səmərqənd”, “Turan” kimi qəzet və jurnallar ilə əlaqələrinin möhkəmlənməsinə, ədəbi mühitə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ədibin dövrü mətbuat orqanları ilə ilk tanışlığı da məhz bu zaman baş verir. Bazarda tatar dilində olan qəzetləri tapıb oxuyan və dünyada qəzetin mövcud olduğuna inanan Qədiri üçün yeni yollar açılır. Lakin bu dövrdə müəllifin hələ öz yaradıcılıq yolunu və fəaliyyət sahəsini dəqiq müəyyən etməməsinə, ədəbiyyata bir həvəskar kimi yanaşmasına baxmayaraq, o, dövrün tələblərini nəzərə almışdır.

1930-1950-ci illər tarixdə və ədəbiyyatda repressiya illəri kimi həkk olunmuşdur. Abdulla Qədiri də bu dövrün ədəbi nümayəndəsi kimi repressiya illərinin qurbanı olmuş, 44 illik həyatı dövründə iki dəfə həbs olunmuşdur. Yazıçı ilk dəfə 1926-cı ildə “Müşüm” jurnalının 27-ci sayında “Ovsar” imzası ilə çap etdiyi “Toplanmış ifadələr” (“Yig’indi gaplar”) məqaləsinə [114] görə, daha sonra isə 1937-ci ilin 31 dekabrında Özbəkistan SSR Cinayət Kodeksinin iddihamlarına əsasən “Milli iddihad” təşkilatının üzvü, millətçi, xalq düşməni kimi həbs edilmişdir. 1938-ci ilin 4 oktyabr tarixi özbək ədəbiyyatı, mədəniyyəti tarixində böyük itkilərlə yaddaşlara yazıldı. XX

əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli simaları – Abdulla Qədiri, Əbdülhəmid Çolpan və Əbdurrauf Fitrət məhz bu tarixdə güllələndilər.

Yazıcının oğlu Həbibulla Qədirinin yazdığı “Atam haqqında” adlı kitab onun tərcümeyi-halının araşdırılmasında əhəmiyyətli bir mənbədir. “Atam haqqında” kitabı Abdulla Qədirinin əsərlərinin yazılma prosesini, bir sıra tarixi məlumatları, müasirlərinin yazıçı haqqında düşüncələrini dolğun şəkildə əks etdirir. Dərin təhlilə, elmi mülahizələrə yer vermədən atasının tərcümeyi-halını yazan Həbibulla Qədirinin bu kitabı yazıcının həyatını tam təsvir etmir. Burada bütün arxiv sənədləri, yazıcının şəxsi yazışmaları yer almamışdır. Həbibulla Qədiri daha sonra bu xatirə kitabını yeni fakt və sənədlər, eləcə də şahidi olduğu, yaşadığı maraqlı hadisələrlə zənginləşdirərək, 1989-cu ildə “Qədirinin son günləri” adı ilə “Gənclik” jurnalının müxtəlif nömrələrində çap etdirmişdir. Bu kitab daha sonra 2019-cu ildə “Görüş qiyamətə qalsa, nə edim. Qədirinin son günləri” [123] adı ilə nəşr olunmuşdur.

Həbibulla Qədirinin “Qədirinin son günləri” adlı xatirə kitabında Abdulla Qədiri haqqında daha əvvəl deyilməyən tənqidi qeydlər, arxiv mənbələri, yazıcının son günlərinə aid sənədlərdən çıxarışlar əsasında stalinizm siyasətinin müəllifin ailəsində meydana gətirdiyi faciəvi hadisələr üzə çıxarılır. Bu kitab yazıcının həbsini, onun səbəblərini, başına gələn müsibətləri, gerçək hadisələri real faktlarla təsdiq edir, tərcümeyi-halının faciəli anlarını – ömrünün son çağlarının dərinindən və hərtərəfli öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. *“Qədirinin son günləri” kədərli bir hekayədir. Burada birbaşa yazıcının özü haqqında, həbsdə və bəraət verilməsinin təfərrüatları ilə bağlı çox vacib məqamlar var ki, bu da əlbəttə, yazıcının şəxsiyyətini, əsərlərini daha dərindən dərk etməyə, yazıcının həyat və karyerasını araşdırmağa kömək edir. Yazıcının həyat və yaradıcılığına ciddi nəzər salsaq, özünə və millətinə olan bağlılığı göz qabağındadır. Çox kiçik, əhəmiyyətsiz görünən tərcümeyi-hal məlumatları bəzən eyni prosesdə böyük və çox əhəmiyyətli ola bilər”* [98, s.217], – deyə qədirişünas Bahadır Kərimov qeyd edir.

O dövrə məxsus arxiv sənədləri Abdulla Qədirinin faciəli ölümü ilə bağlı bir sıra şübhəli məqamları özündə əks etdirir. Bununla yanaşı, özbək ədəbiyyatını araşdıran tədqiqatçı alimlər daha sonralar dövrün “repressiya faciələri”nin səbəblərini,

“repressiya qurbanları”nın faciələrlə dolu həyatları barədə ən zəruri bilgi və məlumatları elm və ədəbiyyat aləminə çatdırmağa, bir çox qaranlıq məqamlara işıq salmağa çalışmışlar. Abdulla Qədirinin həyatına həsr olunmuş bir sıra tədqiqatların aparılmasına baxmayaraq, ən etibarlı mənbə kimi əksər tədqiqatçılar yazıçının oğulları – Həbibulla Qədiri və Məsud Abdullayevin elmi ictimaiyyətin diqqətinə təqdim etdiyi faktlara daha çox müraciət etmişlər. Onların xatirələrində elə faktlar və qeydlər var ki, bunlar qədirişünaslığın əvəzolunmaz sənədlərinə çevrilmişdir. Müstəqillik illərində Özbəkistanda uzun müddət gizli saxlanılan məxfi arxiv sənədləri tədqiqatçılara yazıçı haqqında bütün həqiqətləri araşdırıb qələmə almaq üçün geniş bir yol açdı. Ömərəli Normatov, Nəbican Baqi, Sabir Mirvaliyev, Bahadır Kərimov kimi alimlər Abdulla Qədirinin faciəli taleyi və ölümü ilə bağlı arxiv materiallarına istinad edərək məqalələr yazdılar. Ömərəli Normatov “Qədirinin son duası (ədib həyatının oxunulmamış səhifələri)” məqaləsində yazıçının ölümü ilə bağlı düşüncələrini faktlar əsasında bildirir: *“Məsud ağa Qədirinin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş konfransdakı çıxışında ictimaiyyətə Abdulla Qədirinin ölümü ilə bağlı detalları qısaca izah etdi. Ertəsi gün görüş zamanı Məsud ağaya məsələnin təfərrüatlarını yazıb mətbuatda dərc etməyi məsləhət gördüm. Razılaşdı. Amma nəticəsini görmədim. Bəlkə də, bu faciə haqqında yazmağa cəsarət etmədi. Bu arada Məsud ağa da dünyasını dəyişdi...”* [113, s.143].

Tədqiqata cəlb etdiyimiz çoxsaylı, avtobioqrafik materiallar, memuar səciyyəsi daşıyan kitablar yazıçının həyatı və irsinin öyrənilməsində, xalqa çatdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənbələrdir. Sabir Mirvaliyev “Abdulla Qədirinin kəşfi” kitabının “Repressiya faciələri” [104, s.172-184] bölməsində bu problemin həlli üçün böyük səylər göstərmişdir.

İyirmi ilə yaxın bir müddət ərzində – 1937-ci ildən 1956-cı ilə qədər Abdulla Qədirinin həyatı və əsərləri haqqında danışmaq qadağan edilmişdi. Mövcud vəziyyət yazıçının həyatının, əsərlərinin öyrənilməsinə, geniş aspektdən araşdırılmasına, digər türk xalqlarının ədəbiyyatında təbliğ olunmasına imkan vermədi. Yalnız 1956-cı ildən – rəsmi bəraət alan vaxtdan etibarən yazıçının şərəfli adını, əsərlərini tanımaq, yaradıcılıq irsini xalqa qaytarmaq, faciəli taleyi ilə bağlı həqiqətləri açmaq üçün

cəhdlər edildi. Özbəkistan müstəqillik qazandıqdan sonra, yəni 1991-ci il 31 avqust tarixindən başlayaraq repressiya qurbanlarının şəxsiyyəti, həyatı, yaradıcılığı geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilməyə başladı. 1990-cı ildə Özbəkistan Respublikası Prezidenti İslam Kərimovun fərmanı ilə Abdulla Qədri adına Respublika Dövlət Mükafatı təsis edildi. 1994-cü ildə Abdulla Qədri “İstiqlal” ordeni ilə təltif edildi. Bu gün Özbəkistanda bir sıra küçələrə, parklara, məktəblərə, kitabxanalara, məhəllələrə, universitetlərə – Cizzaq Dövlət Pedaqoji İnstitutuna, Daşkənd Dövlət Mədəniyyət Universitetinə adı verilmişdir. Onun adını daşıyan Daşkənd Dövlət Mədəniyyət Universitetində təhsildə fərqlənən tələbələr Abdulla Qədri təqaüdü alırlar.

Beləliklə, Abdulla Qədirinin tərcümeyi-halını, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsini, ədibin keşməkeşli həyat və yaradıcılıq yolunu öyrənmək üçün onun müxtəlif janrlarda qələmə aldığı əlyazmalarına, zəngin ədəbi irsinə, övladlarının hazırladığı sənədli filmlərə, memuar və xatirə kitablarına, müasirlərinin yazıçı ilə bağlı mülahizələrinə, özbək tədqiqatçılarının araşdırmalarına, Özbəkistan Respublikasının və digər türk xalqlarının mərkəzi arxivlərində saxlanılan sənədlərə müraciət edilmiş, bu zəngin fakt və materiallara istinadən elmi qənaət və nəticələrə gəlinmişdir.

XX əsr özbək xalqının tarixində özünüdərək, milli oyanış dövrü hesab olunur. Bu dövrdə cədidçilik hərəkatı mənəvi həyatın bütün sahələrini əhatə etmiş, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsində yeni ədəbi meyillər və yaradıcılıq ab-havası yaratmışdır. Ötən əsrin 20-ci illərinə qədər özbək poeziya, nəsr və dramaturgiyası formalaşmağa başlamış, bu da ədibləri eyni ədəbi mühitdə birləşdirmişdir. XX əsr türk xalqları ədəbiyyatında şeir aparıcı yer tutmuşdur. Bunun səbəbi zəngin klassik poeziya ənənələrinin müasir dövr ədəbiyyatında da davam etdirilməsi idi. Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında da XX əsr poeziyası ədəbiyyat tarixinə bir-birindən qiymətli şairlər, poeziya nümunələri bəxş etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasını Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Mirzəli Möcüz, Əliqulu Qəmküsar, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid kimi sənətkarlar, özbək ədəbiyyatını isə Əvəz Otar, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Sədrəddin Ayni, Əbdülhəmid Çolpan, Əbdürrauf Fitrət, Abdulla Əvlani, Naziməxanım kimi şairlər öz şeirləri ilə bəzəmişdir. Dövrün aktual

mövzularında şeirlər yazaraq azadlıq, vətənpərvərlik, maarifçilik, təhsil, əxlaq kimi dəyərləri təbliğ edən bu sənətkarlar xalqın həyatındakı taleyüklü məsələlərin həllində ciddi rol oynamışlar. Klassik poeziya ənənələrinə sadıq qalaraq yeni şeirlər yazan şairlər bu illərdə elmi və maarifi daha üstün tutmuş, onu şeirlərinin əsas mövzusu seçmişlər: *“1905-1916-cı illərdə Əvəz Otar, Abdulla Qədiri, Mirmuxsin Şermuxammedov, Sufizadə ilk şeirlərini əsasən Azərbaycan və türk ədəbiyyatının təsiri altında yazmağa başladılar. Azərbaycan şairlərinin təsiri Sidqi və Sufizadənin tərbiyəvi şeirlərində xüsusilə nəzərə çarpır”* [147, s.169]. Azərbaycan ədəbiyyatında bu proseslər bir qədər tez başlamış, poeziya Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid kimi qüdrətli qələm sahiblərinin yaradıcılığı ilə inkişaf etmişdir. Fərqli cərəyanların – realizm və romantizmin nümayəndəsi olan şairlərimizi bir amal birləşdirirdi: qəflət yuxusunda olan, cəhalət girdabında batan xalqı xilas etmək.

Özbək ədəbiyyatında 1920-ci illərdə yazıb-yaradan şairlər sırasına Qeyrəti (Ədürəhim Abdullayev), Qafur Qulam, Aybək (Musa Daşməhəmmədov), Həmid Alimcan, Kamil Yaşın, Mirtemir Dursunov, Sabir Abdulla və digər gənc istedadlar qoşulmuş, ustadlarının yolunu davam etdirmiş, dövrün ictimai-siyasi həyatı haqqında şeirlər qələmə almışlar. Qeyrəti “Torpaq işçisi”, “Müğənninin mahnısı” adlı şeirlərində torpaq və su islahatından, “Mən azadam”, “Bir qız oxuyur” şeirlərində qadın azadlığından, “Dəmir biləklər”, “Əmək və həyat”, “İş vaxtı”, “Cütçü qızı” şeirlərində sərbəst əmək və yeni həyat şəraitindən bəhs edir. Onu da qeyd edək ki, şair sənaye mövzusunı yeni özbək şeirinə gətirmiş, eyni zamanda fəhlə həyatına “Neft bulağı”, “Boz-sunun sahillərində”, “Briqada siqnalı”, “İşləyən qadın”, “İşgüzar qız” adlı şeirlər həsr etmişdir. Onun xalqlar dostluğu və həqiqi insanlığı tərənnüm edən “Fərqanə”, “Mənim hisslərim”, “Şair”, “Ey qələm” adlı şeirləri XX əsr özbək ədəbiyyatı incilərindən hesab olunur.

Azərbaycanda realizm cərəyanının görkəmli nümayəndəsi olan Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı da o qədər zəngin və rəngarəngdir ki, orada istənilən mövzuya rast gəlmək mümkündür. O, fəhlə-kəndli həyatına dair (“Bakı fəhlələrinə”, “İnsanımı sanırsan?”, “Əkinçi”, “Çığırma, yat”, “Səttarxana”, “Neylərdin, ilahi?”), qadın

hüquqsuzluğundan bəhs edən (“Elmli və elmsiz ana”, “Küpəgirən qarının qızlara nəsihəti”, “Ay nənə, bir qırmızı saqqal kişi”, “Gavur qızı”, “Qoyma, gəldi!”, “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad”), inqilabi-demokratik ruhlu (“Mir Haşım”, “İran niyə viran oldu”, “Məmdəli”, “Ərzi-hal”), maarif, məktəb, müəllim və uşaq münasibətlərinə həsr olunmuş (“Uçitellər”, “Baş tutdu”, “Təşəkkür”, “Neyçün məktəbə rəğbətım olmayıb”, “Məktəb uşaqlarına töhfə”, “Ağaclarn bəhsi”, “Yaz günləri”, “Uşaq və buz”) şeirlər qələmə almış, zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında qüdrətli satirik kimi tanınmışdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı fəaliyyəti ilə xalqın sevgisini, hörmətini qazanan Sabir ədəbiyyat tariximizə qiymətli xəzinə bəxş etmişdir. *“Heç bir yerdə “Molla Nəsrəddin” adını Sabirsiz, Sabir – “Hophop” adını “Molla Nəsrəddin”siz çəkmirdilər”* [71, s.145]. Bir sözlə, yeni məzmunu yeni şəkildə ifadə etmək, müasirliyə can atmaq, şifahi xalq ədəbiyyatının – xalq mahnılarının ruhunu, ahəngdarlığını qoruyub saxlamaq 20-ci illər Azərbaycan və özbək poeziyasının vacib və ortaq xüsusiyyətləri idi.

Yaşayıb-yaratdığı qısa ömür yolunda Abdulla Qədiri bədii ədəbiyyatın lirik, epik, dramatik növlərinin bir çox janrlarında qələmini sınayaraq böyük ədəbi irs yaratmışdır. Ədibin yaradıcılıq irsi haqqında irəli sürülən fikir və mülahizələrdə belə bir qənaətə gəlinir: *“Abdulla Qədiri kimi istedadlı sənətkarları tanıtmaqla milli ədəbiyyatımız dünyaya çatdırıla bilər. XX əsrin nəsrində Abdulla Qədiriyə bərabər bir yaradıcı yoxdur”* [109]. Abdulla Qədiri ədəbiyyatda köklü dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövərdə yaradıcılığa başlamışdır. O, nəsr yaradıcılığı ilə XX əsr özbək ədəbiyyatında silinməz iz qoymuş sənətkardır. Abdulla Qədirinin nəsrəti öz ölkəsində geniş araşdırılmışdır. Lakin onun şeirləri geniş şəkildə tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Doğrudur, Qədirinin şeirləri nəsrətlə müqayisədə kəmiyyət etibarilə azdır. Lakin bir sıra şeirlərindən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, onun şeirləri özünün poetik məziyyətləri ilə diqqəti çəkir. Şübhəsiz ki, bu qəbildən olan nümunələr ciddi tədqiq hədəfi seçilə bilər. Ədəbiyyat aləminə Qədirinin 5 müstəqil (“Toy”, “Əhvalımız”, “Millətim üçün bir qərar”, “Fikir ağlayır”, “Pisdir, pis...”) və nəsr əsərlərinin (“Ötən günlər”, “Mehrab əqrəbi”, “Abid Kətmən”) daxilində təqdim olunan şeirləri məlumdur. Təbii ki, sənətdə kəmiyyət yox, keyfiyyət əsas şərt və başlıca meyardır.

“Toy”, “Əhvalımız”, “Millətimə bir qərar” və “Pisdir, pis...”, eləcə də 1993-cü ildə ədəbiyyatşünas alim Rüstəm Tacibəyevin üzə çıxardığı “Fikir ağlayır” şeirləri ədəbi aləmə bəllidir. Haqqında söhbət gedən şeirlər Abdulla Qədri yaradıcılığının birinci dövrünün məhsuludur, bu şeirlərdə məzmun və bədiilik baxımından istənilən səviyyədə deyil. Yaradıcılığının ilk illərinə aid olan bu şeirlər ədəbiyyata yeni gəlmiş gənc bir qələm sahibinin ilk debütü, eksperiment və təcrübələri – özünü lirik növdə sınağa cəhd idi.

Abdulla Qədirinin ilk şeiri “Toy”dur. Bu şeir 1915-ci ilin 20 mart tarixində “Sədayi Türküstan” qəzetinin 64-cü sayının 2-ci səhifəsində çap olunmuşdur. Şeir satiranın xüsusi növü olan həcv şəklində yazılmışdır. Müəllifin satirik üsluba müraciət etməsinin əsas səbəbi yaşadığı dövrdə rastlaşdığı ciddi narahatlıq doğuran hadisələr idi. Dövrün faciəsi, müstəmləkəçilik siyasəti, millətin laqeydliyi, ölkədəki aclıq və yoxsulluq Qədri narahat edirdi. Özbək milli adət-ənənələrinə görə yaz fəsli əziyyətli olduğu üçün toylar qışda keçirilirdi. Toy zənginlər üçün olmasa da, kasıb və zəhmətkeşlər üçün faciə hesab olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq, toy qohumları, qonşuları bir araya gətirən, insanlar arasında isti münasibət yaradan, onları kin və qəzəbdən qurtaran bir ritual idi. Türk xalqları arasında toy ritualı yalnız milli adət-ənənələrin, milli mədəniyyətin təcəssümü deyil, həm də milli bayramdır. Toy ritualını müdafiə edən müəllif şeirdə israfçılıq və onun doğurduğu fəsadlar barədə insanlara bir növ xəbərdarlıq edir. Qeyd edək ki, şairin diqqət yönəltdiyi bu məsələ XXI əsrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır:

Gəlin dostlar, din qardaşlar,

Daşlansın əgər olsa müsəlmanda toy [104, s.15].

Abdulla Qədirinin 1914-1915-ci illərdə qələmə aldığı “Toy”, “Millətim üçün bir qərar”, “Əhvalımız” və “Fikir ağlayır” adlı şeirləri mövzu və problematikası baxımından olduqca aktual, müasir məsələləri özündə əks etdirir. Burada ədib həyati problemlərə diqqət çəkmiş, millətinin geridə qalmasını, laqeydliyini tənqid etmiş, həmvətənlərini cəhalət və xurafata qarşı mübarizəyə, inkişafa səsləmişdir. Abdulla Qədirinin ilk şeirləri dövrün mütərəqqi hərəkatı olan cədidçilik ideyalarının, cədid ədəbiyyatının təsiri ilə yazılmışdır. O, ilk əsərlərində köhnə ənənələri tənqid edir,

insanları özünüdərəkə, yeniliyə çağırır. “*Bu dövrdə Abdulla Qədiri cədid ədəbiyyatına mənsub idi*” [116, s.113]. Abdulla Qədirinin şeirləri ilə bağlı tədqiqatçıların fikri olduqca maraqlıdır: “*Görünür ki, şair XX əsr maarifçilərinin izindən gedərək, cəhalət, köləlik və zülmətdən qurtuluş yolu kimi elm-mədəniyyət mərkəzləri, məktəb və darülfünunlar açmaq fikrini irəli sürür*” [104, s.6]. Şeirlərdə metafor, bənzətmə, təzad kimi bədii ifadə və təsvir vasitələrindən yerli-yerində istifadə olunması da diqqəti çəkən sənətkarlıq məziyyətlərindəndir. Maarifçilik ruhunda qələmə alınan bu şeirlərdə ədib sadə, səlis dili ilə dövrün ədəbi dilinin formalaşmasına da böyük xidmət göstərmişdir.

“Pisdir, pis...” adlı şeirində isə şair 1920-ci illərin futuristik (müasir) şeirlərini və onların müəlliflərini tənqid edir, onları formasız, mənasız olmayan şeirlərdən uzaqlaşmağa çağırırdı. Şeir həcv və parodiya kimi yazılmış, ilk dəfə “Müştüm” jurnalında nəşr olunmuşdur.

Quldur-qup

Pisdir-pisdən sonra:

Gənclər yığışın, quldur-qup,

Qocalar isə gilə-gilə pisdir-pis! [104, s.18].

Abdulla Qədirinin yaradıcılığının ikinci mərhələsində yazdığı şeirlər də var. Bu şeirlər hekayə və romanlarının daxilində verilmiş, əsərdəki məqsəd və ideyasının açılmasına, qəhrəmanın ruh halınının təsvirinə imkan yaratmışdır. Yazıçının nəsr əsərlərindəki şeir nümunələrinin sayı müstəqil şeirlərindən çoxdur. Bu şeir misraları dərin məzmunu, forması, ideoloji və bədii yetkinliyi, yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. Yazıçı “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən” adlı silsilə hekayələrinin, “Ötən günlər”, “Mehrab əqrəbi”, “Abid Kətmən” adlı oçerk və romanlarının daxilində lirik parçalara əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırmışdır.

Abdulla Qədirinin həyat və yaradıcılıq təcrübəsinin genişləndiyi bir zamanda qələmə aldığı nəsr əsərləri onu dövrünün güclü nasiri kimi tanıtdı. Nəsr əsərlərində yer alan şeirlərlə Abdulla Qədiri lirik şair olmaq potensialını təsdiqləmiş oldu. Nəsr əsərlərindəki nümunələr bu faktı sübut edən örnəklərdir. Yazıçının böyük epik əsərlərində – romanlarında istifadə olunan lirik parçalar bəzən bütün əsərin

məzmununa təsir göstərir, bir obrazın xarakterini açır. “Ötən günlər” romanındakı şeir nümunələri I bölmənin 10-cu hissəsində “Toy və qızlar məclisi” başlığı ilə verilmişdir. Bu hissədə Gümüşün toy günü keçirdiyi hiss, həyəcan, qəm-kədər Gülsüm və Xanım bibinin, digər xanəndlərin dilindən səsləndirilən şeirlərdə özünəməxsus ifadəsini tapmışdır. Şeir parçaları Gümüşün çarəsizliyini, daxili əzablarını bütün detalları ilə təsvir edir, romanın təsir gücünü daha da artırır:

Ortaqlarım, əlimə alsam tarımı,

Biixtiyar xatırlaram yarımı.

Əgər görsəydim, yenə yarımı

Bağışlardım bütün varımı [48, s.54-55].

Yazıçının lirik şeir yazmaq imkanı ikinci romanında daha aydın şəkildə üzə çıxır. “Mehrab əqrəbi” romanındakı şeirlər ideoloji, bədii, tərbiyəvi, estetik funksiyasına görə xüsusilə seçilir. Romanda 100 misraya yaxın şeir var. Müəllif bir-birini sevən iki gəncin xoşbəxt anlarını, eyni zamanda mürəkkəb taleyini şeirlərlə təsvir edir. Ənvər və Rəna obrazını hələlik tanımayan oxucu epigraf kimi işlənmiş misralarda onların arasındakı sevgi hisslərinin şahidi olur:

Ənvər:

Fərhadın Şirini var, Məcnunun da Leylisi

Qismətim olmuş mənim gülşənlərin Rənası.

Rəna:

Haqdır ar etsə Leyli, Qeys divanəliyindən

Rəna üçün nur saçır ağıl-idrak mirzəsi [54, s.5].

Bu şeirlər gözəl lirika nümunələri olmaqla yanaşı, obrazların psixoloji ovqatının təsviri baxımından da dəyərli parçalardır. Abdulla Qədinin əsərləri onun misilsiz şair düşüncəsinə şahidlik edir.

“Abid Kətmən” [120] povestində də şeirlərdən istifadə edilmişdir. Povestdə igidlərin, qızların söylədiyi şeirlər duet şəklində verilmişdir. Özbəkistanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirməsinə həsr olunmuş povestin sonunda verilmiş şeir parçalarının hər biri konkret bir məqsədin və ideyanın açılış və dərkinə xidmət edir.

Nəticə etibarilə, Abdulla Qədiri nəsr əsərlərinin daxilində yer verdiyi şeirlərdə ilk müstəqil şeirlərindəki kimi mürəkkəb ifadələrdən, zəncirvari məcazlardan istifadə etmir, əksinə, lirik ricətlərə geniş yer ayırır: *“Bir daha aydın olur ki, əsl poeziya zamanənin qopmuş bağlarını birləşdirən, uzaqlaşmış nəsilləri bir-birinə yaxınlaşdıran, qohumluq əlaqələrini bərpa edən mənəvi-estetik bağıdır. Əminliklə demək olar ki, Stalinizm dövründə nəhəng bir ölkə Əbdürrauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Abdulla Qədiri, Osman Nasir, Aybək, Şeyxzadə, Mirtemir qəbahət və rəzalətin idarə etdiyi ərazilərdə müxtəlif rəzilliklərə qərq olmuş cəmiyyətin Saflıq, İnsanlıq, Fəzilət adaları idi!”* [129, s.229-230].

Ədəbi-tarixi faktların təhlili göstərir ki, Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında dramaturgiya janrının yaranması arasında yarım əsrdən çox zaman fərqi var. Buna baxmayaraq, XX əsr Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında mövzu və problematika baxımından eyniyyət təşkil edən məqamları da görmək mümkündür. Özbək ədəbiyyatında cədid nümayəndələri teatra önəm verir, səhnə əsərlərinin yazılmasına və təbliğinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Canlı sənət növü sayılan teatr xalqın psixikasına, şüuruna güclü təsir göstərməli, onları vahid ideya ətrafında birləşdirməli idi. Cədidlər dövrünün dramaturgiyası və teatrını öyrənən M.Rəhmanov [132], Ş.Rızayev [134], N.Kərimov [101], T.Tursunov [148], M.Tulyaxozdaeva [146] kimi alimlərin elmi əsərlərində 20-ci əsrin əvvəllərində Türküstanda gedən ictimai-siyasi proseslərin, cədidçilərin ideoloji baxışlarının bilavasitə peşəkar teatrın yaranmasına yol açdığı fikri vurğulanır. Ş.Rızayev Avropa tipli dramaturgiya və teatrın Türküstanə gəlişindən, cədid dramaturgiyasının formalaşmasından bəhs edərək yazır: *“Özbək cədid dramaturgiyasının və teatrının formalaşması və s. ilk dəfə bütün bunlar ictimai həyatın ehtiyac və tələblərinə görə baş verdi. Tarixi proses və Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasəti ölkədəki müsəlman torpaqlarının, o cümlədən Türküstanda sözün əsl mənasında milli oyanış üçün vəziyyətin yetişdiyini nümayiş etdirdi”* [134, s.35].

Azərbaycan və özbək ziyalıların dramaturgiyanın və teatr sənətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində müzakirələr aparması ədəbi-mədəni əlaqələrin mütəmadi və fasiləsiz davam etdirilməsini təsdiqləyən faktlardandır: *“...Hər yerdə bu hadisəni çox mühüm başlanğıc hesab etmiş, onu izləməyə, davam etdirməyə, ondan ictimai inkişafı*

surətləndirmək üçün istifadə etməyə çalışmışlar. Azərbaycan teatrı bir çox Şərq ölkələrində, xüsusən türk dilli xalqlar içərisində milli teatr hərəkatının doğuluşu və inkişafı üçün bir təkan, bir nümunə rolunu oynamışdır” [59, s.3]. Milli köklərə söykənən bu mədəniyyət nümunəsi tezliklə incəsənətimizin qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsinə, maarifçilik ideyalarının əyani şəkildə təsvirinə şərait yaratmışdır. *“XIX əsrdən etibarən başlayaraq Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Bəxtsiz cavan”ı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında faciə janrında yaradılan əsərlərdə köhnəlik ilə yenilik arasında mübarizə öz əksini tapmışdır*” [88, s.35].

XX əsrin əvvəllərində tamamilə fərqli bir Azərbaycan teatrının Türkünstan ədəbi-mədəni mühitinə təsirini real faktlarla izləmək mümkündür. Məsələn, 1913-1914-cü illərdə Daşkənddə Abdulla Əvlanınin rəhbərliyi ilə fəaliyyətə başlayan “Turan” truppası qısa müddətdə inkişaf edərək həm xarici teatr truppaları ilə əməkdaşlıq etmiş, həm də bir çox məşhur əsərləri səhnələşdirmişdir. *“1916-cı ilin 30 dekabrında Daşkəndin “Kolizey” teatrı da Azərbaycanın məşhur teatr aktyoru və rejissoru Sidqi Ruhullanın (Ruhulla Fətəli oğlu) musiqili teatr truppası ilə birlikdə “Leyli və Məcnun” (Məhəmməd Füzulinin məsnəvisi əsasında) operası göstərildi*” [58, s.230]. Əsərin liberettosunu özbək dilinə Abdulla Əvlani tərcümə etmiş, operanın rejissoru isə Sidqi Ruhulla idi. Sidqi Ruhulla (Məcnun), Dürriyə xanım (Leyla), Abdulla Əvlani (Malu), A.Məhərrəmov (Navfal), Nizaməddin Xocayev, Fərid Tahiri, Yusif Əliyev əsas rollarda çıxış edirdilər.

Mahmudxoca Bebudi milliyyətçi, maarifpərvər, vətənpərvər bir sənətkar kimi özbək dramaturgiyasının və teatrının təməl daşını qoymuş, bu janrın formalaşması, inkişafı istiqamətində davamlı işlər görmüş, ətrafına bu janrı inkişaf etdirən ədiblər toplamağı bacarmışır. Beləliklə, Mahmudxoca Behbudinin “Ata qatili” (“Padarkuş”) əsəri cədid ədəbiyyatında dramaturgiyaya yol açdı. Bu əsərin yazılması, tamaşaya qoyulması milli ədəbiyyat və incəsənət tarixində böyük hadisə idi. Mahmudxoca Behbudi və onun davamçıları Abdulla Əvlani, Hacı Muin, Həmzə Həkimzadə Niyazi, Təvölla, Əbdürrauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan və Abdulla Qədirinin mənsub olduğu cədid ədəbiyyatı artıq müəyyən istiqamətə – bütünlüklə millətin oyanmasına

yönəlmişdir. Bu ədəbiyyatın qəhrəmanları əvvəlki dövrdə olduğu kimi, yuxarı təbəqə nümayəndələri və ya dini simalar deyil, daha çox xalq arasından çıxan qəhrəmanlar idi. Eyni zamanda, xalqın inkişafında teatrın mühüm tərbiyəvi əhəmiyyətini dərindən anlayın Behbudi “Teatr nədir”, “Samərqənd teatrı”, “Türkiyədə ilk teatr”, “Oynamağa heç kim yoxdur”, “Padarkuş”, “Teatr, musiqi, şeir” kimi məqalələr yazıb teatr sənətini ardıcıl olaraq təbliğ etmiş, Türküstanda milli teatr sənətini yaratmaq, inkişaf etdirmək uğrunda böyük mübarizələr aparmışdır: *“Mahmudxoca Behbudi teatrı ibrətnamə adlandırır və milli təfəkkürün formalaşması üçün ən önəmli yol olduğunu vurğulayırdı. “Padarkuş” həcm etibarilə kiçik də olsa, özbək milli düşüncəsinin, maarifçiliyinin inkişafında mühüm rol oynadı. Cədidizmin inkişaf mərhələsində meydana çıxan dramaturgiya və teatr özündən əvvəlki ideya və fikirləri ümumiləşdirərək gələcək inkişafa möhkəm özünlə hazırladı. Bu özünlə baş memarlarından biri Mahmudxoca Behbudi oldu”* [43, s.31].

Mahmudxoca Behbudinin “Ata qatili” (“Padarkuş”) pyesi [87] sonralar yaranan əsərlərə müəyyən istiqamət vermişdir. Mahmudxoca Behbudinin “Ata qatili” (“Padarkuş”), Hacı Muin və Nüsrətulla Qüdrətillanın “Toy” (“To'y”) pyesləri [131] Abdulla Qədiri üçün bir nümunə olmuş, gənc yazıçını həvəsləndirmişdir. Yazıçı 1915-ci ildə qələmini dramaturgiya sahəsində sınaq, “Bəxtsiz kürəkən” (“Baxtsiz kuyov”) dörd pərdəli faciəsini qələmə alır. “Bəxtsiz kürəkən” faciəsi həmin ildə kitab halında nəşr olunmuş və 1920-ci illərə qədər teatr səhnələrindən düşməmişdir. 1922-ci ildə “İnqilab” jurnalında B.A.Pestovskinin “Özbək teatrının tarixi” adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif bu məqaləsində özbək dramaturqlarının pyesləri haqqında ətraflı məlumat verməyə çalışsa da, bəzi vacib əsərlərdən bəhs etməyi unutmuşdur. O, həmin ildə “Ravşan” imzası ilə “Özbəklərdə teatr” məqaləsini yazır, burada teatrla bağlı mövcud çatışmazlıqlar vurğulanır, eyni zamanda Abdulla Qədinin bu pyesindən bəhs olunur. Məftunə Məhəmmədəminova yazıçının yaradıcılıq amalı aydınlaşdıraraq yazır: *“Abdulla Qədiri yaradıcılığının sonrakı dövrlərində daha pyes yazmamışdır, lakin bu, onun teatr sənətinin mahiyyətini dərk etmədiyi və ya ona olan marağın davam etmədiyi anlamına gəlmir. Ədəbi təcrübələri nəticəsində yazıçı öz potensialını poeziya*

və dramaturgiyadan daha geniş imkanları olan nəsr və publisistikaya yönəldir” [108, s.128].

Pyesin mövzusu Türküstan məişətindən alınmışdır. “Bəxtsiz kürəkən”də Saleh, əmisi Əbdürəhim, Rəhimə, atası Feyzi bəy, hərbi rütbəli məhəllə rəisi Ellikbaşı, imam-müəllim, zəngin kişi Qasım bəy obrazları yer almış və hadisələr bu obrazlar vasitəsi ilə təsvir olunmuşdur. Burada Salehin monoloqları Abdulla Qədirinin xalqı üçün ürək yanğısını, Ellikbaşının sözləri isə yazıçının maarifçi görüşlərini əks etdirir. Feyzi bəy və müəllim-imamın fikirlərinə qarşı çıxan Ellikbaşının sözlərinin doğruluğu pyesin sonunda özünü göstərir.

Əsər əvvəlki dramlardakı feodal ictimai-siyasi münasibətlərin gündəmə gətirilməsi ilə məhdudlaşmamış, müəllif ailə-məişət zəminindəki xoşagəlməz hallara kəskin münasibət bildirməyi qarşıya bir məqsəd kimi qoymağa müvəffəq olmuşdur. Təbii ki, bu da müəllifin əsərə və baş verən hadisələrə yenilik prizmasından baxışı və yanaşması kimi dəyərləndirilə bilər. Əsərdəki bütün münasibətlərin təsviri bu mənada reallıqdan irəli gəlirdi. Ədib Qasım bəy obrazı ilə kapitalist münasibətlərə özünün fərdi münasibətini bildirir, pristav obrazı vasitəsi ilə çar müstəmləkəsinə xas torpaq mülkiyyətçilərinin qeyri-insani, anti-humanist niyyətlərini pisləyir. Əbdürəhim və Feyzi bəy bu gənclərin ölümünə səbəb olan əsas obrazlar olsa da, Ellikbaşının dilindən deyilən sözlər əslində Abdulla Qədirinin xalqına səslənişi, onları oyanmağa, ailə faciələrindən dərs çıxarmağa, azğınlıqdan, israfçılıqdan uzaqlaşmağa, maarifə, elmə üz tutub ləyaqətli ömür yaşamağa dəvəti idi: *“Sizlər də israf edirsiniz. İsrafin ziyanını gördünüz, Feyzi bəydən ibrət alın. Şəriətə itaət edin, indi gözlərinizi açın. İsrafa sərf etdiyiniz pulla oğullarınızı oxudun və ya xeyriyyəçilik üçün bağışlayın. Oğlu öyrətmək yaxşıdır və toyda pul israf etmək zərərdir. Bəzi oğlanlarımız otuz-qırx yaşına qədər evlənmir. Pul tapa bilmədikləri üçün ümitsiz vəziyyətdədirlər... Buna kim səbəb oldu? Bunun günahkarı kimdir? Təbii ki, atalar. Atalara da deyirəm ki, köhnə vərdişlərimizdən əl çəksək, “insanlar bizə gülər”, – deyə düşünməsinlər (Feyzi bəyə) – Allah indi səbir versin. Ağlamağın mənası yoxdur. Hər şeyi özün etdin, baltayla öz ayağına vurdun”* [122, s.518].

Dramda ədalətsizlik tənqid və ifşa olunur. Əsərin əsas qəhrəmanı Saleh bütün çətinliklərə rəğmən, gələcəyə böyük ümidlərlə baxır, lakin cəmiyyətin köhnə qayda-qanunları, adətləri və insanların tamahkarlığı onun gələcəyə bağlı inamını, arzusunu puç edir. Dramdakı hadisələr dövrün real həyat həqiqətlərini özündə əks etdirməkdədir. Abdulla Qədiri təkcə tənqid və ifşa yolunu seçmir, eyni zamanda, o, hadisələrin səbəbini axtarır, baş verənlərdən məntiqi nəticələr çıxarır. Yazıcının “Bəxtsiz kürəkən” pyesi süjeti, obrazları, ideyaları, baş qəhrəmanın ruhi-psixoloji vəziyyəti və hadisələrin təqdimində yeni üsullardan istifadəsi baxımından digərlərindən fərqlənir. “Padarkuş” pyesində ata və övlad arasındakı problemlər, savadsızlığın gətirdiyi fəlakətlər əsas mövzudur. “Toy” və “Bəxtsiz kürəkən” pyesləri mövzu baxımından bir-birinə daha yaxındır. Hər iki pyesdə toy adətləri, həddən artıq israfçılıq, varlı oğlan, borca düşmək kimi mövzular yer almışdır. Qeyd etməliyik ki, 1911-1915-ci il aralığında qələmə alınmış pyeslərin əsas mövzuları elmsizliyin yaratdığı fəlakətlər, dini xurafat, insanlara zərər verən inanclar, israfçılıqdır. Müəllif “Bəxtsiz kürəkən” əsərində dəbdəbəli toy, israfçılıq və onların xoşagəlməz nəticələrindən danışır, ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni-mənəvi həyat səviyyəsini inandırıcı səhnələrlə çatdırmağa nail olur.

XX əsrin əvvəllərində Türkünstan ədəbiyyatında klassik ənənədən gələn yeni bir nəsr formalaşmağa başladı. Bu yeni nəsrin yaranması və inkişafı üçün spesifik xüsusiyyətlər mövcud idi. Zəngin tarixə və qədim ənənələrə sahib olan özbək ədəbiyyatının qədim dövrlərdən nəsr sahəsində bir-birindən gözəl nümunələri var idi: *“Nəsrəddin Rəbquzinin “Qisas ül-ənbiya” (XIII-XIV əsrlər) əsərindəki bədii lövhələr, Əlişir Nəvainin nəsr parçaları (XV əsr), Zəhirəddin Məhəmməd Baburun “Baburnamə”sindəki sərgüzəştlər, coğrafi şərait və mənzərələrin təsviri (XVI əsr), Gülhaninin “Zərbul-məsəl”indəki alleqorik nağıllar özbək ədəbiyyatında misilsiz nəsr ənənələrinin qədim dövrlərdən bəri davam etdiyini göstərir”* [106, s.24]. Bu fikir folklor nümunələrində, xüsusən də, “Alpamış” dastanında öz əksini tapmışdır. Doğrudur, keçmiş əsrlərdə ortaya çıxan nəsr əsərlərinin çoxu romantik bir üslubda yazılmış, müasir realist nəsrdən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında isə realist hekayənin əsasının qoyulması Cəlil Məmmədquluzadənin adı ilə bağlıdır. Hələ XIX əsrdə İsmayıl bəy Qutqaşınlı

Azərbaycan ədəbiyyatına “Rəşid bəy və Səadət xanım” əsəri ilə hekayə janrını gətirərək yeni tipli nəsrin ilk uğurlu nümunəsini yaratmış, bədii nəsrin əsasını qoymuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadə isə 1857-ci ildə qələmə aldığı “Aldanmış-kəvakib” əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında povest janrının ilk nümunəsini qələmə almış, bununla da Azərbaycan bədii nəsrinin inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə isə “Usta Zeynal”, “Poçt qutusu”, “Quzu”, “Qurbanəli bəy”, “Zırrama”, “Rus qızı”, “Pirverdinin xoruzu”, “İki qardaş”, “Qoşa balınc”, “İranda hürriyyət”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” kimi povest və hekayələri vasitəsilə dövrün aktual problemlərini təsvir etmişdir. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığını tədqiq edən müəlliflərin qənaəti belədir: *“Birinci dəfə ədəbi və bədii dil ilə danışmaq dili arasındakı səddi yıxan, həyat və məişət lövhələrini nəsrə mövzu edən, “seçilmiş”, fəvqəladə şəxsiyyətləri deyil, adi, həqiqi, kütləvi adamları, başqa dil ilə desək “kiçik adam”ları bədii ədəbiyyata layiq görən, bədii təsvirdən süni bəzəyi, uydurmanı atan, həyatı bədii təfəkkürün yeganə əsası, məhək daşı sayan Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur”* [70, s.86-87].

XX əsr Azərbaycan nəsrində Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə bitməmiş, onun qələm dostları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Sani Axundov, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli və digərlərinin yaradıcılığı ilə də zənginləşmişdir. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Xortdanın cəhənnəm məktubları”, “Marallarım” hekayələr silsiləsi, “Ayın şahidliyi”, “Ata və oğul”, “Şeyx Şaban”, “Odabaşının hekayəsi”, Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanı, “Pir” povesti, “Bir kəndin sərgüzəşti”, Məmməd Səid Ordubadının “Bədbəxt milyonçu, yaxud Rzaqulu firəngməab romanı”, Süleyman Sani Axundovun “Yuxu”, “Kövkəbi-hürriyyət”, “Qonaqlıq”, eləcə də “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə daxil olan “Əhməd və Məleykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əşrəf” hekayələri, Yusif Vəzir Cəmənəzəminlinin “Şahqulunun xeyir işi”, “Cənnətin qəbzi”, “Xanın qəzəbi”, “Ağsaqqal”, “Toy”, “Cümə axşamı”, “Yuxu”, “Divanə” hekayələri, Abdulla Şaiqin “Məktub yetişmədi”, “Köç” hekayələri, Sultan Məcid Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani” romanı kimi nəsr nümunələrinin hər

birində Azərbaycan xalqının yaşayışı, insanların daxili dünyası, cəmiyyətin nöqsanlı və çatışmayan tərəfləri təsvir və tənqid olunmuşdur.

XX əsr ədəbiyyatı mövzu rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Folklor və klassik ədəbiyyatda olan nəsr nümunələrinin, eləcə də dünya ədəbiyyatındakı realist nəsrin təsiri nəticəsində 1920-ci illərin əvvəllərində özbək ədəbiyyatında nəsrin bütün janrlarında müxtəlif əsərlər yazılmağa başlandı. Bu illərdə yaradılan əsərlərin çoxu qısa və müasir nəsr forması olan hekayə janrında qələmə alındı. Abdulla Qədiri “Əxlaqsız”, “Cinlər məkanı”, “Şübhə” adlı hekayələrində keçmişin daşlaşmış adət-ənənə və inanclarını ifşa etmiş, Qafur Qulam “İgid”, “Saat”, “Elatiyada bir ov”, “Eşanabad” adlı hekayələrində isə yeni həyat tərzini və ənənələri təbliğ etmişdir. Şakir Süleyman “Qatil”, “Qiyamət”, “Tutuquşu”, “Qız”, Həmid Alimcan “Zəhərli ürək”, Qeyrəti “Dilənçi qadın”, “Haşar”, Zərif Bəşər “İpək geyimi”, Sədrəddin Ayni “Buxara cəlladları”, Mömincan Məhəmmədcan “Həyata cəhdlər” adlı dövrün reallıqlarını əks etdirən müxtəlif hekayələr yazmışlar. Bu hekayələri birləşdirən əsas ana xətt yeniliyin köhnəlik üzərindəki qələbəsinin təsviridir. Dövrün nasirlərinin ən böyük amalı yeni bir insan – “müsbət qəhrəman” obrazı yaratmaq idi.

Özbək ədəbiyyatında yeni yol açmış, özbək roman məktəbinin əsasını qoymuş Abdulla Qədiri XX əsrin əvvəllərində aparıcı ictimai-siyasi, mədəni-maarifçilik hərəkatında, cədidçilik ədəbiyyatında mühüm yer tutur: *“Abdulla Qədirinin bədii təxəyyülü, ədəbi-estetik ideali ilə izahlı elmi görüşləri arasındakı münasibət, hökmran siyasətin ədəbi tənqiddə təsiri, yorum və təhlillərdəki vulqar sosiologizm, subyektivizm və başqa bu kimi problemlərin yeni elmi-nəzəri əsasda öyrənilməsi müstəqillik illərimizin vacib məsələlərindən biri kimi qarşıya məqsəd qoyulmuşdur”* [22, s.77-78]. Abdulla Qədiri yaradıcılığı ədəbiyyatda cədidçiliyin, eyni zamanda özbək nəsrinin ilkin təzahürüdür. “Ötən günlər” əsəri özbək ədəbiyyatının, yeni nəsrin ən parlaq nümunəsidir.

Yazıçı özbək ədəbiyyatı tarixində daha çox nəsr əsərləri – hekayə və romanları ilə məşhurlaşmışdır. Ədəbiyyat ensiklopediyasında bu haqda belə qeyd olunur: *“Abdulla Qədiri ədəbi-bədii yaradıcılığında şeir, publisistika, dramaturgiya, ədəbi tənqid sahələrinə dair dövr insanlarının etibarını qazanan əsərlər yaratmasına*

baxmayaraq, o, tam mənada yeni özbək nəsrinin yaradıcısı oldu. O, nəsrin mövcud hekayə, qissə, roman kimi əsas janrlarında milli ədəbiyyat tariximizə nümunə olacaq şedevr əsərlər yaratmışdır” [86, s.42-43]. Abdulla Qədirinin şeir, nəsr və dramaturgiya yaradıcılığının başlanğıcı eyni illərə təsadüf edir. Müəllifin yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı hekayələri təsviri, məlumat xarakterli, üslubi baxımdan zəif olsa da, o, yaradıcı axtarışlarla yaşayan böyük bir sənətkar idi.

1914-cü ildə başlayan Birinci Dünya müharibəsi Rusiyanı qanlı bir savaşa sürüklədi, Türküstanda da vəziyyəti ağırlaşdırdı. Ölkədəki iqtisadi-siyasi böhran, kütləvi etirazlar, xüsusilə, 1916-cı il əmək qiyamı, 1917-ci il fevral inqilabı Abdulla Qədirinin ictimai-siyasi baxışlarına, yaradıcılıq mövqeyinə güclü təsir göstərdi. Yazıçı bir-birindən fərqli bir çox hekayələr qələmə aldı: “Əxlaqsız” (“Juvonboz”), “Ulaq üstündə” (“Ulokda”), “Cinlər məkanı” (“Jinlar bazmi”), “Şübhə” (“Shubha”) kimi hekayələr bu qəbildəndir. Qədirinin 1915-ci ildə yazdığı “Əxlaqsız” hekayəsi bu baxımdan maraqlıdır. Müəllif özü qeyd edir: “... *Bu illərdə mövcud hekayə və romanları təqlid edərək “Əxlaqsız” hekayəmi yazdım, nəşir tapılmadığı üçün özüm nəşr etdirdim*” [124, s.18]. Hekayənin mövzusu, üslubu, ifadə etdiyi mənalardan aydın olur ki, Mahmudxoca Behbudinin “Padarkuş” dramının təsiri ilə yazılmışdır. Hekayədəki əsas qayə mənəvi çürümə nəticəsində ortaya çıxan faciələri açıq göstərmək, onları tənqid etməkdir: “*Sədulla 24 yaşında idi. Onun atası tərəfindən göndərilən məktubdan xəbəri yox idi, mədrəsədən çıxandan bəri atasının 150 sum (özbək pulu) götürüb çayxana və pivəxanalarda Rəhimcan ilə birlikdə xərcləyən, evə on-on beş gündən bir gələn, ya gəlməzdi. Evə gəlmədiyi günlərdə çayxana və mehmanxanalarda Rəhimcanla eyş-işrətdə olardı*” [122, s.520].

Hekayənin müsbət tərəfləri ilə yanaşı, bir sıra çatışmayan cəhətləri də diqqətdən yayınmır. Belə ki, əsər boyu hadisələrin sosial kökləri tam açılmamışdır, hekayənin dili, təhkiyəsi süni təsir bağışlayır, canlı xalq dilindən uzaqlığı dərhal nəzərə çarpır. Müəllif Sədullanın timsalında dövrün bir sıra gənclərinin əxlaqsız hərəkətlərini və faciəvi həyat tərzini açıq şəkildə tənqid etmişdir. Bu hekayənin qələmə alınması hər halda yazıçının yaradıcılığında, bütünlükdə, XX əsr özbək ədəbiyyatında realist nəsr əsərlərinin yazılmasının başlanğıcı kimi olduqca əhəmiyyətli hadisə idi. Ədib

“Əxlaqsız” hekayəsi ilə daha sonra “Ulaq üstündə”, “Cinlər məkanı”, “Şübhə” kimi realist hekayələrin yazılması üçün bir təcrübə əldə etmiş oldu. 1915-ci ildə yazılan, 1916-cı ildə ayrıca kitab halında nəşr olunan “Ulaq üstündə” hekayəsi müxtəlif illərdə (1923, 1936, 1969-cu illərdə) fərqli mətbuat orqanlarında, Abdulla Qədirinin kitablarında (1995, 2019-cu illərdə) çap olunmuşdur. Yazıçı bu əsəri ilə məzmun və ideyaca tamamilə fərqlənən nümunə yaratmış oldu. Bu hekayə təkcə Abdulla Qədirinin deyil, XX əsr özbək hekayəçiliyinin böyük nailiyyəti hesab edilir və yazıçı bununla realizmə doğru böyük addım atmış olur. Real həyat həqiqətlərinə əsaslanan hekayədə özbəklərin köhnəlmiş, milli adət-ənənələrindən, onların təsirində qalan insanların acı talelərindən bəhs olunur.

“Cinlər məkanı” hekayəsi 1921-ci ildə “Şərq çiçəyi” jurnalında nəşr olunmuşdur. Bu əsər bəzi tədqiqatlar tərəfindən həcv şəklində yazılmış hekayə kimi təhlil olunmuşdur. Müəllif bu məsələyə aydınlıq gətirmiş, hekayədəki gülməli məqamları həcv kimi qələmə verməyin doğru olmadığını qeyd etmişdir. Bu hekayə, heç şübhəsiz ki, real həyat həqiqətlərini, insanların hiss və duyğularını əks etdirən əsərdir. “Cinlər məkanı” hekayəsi mövzu və problematika baxımından realist əsərlər silsiləsinə daxildir. Hekayədə qeyri-adi, fəvqəladə hadisələrlə – cin-şeytanla insan münasibətləri arasında bağlılıq, bu vəziyyətdə olan insanın hiss və duyğuları bədii cəhətdən ümumiləşdirilmişdir. Hekayənin maraqlı mövzusu, orijinal sujet və kompozisiyası var: *“Atam bu hekayəyə başlayanda məni qorxu bürüdü və Allaha yalvardım: “Məni belə şeytanlara yönəltmə”. Dünən xalam evimizə qonaq gəldi. Axşam yeməyindən sonra atam, anam və xalam oturub çay içər, ötüb-keçəndən danışardılar. Bu iblislər, pərilər, divlər haqqında bir daha söz açıldı. Atam isə gördüyü “cinlər ziyafətini” danışmaqdan çəkinmədi. Yuxarıda dediyim kimi atamın bu hekayəsi mənim üçün çox qorxulu olduğundan dərhal qalxıb yorğanın altına girdim. Atam mənə gülümsəyərək “Cinlər ziyafətindən” danışmağa başladı”* [122, s.829-830]. Hekayədə Asar ağanın ailəsinin başına gələn qeyri-adi hadisə, onun yaratdığı ruhi hal, qorxu təsvir olunur.

Abdulla Qədirinin 30-cu illərdə qələmə aldığı əsərlər yaradıcılığının ilk dövrlərində yazdığı nəsr nümunələrindən həm mövzu, həm də mahiyyət etibarilə

fərqlənir. Belə ki, yazıçı “Əxlaqsız”, “Ulaq üstündə”, “Cinlər məkanı” hekayələrindən sonra, 1935-ci ildə “Şübhə” hekayəsini qələmə alır. 30-cu illərdə özbək xalqının həyatının və mövcud sinfi qarşıdurmanın təsviri baxımından bu hekayə olduqca əhəmiyyətlidir. Faziyev, Zuhurov, Toyçibayev, Xaldarov, Xalıqov kimi obrazlar fərqli həyat tərzini və düşüncənin sahibidirlər.

1934-cü ildə yazılan “Abid Kətmən” povestində Türkünstanda kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi məsələlərindən bəhs edilir. Özbək ədəbiyyatının tədqiqatçısı Almaz Ülvi bu povestin mövzu və problem çevrəsi barədə belə bir ümumiləşdirici qənaətə gələrək yazır: *“Tarixi mövzularla yaradıcılıq təcrübəsini zənginləşdirən görkəmli yazıçı Abdulla Qədiri növbəti irihəcmli əsərini “Abid Kətmən” povestini müasir mövzuya – 30-cu illərdə Özbəkistanda kənd təsərrüfatında kollektivləşmə məsələlərinə həsr etmişdir. Ümumiyyətlə, o, bu mövzuda xeyli oçerk və hekayələr dərc etdirmişdir”* [22, s.73]. Povestdə “Çetan” kolxozunun yaradılması, kəndli Abidin bu sahədə fəaliyyəti, Berdi Tatar, Molla Xətib və Möhsün kimi mənfi obrazların mövqeyi qələmə alınmışdır. Əsərin baş qəhrəmanı olan Abid orta təbəqədən olan bir kəndlidir. Zəhmətkeş və bacarıqlı Abid kənddə “Kətmən” ləqəbi ilə tanınır. Əsər boyu Abidin kolxoz işlərinə can yandırması, kolxoza üzv yazılması, nəticədə, kolxozun rəhbərlərindən birinə çevrilməsi inandırıcı boyalarla təsvir olunmuşdur. Müəllif bu əsərində mənfi qəhrəmanları satirik dillə ifşa etmişdir. Abdulla Qədiri obrazların xarakterlərinə, davranışlarına, hadisələrə yanaşma tərzinə fərdi bir münasibət sərgiləmişdir: *“Əsərdə hadisələr ideoloji aspektdən əks etdirilir. Ona görə də əsərdə “kolxoz bərəkətdir, kolxoz yolu düzgün yoldur” ifadələrinin tez-tez təkrarlanması və ideya şəklində ortaya çıxması bir növ şüarçılıq, reklamçılıq təsiri bağışlayır. Heç şübhəsiz, bu, keçmiş sovet quruluşu ideologiyasının tələblərindən irəli gəlirdi”* [56, s.279].

Abdulla Qədiri yaradıcılığında özünəməxsus yer tutan “Abid Kətmən” povestinin bir sıra çatışmayan cəhətləri də var. Povestdə kəndin sosializm quruluşuna keçidinin ziddiyyətləri inandırıcı təsvir olunmamışdır, kolxoz quruculuğu ətrafında gedən kəskin sinfi mübarizədə sxematikliyə yol verilmişdir.

Abdulla Qədiri nəsrində tədqiq olunmayan əsərlərdən biri “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsidir. Hekayədə 1930-cu illərdə özbəklərin həyatı, xüsusən də, pambıqçılıqla bağlı həyat tərzi, pambıq yığan insanların ağır işi təsvir edilmişdir. Hekayənin baş qəhrəmanı Polaqur-Rozikdir və bütün hadisələr onun iştirakı ilə baş verir: *“Bəzilərinin fikrincə, “Kəllaxom”un əsl adı Roziq olub və yəqin ki, qeyri-adi yaradıcılığına görə ona çoxlu ləqəblər verilib. Cənab onu əsl adı ilə Roziq, bəziləri isə Kəllaxom deyə çağırardı”* [100, s.13].

Əsərdə obrazlar, onlar arasındakı müxtəlif zarafatlar, sarkazm hekayənin səmimiyyətini təmin edir. Fikrimcə, bu hekayə müəllifin “Abid Kətmən” hekayəsindən əvvəlki qələm təcrübəsidir. Abid Kətmən və Roziq cəsarəti, zəhmətkeşliyi, gücü, fərdi xarakterləri ilə müəyyən qədər bir-birinə yaxındır. “Abid Kətmən”də çoxlu və fərqli obrazlar var. Molla Abid, Berdi Tatar, Rafiqov və başqa surətlər fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilirlər. Əsərdə ikinci dərəcəli qəhrəmanların sayı da çoxdur. Onların əksəriyyəti hekayədə cərəyan edən hadisələrdə aktiv iştirak edirlər. Lakin “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsindəki personajlar – Polaqur, Bədəl, Yunus ata, briqadir İslam, Əvəz kimi obrazlar hekayənin süjet xəttinin sonrakı mərhələlərində görünürlər. Müəllif “Abid Kətmən” povesti ilə “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsi arasında əlaqə qurur. Müəllif niyə belə edir? Birincisi, hər iki əsərin mövzusu eynidir, kəndlilərin vəziyyətini əks etdirir, ikincisi, Briqadir İslamın rəhbərlik etdiyi hissənin təsvirində Abid Kətmən Çetan kolxozunun üzvü kimi təsvirə gətirilir, üçüncüsü, hekayə başlayan kimi Roziq zarafatla “Abid Kətmən”dəki surətlərdən birinin adını xatırlayır.

Abdulla Qədirinin “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsi 1932-ci ildə “Özbək sovet ədəbiyyatı” jurnalının 3-cü nömrəsində çap edilmiş, sonralar eyni adla “Abid Kətmən” povestinə daxil edilmişdir. *“Abdulla Qədirinin ədəbi irsi ilə bağlı mühüm və yeni fakt ondan ibarətdir ki, “Özbək sovet ədəbiyyatı” jurnalında müəllifin “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsi dərc olunacaq. Lakin bu hekayə yazıçının kolleksiyalarında təkrar nəşr edilmədi; hətta adı əsərlərin siyahısına daxil edilmədi. Hekayənin ümumi pafosu “Abid Kətmən”ə yaxındır. Bu hekayəsinin də yazıçının analoji yaradıcılıq səyahətinin zəhmətinin məhsulu olduğuna şübhə yoxdur”*

[121, s.91]. “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsi müstəqil süjet və kompozisiyası olan ayrıca bir əsər kimi diqqəti cəlb edir. Əsərin müstəqil bir hekayə olduğunun bir sübutu da var, hekayənin sonunda “Son” (“Bitti”. Abdulla Qədri. Daşkənd. 20 iyul 1932-ci il) qeydləri bir çox qaranlıq mətləblərə aydınlıq gətirir. Həmçinin hekayənin orijinal mətni “Abid Kətmən” povestindən müəyyən qədər fərqlənir. Ehtimal olunur ki, müəllif bu hekayəni “Abid Kətmən” povestindən əvvəl qələmə alıb. Hekayədəki bəzi söz və ifadələr sonralar redaktə olunmuş, ixtisar edilmiş, Abdulla Qədri nəsrinin ümumi pafosuna uyğun bəzi düzəlişlər edilmişdir. “Mən də günəşlə mübarizə aparıram” hekayəsinin süjet və kompozisiyası bu mətnə ayrıca əsər kimi yanaşmaq imkanı verir.

Bədii ədəbiyyatda önəmli yeri olan satirik əsərlər bəşəriyyətin ictimai-siyasi və mənəvi həyatında mühüm rol oynamışdır. Abdulla Qədirinin nəsr əsərlərinin təhlili zamanı onun həcvlər yazdığına şahidi oluruq. Müəllifin 80-dən çox kiçik həcv əsərləri öz mövzusu, janrı etibarilə bir-birindən dəyərli və fərqli olması ilə özbək milli həcv janrının formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Müəllifin həcv janrında qələmə aldığı “Sakit iş”, “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən”, “İnadçıl Taşpulat nədən danışır” və “Şavron xala nədən danışır” adlı nəsr əsərlərini örnək göstərmək olar. Bu hekayələr həm ədibin yaradıcılığında, həm də özbək nəsrində mühüm ədəbi hadisə hesab olunur. Bu hekayələr haqqında III fəsildə – Abdulla Qədirinin “Müştüm” jurnalındakı fəaliyyəti və publisistikası hissəsində bəhs açacağıq.

Ümumilikdə, Abdulla Qədirinin nəsr əsərləri özbək milli hekayəçiliyini inkişaf etdirən əsas ədəbi hadisələrdəndir. O, xalqın həyat tərzini, mənəvi dünyasını zənginləşdirməyi, əxlaqi dəyərləri nəsr üçün aparıcı mövzulardan birinə çevirmişdir.

Ədib yaradıcılıq istedadını tərcümə sahəsində də sınamış, rus ədəbiyyatından Nikolay Qoqolun “Evlilik” komediyasını (1935), Anton Çexovun “Buqələmun” hekayəsini (1936), həmçinin, tatar fiziki Abdulla Şinosinin “Fizika” kitabını da (1928) özbək dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümələrlə yanaşı, Kazanda nəşr olunan “Rusca-özbəkce toplam sözlük” lüğətinin (1934) tərtibində iştirak etmiş, lüğətdəki “p” hərfi ilə başlayan sözləri tərcümə etmişdir.

Abdulla Qədirinin ümumi yaradıcılığı ətrafında aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olur ki, XX əsr yeni Azərbaycan və özbək ədəbiyyatı insanları xeyirxahlıq, vətənpərvərlik, zəhmətsevərlik, yüksək əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyə etməyə, onlarda estetik zövqü formalaşdırmağa çalışmışdır. XX əsr türk xalqları ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixində çox çətin, eyni zamanda olduqca məhsuldar bir dövr olmuşdur. Beləliklə, cədidçilik mənəvi və mədəni sahələri yenidən müəyyənləşdirdiyi kimi, ədəbiyyatda da üç böyük istiqaməti üzə çıxartdı. Əbdülhəmid Çolpan özbək poeziyasında milli istiqlal düşüncəsinin əsasını qoymuş, Əbdürrauf Fitrət dram əsərləri ilə Mahmudxoca Behbudinin yaratdığı milli dramaturgiyanı yeni ədəbi-bədii mərhələyə keçirmiş, Abdulla Qədiri isə XX əsr özbək ədəbiyyatı tarixinə “tarixi roman janrının banisi” kimi daxil olmuşdur.

Nəticə etibarilə, dissertasiya işinin bu fəslində Abdulla Qədirinin yetişdiyi ictimai-siyasi-ədəbi mühit və bu mühitdə baş verən bütün siyasi-ictimai proseslər ədəbi proseslərlə paralel şəkildə araşdırılmış və tədqiq olunmuşdur. Abdulla Qədirinin keşməkeşli həyat yoluna nəzər salınmış, onun yaradıcılığının bütün sahə və istiqamətləri ədəbi növ və janr baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Ədibin poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika və tərcümə sahəsindəki fəaliyyəti haqqında əyani təsəvvür yaradılmasına cəhd göstərilmişdir. Bu araşdırmalar nəticəsində Abdulla Qədiri şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında sistemli şəkildə məlumat verilmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Azərbaycan və özbək cədidçiləri (maarifçiləri) İ.Qaspiralının ideyaları müstəvisində” [12], “Abdulla Qədiri hekayələrinin obrazlar sistemi” [143], “Cədid dramaturgiyası və teatrının təşəkkülü – “Bəxtsiz kürəkən” pyesi” [13], “Abdulla Qədirinin ədəbi axtarışları” [8], “XX əsrin əvvəllərində özbək və Azərbaycan ədəbiyyatında dramatik janrlar təkamülü” [107], Cədidizm dövründə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit [63] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

II FƏSİL

ABDULLA QƏDİRİ YARADICILIĞINDA EPİK NÖVÜN YERİ VƏ MÖVQEYİ

2.1. Abdulla Qədiri romanlarının mövzusu, ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətləri

Bədii əsərlərdə yazıçı dövrün mühüm hadisələrini təsvir etməklə yanaşı, özünün dünyagörüşünü, baş verən hadisələrə münasibətini də əks etdirir. Müəllif əsər yazarkən öz xalqının əxlaqi dəyərlərini, prinsiplərini əsas götürür və bir növ milli əxlaqın, psixologiyanın təbliğatçısı və müdafiəçisi kimi çıxış edir. Bədii yaradıcılıq sahəsində sənətkar şəxsiyyəti mühüm amildir. Eyni zamanda, yazıçı şəxsiyyətini, istedadını formalaşdıran onun yaşadığı ədəbi-ictimai mühitidir. Məhz bu səbəbdən, hər yeni dövr öz sənətkarını yetişdirir və zamanla onlar öz dövrünün tarixi şəxsiyyətinə çevrilir.

XX əsr cədid ədəbiyyatının görkəmli siması, özbək tarixi nəsrinin banisi Abdulla Qədiri məhz belə sənətkarlardan biridir. Qısa ömründə bir çox çətinliklərlə üzləşən yazıçı romanlarının mövzusunu həyatda şahidi olduğu hadisələrdən – özünün və xalqının ağır, keşməkeşli günlərindən götürmüşdür. Yalnız təbiətə cəsarətli yazıçının qələmindən Atabəy, Mirzə Ənvər kimi mübariz qəhrəmanlar yarana bilərdi. Ədəbi qəhrəmanlarının xarakterinə uyğun olaraq, “Ötən günlər”də Atabəyin böhtana uğradığı və sorğu-sual edildiyi səhnələrdə göstərdiyi şücaəti, Müsəlmanqul, Xudayar, Öttəbəy, Niyaz kimi xan, bəy, məmur və əyanların qarşısında məğrur dayanması, ölümün gözüne qorxmadan baxması, xalqının firəvanlığı uğrunda çarpışmaları, şəxsi düşməni ilə ədalətli mübarizəsi, son anda milləti, Vətəni uğrunda şəhid olması, “Mehrab əqrəbi”ndə Mirzə Ənvərin günahsız dostunu ölümdən xilas etmək üçün dar ağacına gəlməsi, şərəfli ölümü şərəfsiz yaşamaqdan üstün tutması səhnələri yazıçı amalının, yazıçı ruhunun daima qəhrəmanlarında yaşaması faktını sübut edir.

Roman janrında cəmiyyətin psixologiyası, tərəqqiyə səbəb olan və ya onu ləngidən amillər geniş şəkildə təsvir edilir. Bu faktı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-ci illərində hər hansı bir sənət əsəri hakim ideologiyanın tələblərinə uyğun

qələmə alınmalı idi. Ölkədə həyata keçirilən “böyük yaradıcılıq işi”, “sosializm uğrunda mübarizə”, “daxili və xarici düşmənlərlə mübarizə”, “keçmişin qalıqlarını aradan qaldırmaq” prosesləri ədəbiyyata böyük ziyan vururdu. Bir sözlə, yeni cəmiyyətə, hakim ideologiyaya “kölə ədəbiyyatı” lazım idi. Formaya görə milli, məzmununa görə sosialist bir mədəniyyət yaranmalı və yeni qurulan ədalətli cəmiyyətin şöhrəti bütün aləmə bəyan edilməli idi. Müasir mövzudan geri çəkilən və kədərlərini tarixi hadisələrin dili ilə ifadə etmək yolunu seçən sənətkarlar mənəvi cəhətdən şikəst bir cəmiyyətin içində sərbəst nəfəs almaqdan məhrum olurdular. Tədqiqatçı: *“Tarix nümunə pəncərəsidir. Xüsusilə, millətin və ölkənin taleyində dərin iz qoymuş və ölmüş XX əsr pəncərəsi tozdan təmizləndikcə insan və cəmiyyət həyatı ilə bağlı acı və real nəticələri əks etdirir”* [97, s.51-52], – deyər Bahadır Kərimov siyasi-ideoloji təsisatlarla yüklənən XX yüzilliyi xarakterizə edir.

Özbək ədəbiyyatında ilk romanın nə vaxt və hansı müəllif tərəfindən yazılması kimi aktual məsələni Azad Şərafəddinov, Musa Daşmöhəmmədoğlu Aybek, Sotti Hüseyn, Ömərəli Normatov, Pirimqul Qədirov, Bahadır Kərimov və digər tədqiqatçılar araşdırmış və tədqiqata cəlb etmişlər. Şərq ədəbi-bədii təcrübəsində poeziya aparıcı yaradıcılıq istiqamətlərindən birinə çevrilsə də, orta əsrlərdə qələmə alınan çoxsaylı epik nümunələrdə (poemalarda) roman janrına məxsus elementlər özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirirdi. Heç təsadüfi deyil ki, janr baxımından həmin nümunələrin mənzum roman adlandırılması da mübahisələrə rəvac vermir, ədəbi-elmi dövriyyələrdə bu tezis polemikalar yaratmırdı. Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə”si, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin”i, Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa”sı, Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şirin və Xosrov”u bədii siqləti və janr səciyyəsi, süjet və kompozisiya baxımından roman janrının spesifik cəhətlərini xatırlatmaqdadır.

Dünya ədəbiyyatında professional romanların yaranma tarixi XVIII əsrə, Azərbaycan ədəbiyyatında isə XIX əsrə təsadüf edir. Bu barədə haqlı olaraq qeyd olunur: *“Nisbətən gec yaranan roman janrı başqa ədəbi növləri heç də sıxışdırıb çıxarmamış, əksinə həmin növlərdən çox şey əxz etmiş, onların bir sıra əhəllərini daha da zənginləşdirmişdir. Heç bir ədəbi növ bəşəriyyətin tarixini, ictimai-siyasi və mənəvi həyatını, dövrün ehtiras və pafosunu roman janrı qədər hərtərəfli, dərindən əks*

etdirmək gücünə qadir deyildir [45, s.5]. Mirzə Fətəli Axundzadənin “Hekayəti-Yusif şah” (“Aldanmış kəvakib” – Ş.M), “Kəmalüddövlə məktubları”, Mirzə Əbdürrəhim Talibovun “Kitab yüklü eşşək”, “Xeyirxahlar yolu”, “Əhmədin kitabı”, Zeynəlabdin Marağalının “İbrahim bəyin səyahətnaməsi”, Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, Nəriman Nərimanovun “Bahadır və Sona”, Sultan Məcid Qənizadənin “Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”, Abdullabəy Divanbəyoğlunun “Can yangısı” kimi əsərlərində artıq roman janrının spesifik cəhətləri: geniş hadisə və sujet, təhkiyə, obrazlar aləmi, konflikt və xarakter kimi xüsusiyyətlər nəzərə çarpacaq dərəcədə özünü göstərirdi. Doğrudur, sadalanan bu əsərlərin bir çoxunu tədqiqatçılar povest janrı kimi təqdim etməkdə israrlı görünürlər. Hər halda onu xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin mövzu və strukturu artıq roman janrına və epoxasına keçidin təzahürlərini özündə göstərirdi. Romanın yaranma xüsusiyyəti, geniş vüsət kəsb etməsi ilə bağlı irəli sürülən mülahizələrdə belə bir qənaətə gəlinir: *“Romançılığın böyük sürətlə inkişafı və romanın ədəbiyyatın aparıcı bir janrına çevrilməsi ictimai-analitik səciyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrə, həyat əksliklərinə, münasibətlərə geniş çərçivədə nüfuzu, həyatı daha əhatəli, daha çeşidli şəkildə təsviri, obraz və xarakterlərin kamilliyi ilə bağlıdır* [77, s.9].

Azərbaycan, o cümlədən Orta Asiya xalqlarının ümumi taleyində ciddi sınaq və məhrumiyyətlərlə, çaxnaşmalarla, inqilabi çevrilişlərlə, müstəmləkə siyasətindən dolayı hökm sürən olaylarla bağlı tarixi həqiqətləri əks etdirən nəsr əsərlərinin – geniş həyati gerçəkliklərin mənzərəsini yaradan tarixi romanların meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Əslində bu sadəcə tarixə və tarixi şəxsiyyətlərin roluna bir maraq deyil, tarixilik kateqoriyasının bədii həqiqət üçün yararlılığını konkret obrazlarla, detal və cizgilərlə müasir oxucuya çatdırmaq cəhdi idi. Filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Hüseynoğlunun (Hüseynovun) bu xüsusda gəldiyi qənaətlər obyektivliyi ilə maraq doğurur: *“Tarixilik kateqoriyasının inkişafının yüksək mərhələsində sənətkar bu günü təsdiq xatirinə xalq tarixinin, xalqın keçmiş həyatının kölgəli, qaranlıq səhifələrini canlandırır, tənqid etməklə kifayətlənmir. Bununla birlikdə sənətkarı xalq tarixinin parlaq, unudulmaz səhifələri daha çox cəlb və məşğul edir”* [44, s.47]. Dövrün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi mənzərəsini, cəmiyyətdaxili

münasibətləri və bir küll halında etik-əxlaqi dəyərləri yaşanılan dövrün ümumi mənzərəsi fonunda təsvirə gətirilməsi, sənətkar tərəfindən ustalılıqla münasibət hədəfi seçilməsi baxımından Azərbaycan və özbək bədii nəsrində, xüsusi olaraq epik ədəbi təcrübədə oxşar cəhətlər tapmaq mümkündür. Bu, hər şeydən əvvəl, eyni tale və ictimai-siyasi proseslər çərçivəsində yaşayan xalqların həyat tərzində, ailə-təsərrüfat işlərində, dini etiqad birgəliyində mahiyyət baxımından oxşarlığın özündən irəli gələn bir xüsusiyyət kimi qiymətləndirilə bilər.

Dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında ədiblərimiz tarixi roman janrına müraciət etmiş, nəticədə müxtəlif dövrləri bütün detalları ilə əks etdirən əsərlər meydana gəlmişdir. Dünya ədəbiyyatında ilk tarixi roman XIX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında isə bir əsr sonra – XX əsrin birinci yarısında yaranmışdır. Məmməd Səid Ordubadinin 1933-cü ildə yazdığı “Dumanlı Təbriz” əsəri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında, Abdulla Qədiri yaradıcılığının şah əsəri sayılan “Ötən günlər” (1926) romanı ilə özbək ədəbiyyatında tarixi roman janrının əsası qoyulmuşdur. Abdulla Qədiri “Ötən günlər” tarixi romanını 1919-cu ildə yazmağa başlamış, 1922-ci ildən romandan parçalar dövrün bir çox inqilabi jurnallarında, 1925-ci ildə hissələr üzrə ayrı-ayrılıqda, 1926-cı ildə isə bütöv bir roman şəklində nəşr edilmişdir. Yazıçı “Mehrab əqrəbi” və ya “Xudayarxan və Mirzələrin həyatından tarixi roman”ını 1928-ci ildə yazmış, roman 1929-cu ildə Daşkənddə çap olunmuşdur. *“Yazıçı həm tarixi, həm də realist romanları ilə özbək dili və nəsrinə mühüm töhfələr vermiş, özbək ədəbiyyatında yeni romanların yazılmasına öncülük etmişdir. Onun romanlarının təsiri ilə 1920-ci illərin çoxşaxəli ədəbiyyat xadimi Əbdülhəmid Çolpan (1897-1938) “Gecə və Gündüz (1936) və böyük romançı Aybək (Musa Taşməhəmmədov, 1905-1968) Türkiyənin azadlıq tarixinin başlanğıc nöqtəsi olan 1916-cı il üsyanından bəhs etdikləri Mübarək qan (1940) romanlarını qələmə aldılar”* [83, s.133]. “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanlarında müəllifin əsas mövzu kimi tarixə müraciət etməsi səbəbsiz deyildir. Tarixi dövr dəyişir, baş verən hadisələr həmin dövrdə gizli qalır, ədəbiyyatın gücündən istifadə edən yazıçılar isə tarixi bədiiləşdirərək onu yaddaşlara köçürürlər. Tarixi roman janrına müraciət etməklə həm tarixin ayrı-ayrı dövrlərini, həm də həmin dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini, görkəmli

tarixi şəxsiyyətləri araşdırmaq mümkündür. Əsrlər boyu mövhumat və cəhalət girdabından çıxmaq uğrunda aparılan mübarizə, azadlığa aparan qəhrəmanlıq yolları məhz tarixi romanlarda geniş təsvir olunur. Keçmişin keşməkeşli hadisələri ilə tanış olan oxucu öz millətinin qüdrətini, yeri gəldikdə isə zəifliyini öyrənmiş olur. *“Tarixi roman, həmçinin tarixi öyrənməyi asanlaşdırır”* [2, s.7], – deyə qeyd edən professor Yavuz Axundlu tarixi roman janrını araşdırmışdır. Antik yunan alimi Aristotel isə tarixçi ilə ədəbiyyatçını fərqləndirərək yazır: *“Əgər tarixçi bir şəxsiyyətin həyatda həqiqətən nə etməsindən, onun başına nə kimi əhvalatların gəlməsindən bəhs edirsə, şair müəyyən şəxsin simasında müəyyən insani xarakterin ehtimal və zərurət qanunları üzrə nə şəkildə, hansı əməllərdə təzahür etdiyini, edə biləcəyini, daha artıq dərəcədə insanın zənn edilən əməllərini və hərəkətlərini təsvir edir”* [3, s.14].

XX əsrin əvvəllərində ədəbi proses hər iki xalqda eyni getdiyi üçün onların yaratmış olduğu tarixi romanların mövzusu da ortaqdır: xalqın milli mübarizəsi, milli düşüncə və dövlətçilik məsələlərinin geniş planda təsviri. Abdulla Qədirinin tarixi mövzuda qələmə aldığı *“Ötən günlər”* və *“Mehrab əqrəbi”* romanları bu janrın əsas xüsusiyyətini özündə birləşdirir. Bu romanlarda bədiilik və tarixilik vəhdət təşkil edir. Yazıçı janrın tələbinə uyğun olan standartları nəzərə almış, tarixi hadisələr fonunda qəhrəmanların həyat yolunu təsvir etmişdir. Romanların nəzəri cəhətdən strukturuna diqqət etsək, burada tarixilik bədiiliyi üstələmir, tarixi hadisələrin yığcam, lakonik, anlaşılıqlı dildə təsviri oxucunu yormur. Tarixi roman janrı dövrün zahiri və daxili mənzərəsini özündə əks etdirməli, hadisələrin düzgün və xronoloji təsvirini verməlidir. Gənc yazıçı yaradıcılıq məharətindən istifadə edərək tarixi hadisələri faktlarla mükəmməl şəkildə əks etdirmiş, bədii əsərdə tarixi xronologiya yarada bilmiş, dövrün əsas problemi ilə ədəbiyyatın nəzəri aspektini doğru istiqamətdə işləmiş, bunun nəticəsində özbək nəsrinin örnək nümunələrini yaratmışdır.

Bədii ədəbiyyatda nəsr əsərlərinin hansı janra aid olması mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Məsələnin nəzəri aspektdən təhlili bir sıra mübahisələrin yaranmasına səbəb olur: romana povest, povestə hekayə, ya da əksinə deyilməsi və s. Hər iki janrın ayrı-ayrı səciyyəvi xüsusiyyətləri vardır ki, onları bir-birindən fərqləndirir. Abdulla Qədri *“Mehrab əqrəbi”* romanının bir hissəsində bu əsərini povest

adlandırır: *“Bu məhkəmələrdəki mirzələr Xudayar xanın saray divanxanasında bizim povestdə təsvir olunan mirzələrin miniatür surəti idi”* [54, s.56]. “Mehrab əqrəbi”nin süjet xətti və həcminə nəzər salsaq, onun povest deyil, roman janrına uyğunluğunu görmək olar. Burada obrazların sayı povest janrına uyğun olduğu halda, əsərdə bir sıra paralellərin aparılması, obrazların dramatik taleyinin təsviri ilə yanaşı, özündə tarixi dövrü də əks etdirməsi, qəhrəmanların tipik xarakterinin canlandırılması, hadisələrin şaxələndirilməsi, müəyyən konfliktin ortaya çıxması və həlli roman janrının xüsusiyyətlərinə aiddir. Vahid bir süjet və bir-birinə bağlı olan bir neçə süjet xəttinin birləşməsi əsərin kompozisiyasını yaradır. “Mehrab əqrəbi”ndə Mirzə Ənvərin həyatı və fəaliyyəti əsərin vahid bir süjeti, digər obrazların – Saleh Məhdumun, Nigar xanımın, Rənanın, Xudayar xanın, saray məmurlarının, mollaların, yoxsul təbəqənin həyatı ayrıca süjet kimi əsas süjetə birləşdirilmiş, bir-biri ilə əlaqələndirilmişdir.

“Ötən günlər” isə roman janrının bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Burada qlobal, aktual, ictimai-siyasi hadisələrin təsviri, Müsəlmanqul, Xudayar, Əzizbəy kimi xanların, bəylərin özbaşınalığı, xalqa qarşı ədalətsiz qayda-qanunları, xalq arasında nifaq salmaları, bu hadisələrin axarında Atabəyin şəxsi həyat mücadiləsinin təsviri, üzləşdiyi bütün çətinliklər nəticəsində hərtərəfli bir obraza çevrilməsi, günahsız, azyaşlı qızların acı taleyi, valideyn sevgisi və qayğısının yaratdığı faciələr əks olunmuşdur.

İctimai-siyasi hadisələri müşahidə etmək, dövr üçün xarakterik olan xüsusiyyətləri seçib təsvir etmək, yaradıcılıq fantaziyası yazıçı qüdrətinin, istedadının əsas komponentlərindəndir. Bütün istedadlı qələm sahibləri kimi Abdulla Qədinin də özünəməxsus, orijinal fərdi üslubu mövcuddur. Son illərin nəzəri tədqiqatlarında üslub belə izah edilir: *“Ədəbi üslubun mühüm xüsusiyyəti onun yazılı olması və müxtəlif fərdi yazıçı üslublarını özündə birləşdirməsidir. Müəllif fərdiyyəti onun bütün mətnlərində onun öz iradəsindən asılı olmayaraq öz izini qoyur. Müəllifin yazdığı mətnlərdə onun təkrarsız fərdiyyətini əks edən xüsusiyyətlərin məcmusu fərdi üslub adlanır”* [35, s.219]. Ədəbi proses ümumilikdə yazıçının yaradıcılıq istiqamətinə təsir etdiyi kimi, hər bir yazıçının fərdi üslubu ədəbi prosesin zənginləşməsinə səbəb olur. Yazıçı əsərlərinin təhlili, burada özünü göstərən fərqli sənətkarlıq xüsusiyyətləri, qəhrəman

problemi bədii əsərin strukturunun, süjet və kompozisiyasının qurulmasında əsas rol oynayır, bununla da ədəbi prosesi inkişaf etdirir.

Xarakter öz fərdi xüsusiyyətləri və bənzərsizliyi ilə seçilən, müxtəlif mənəvi-psixoloji imkanlara sahib olan bədii surətdir. Professor Mikayıl Rəfili xarakter və surət anlayışlarına belə bir ampuladan yanaşır: *“Bədii əsərdə müəyyən fərdi əlamətləri, öz keyfiyyətləri olan, ətraflı, mükəmməl, hərcəhətli təsvir edilmiş olan insan surətinə xarakter deyirik”* [72, s.57]. Xarakterlər müxtəlif olduğu üçün onun zirvəsi milli xarakter hesab olunur. Milli xarakter hər bir xalqın milli mənəviyyatının fərdi daşıyıcısı, mövcud dövrün bədii-psixoloji aynasıdır. *“Bədii ədəbiyyatda xarakter insan surətini kamilləşdirən, onu “təbiətin tacı”, “yaranmışların əşrəfi” səviyyəsinə qaldıran mənəvi əlamətlərin bədii-fəlsəfi məcmusudur”* [76, s.112]. Abdulla Qədiri romanlarında yer alan qəhrəmanlar da müxtəlif və fərdi xüsusiyyətlərə malik olmaqla ayrı-ayrı xarakterləri canlandırır. Bu romanlardakı obrazlardan Atabəy və Mirzə Ənvər milli xarakterə malik müsbət qəhrəmanlardır. Onlar öz həyat yolu və fəaliyyəti ilə XIX əsr Türküstan xalqının çətin həyatını işıqlandırır, mövcud dövrə, dövrün çatışmayan cəhətlərinə qarşı üsyankar mövqedə olub yorulmadan mübarizə aparırlar. Abdulla Qədiri qələmindən çıxan bu obrazlar xanlıqlar dövrünü, bu dövrdə baş verən sosial, siyasi, iqtisadi, maddi-mənəvi problemləri bütünlükdə əks etdirir.

Epik əsərlərdə yazıçı fərdiyyətini əks etdirən əsas amil obrazlar və onlar arasında baş verən ünsiyyət prosesidir. Qəhrəmanlar arasında özünü göstərən dialoji və monoloji təhkiyə ədəbi əsərlərdə yazıçı dünyagörüşünün, məqsəd və amalının müxtəlif qütblərini əks etdirir. *“Ötən günlər”* və *“Mehrab əqrəbi”* romanları canlı, təbii, düşünlərin çözülməsinə xidmət edən dialoqlarla zəngindir. Bu dialoqlar yazıçı düşüncə və yanaşmasını əks etdirməklə bərabər, obrazların daxili dünyasının açılmasına, hadisələrin hərtərəfli təsvirinə şərait yaradır: *“Ədəbi əsərdə müəllif müxtəlif qəhrəmanlar yaradır və onların dialoqlarını və söhbətlərini qələmə alır. Bu zaman müəllifin özü də müəyyən mənada ikləşir. Lakin buna ikləşmə demək azdır, çünki pyesdə və ya iri romanda müəllif bir neçə qəhrəmanın daxili səsinə çevrilir. Buna yazıçı düşüncəsinin, həyata baxışının monoloji şəkli demək olar”* [35, s.227].

Nəsr əsərlərində yer alan məktublar müəllif təhkiyəsinin əsas formalarından biridir. Ədib “Ötən günlər” romanının ikinci hissəsində məktublardan daha çox istifadə edilmişdir. Bu məktublar, demək olar ki, əsas hadisələrin təsvirini verir, problemlərin yaranmasına səbəb olaraq əsərin düyün nöqtələrini yaradır: Atabəy və Gümüşün məktublarının Həmid, Cənnət qarı və Sadiq tərəfindən dəyişdirilməsi səhnəsi. Romanda yer alan məktublar bəzən problemin və məsələnin həllində də mühüm amil kimi çıxış edir: Yusifbəy Hacınin xanlığın ən çətin günlərində oğlu ilə əlaqə saxlamasında, Atabəyin Öttəbayın edam qərarından xilas olmasında, ikinci dəfə evliliyinin Gümüş və ailəsi tərəfindən qəbul olunmasında, Gümüş ilə Atabəyin münasibətlərinin tənzimlənməsində və digər epizodlarda bunu izləmək mümkündür. Ümumilikdə, “Ötən günlər” romanının ayrı-ayrı hissələrində təsadüfi görüşlər və xoş təsadüflər geniş yer tutur.

Abdulla Qədinin qələmə aldığı romanların dili təbii, səlis, səmimi və lakonik olması ilə seçilir: “*Ədəbi dil hər sənətkarın fərdi üslubudur, bənzərsiz bir dildir. Bu mənada ədəbi dil norma deyil. Abdulla Qədiri öz bədii dilini yarada bilən bir söz sənətkarıdır*” [109], – deyə vurğulayan Bəxtiyar Nəzərov yazıçının istifadə etdiyi ədəbi dili yüksək qiymətləndirir. Həqiqətən də, Abdulla Qədiri özbək nəsrini yüksək səviyyəyə qaldıran və özbək dilinə canlı xalq koloritini gətirən bir yazıçı kimi bunu öz romanlarında əks etdirməyə nail olur. Özbək tədqiqatçısı Sotti Hüseyin bu barədə belə qənaətə gəlir: “*Abdulla Qədiri romanını müasir ədəbi dildə yazdı. Lakin ədəbi dilimiz yaxşı inkişaf etmədiyi üçün xalqın istifadə etdiyi sözlər müəllif tərəfindən diqqətlə toplanmış və yerli-yerində istifadə edilmişdir. Yazıçı özbək ədəbi dilinin inkişafında böyük rol oynamışdır*” [94, s.109]. “Ötən günlər” romanının qələmə alınmasından bir əsr keçməsinə baxmayaraq, onun özbək ədəbi dilinin inkişafındakı əvəzsiz xidmətləri hələ də xatırlanır. Bir sənətkar kimi Abdulla Qədiri iki fərqli siyasi rejim şəraitində yaşayıb-yaratmış ədəbi şəxsiyyətdir. O, yenilənən və müasirləşən Türküstan xalqının, o dövrdə ölməkdə olan insanların həyatını “xanlıqlar dövrü” ilə – Müsəlmanqulun, Xudayar xanın hakimiyyət dövrü” ilə müqayisə edir və elə məhz bu səbəbdən yazıçının romanlarının dili klassik nəsr dili ilə yeni özbək ədəbi dilini sintez edərək birləşdirir:

“Ötən günlər”in ədəbi dili yenilikçi bir dil deyil, həm də klassik ədəbi dilimizlə müasir ədəbi dilimiz arasında mühüm bir körpüdür” [125, s. 38].

“Ötən günlər”in mətnində yeni yaranmaqda olan ədəbi dillə yanaşı, ənənəvi özbək nəsrinin bəzi elementlərindən də istifadə edilmişdir. Ömərəli Normatov Abdulla Qədirinin romanlarının dili məsələsi ilə bağlı yazır: *“Ötən günlər” romanında yazıçı dildə böyük ustalıq nümayiş etdirir. Romanın dili həqiqətən, zəngin, rəngarəng, sadə, ifadəli və kütlə üçün başa düşüləndir. Özbək ədəbi dilinin formalaşmasında bu əsərin rolu, şübhəsiz ki, böyükdür. “Ötən günlər” yeni özbək ədəbi dilinin inkişafında böyük rol oynayacaq*” [112, s.26-28]. Bu ahəngdarlıq, ədəbi dilin imkanlarından yararlanma cəhdi romanın dilinə gözəllik qatır. Yazıçının qələmini bədii dil, bədii obraz və üslub baxımından əsərdən-əsərə yeniləməyi də diqqətçəkici bir sənətkarlıq məziyyətidir.

O, “Mehrab əqrəbi”ndə də bədii dildən düzgün istifadə etməyi bacarmışdır: *“Dildən səmərəli istifadə və onu obrazlı ifadəyə çevirmək bacarığı təkcə yaradıcının istedadı, istəyi, arzusu ilə deyil, həm də onun dünyagörüşü, ictimai-estetik məramı, xalq dilinə olan dərin məhəbbəti, milli qeyrəti, zövqü və bütünlükdə sənətkarlıq qüdrətilə bağlı bir məsələdir*” [32, s.208]. Romanın mövzusu maraqlı və dramatik vəziyyətlərlə zəngin olduğu kimi, dili də hərtərəfli və anlaşıqlıdır. Romanının mövzusu həyati əhəmiyyətli, təsirli olduğu kimi, obraz yaradılması, dilin imkanlarından istifadə baxımından da çox gözəl və cəlbedicidir. Bu faktı xüsusi qeyd etməliyik ki, Abdulla Qədri bir sıra qəhrəmanlarının təsvirində dilə diqqət məsələsində milli hisslər aşılır. Yenilənmiş ədəbi dil və müxtəlif baxışlar haqqında mübahisələrin dilə gətirildiyi bir mühitdə yazıçının milli dilin taleyi ilə bağlı narazılıqları həqiqi ziyalılara xas olan xüsusiyyət hesab edilməlidir.

Abdulla Qədirinin dili ədəbi, bədii və xalq dilinin bütün qanunauyğunluqlarını əks etdirir, romanda istifadə olunan frazeoloji birləşmələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri dilin funksionallığını artırır, əsərə xüsusi ahəng və rəng gətirir. Bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə bacarığı yazıçının əsas sənətkarlıq xüsusiyyətinin göstəricisi hesab olunur. Yazıçı hər iki romanında özünəməxsus üslubu ilə aktual mövzular seçmişdir: *“Abdulla Qədirinin əsl uğuru təkcə yaratdığı qəhrəmanlarda təkrar olunmayan xarakter elementlərində deyil, həm də ana dilindən məharətlə*

istifadə etməsində, özünəməxsus üslub yaratmasındadır. Onun işlətdiyi sadə və anlaşılın dil öz dövrünün xüsusiyyətlərini əks etdirən və bu gün Daşkənd və Fərqanə bölgələrində rəsmi dil kimi qəbul edilən özbək dilinin cənub ləhcəsidir. Başqa sözlə, müəllifin Xanlıqlar dövründə xalqın danışq dilinə uyğun ifadələr işlətməsi tarixidir” [82, s.420-421]. Romanlarda epitet, metafora, metonimiya, mübaligə, təzad, inversiya kimi bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yerli-yerində istifadə edən müəllif bununla obrazların zahiri və daxili dünyasını, psixoloji vəziyyətini təsvir etməyə nail olmuşdur. Romanlarda bənzətmə və epitetlərdən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur.

Bu romanlarda təbiət təsvirlərindən yerli-yerində istifadə edilmişdir. O, təbiət mənzərəsinin təsvirinə tez-tez müraciət etmir, lakin təbiət təsvirini verərkən, mütləq şəkildə obrazların daxili dünyasının, təlatümlərini təbiətlə müqayisə edir: *“Bahar mövsümü idi. Dağlar, təpələr, çəmənlər ağ, qırmızı, sarı rəngli çiçəklərə bürünmüş, günəş qışdan güclə qurtulan kainata yeni həyatlar, yeni ümidlər verməkdə idi. Hüdudsuz səhraların sonsuz gözəllikləri ilə rəngarəng çiçəklərin ruhu oxşayan qoxularına qarşı biganə qalmaq mümkün deyildi”* [55, s.140].

Yazıçı “Ötən günlər” romanında əsas qəhrəmanın əhval-ruhiyyəsini, daxili iztirablarını təbiətlə, səmada sərbəst uçan quşlarla müqayisə edir. Bu təsvir və qarşılaşdırma qəhrəmanın yaşadığı hiss və həyəcanın, hal və vəziyyətin oxucuya çatdırılmasında təsirli vasitələrdən birinə çevrilir. Atabəyin əhval-ruhiyyəsi göydə, təbiətin qucağında qanadlarını azad şəkildə çırpın bir qaranquşa bənzədilir. Bu bənzətmə və müqayisələr romanın təsir gücünü artırır: *“Qaranquşlar dümdüz, ox kimi uçub gedir. Uçarkən da vicır-vicır oxuyur, qəmsiz, qüssəsiz, qayğısız, ancaq tələsə-tələsə uçur. Bəlkə də sevgilisinin yanına tezliklə çatmaq üçün tələsir. O gülür, çünki sevgilisini görəcək. Bəxtəvər qaranquş! Sevdinin yanına acı bir xəbər aparmır. Ata-anasının arzu və həvəslərinə qurban olmur, həyatın mənasız və düyünlü qanunlarına da bağlı deyil, öz istədikləri ilə birləşir, dağlarda, təpələrdə, çöllərdə, göylərdə şadlıqla uçub gedir. Ah! Nə olaydı, mən də uça biləydim, mən də oxuya biləydim, mən də gülə biləydim...”* [55, s.140-141].

Yazıçı “Mehrab əqrəbi” romanında da təbiətlə obrazların əhval-ruhiyyəsini müqayisə etmiş, onlar arasında olan bənzərliyin, təbiət lövhələrinin eyni müstəviyə

çıxarılmasına nail olmuşdur. Burada iki aşiqin əhval-ruhiyyəsinə uyğun təsvir olunan təbiət onların sevgisinə şahidlik edir: *“Külək bağdakı çiçəkləri bir-birinə sarı əyir və bu iki gəncə sanki deyirdi: Çiçəklər kimi siz də bir-birinizə yaxınlaşın”* [54, s.100]. Romanlarda təbiət obrazı bəzən qəhrəmanların ruhuna, daxili dünyasına paralel, bəzən də əksinə verilir. Bu xüsusiyyət dünya şöhrətli yazıçıların əsərlərində geniş yayıldığı kimi, Abdulla Qədirinin yaradıcılığında da müşahidə edilməkdədir: *“Romanda təbiətin və ümumiyyətlə mənzərələrin təsvir edilməsi nadir deyil. Təbiət mənzərələri əksər qəhrəmanların psixologiyası, əhval-ruhiyyəsi ilə uyğun şəkildə təsvir olunur. Təbii hadisələrin təsviri qəhrəmanın yaşantılarını ifadə edən bədii vasitə rolunu oynayır”* [112, s.26-28].

“Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanlarında əsrlər boyunca xalqın sınaqdan keçirdiyi həyat müşahidələrinin məhsulu olan atalar sözü və məsəllərdən istifadə edilmişdir. Yazılı ədəbiyyata nəzər saldıqda, hətta, yazıçıların atalar sözü və məsəllərdən əsər adı kimi istifadə etdiklərinin də şahidi oluruq. Məsələn, Nəcəf bəy Vəzirovun “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Yeyərsən qaz ətini, görərsən ləzzətini” adlı pyeslərini göstərmək olar. Müəllif “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” romanlarında müxtəlif məqamlarda obrazların dilini özbək dilinə məxsus zərbi-məsəllərdən yerli-yerində istifadə edərək zənginləşdirmişdir. Bunlar əsərin mənə yükünü artırmaqla kifayətlənmir, obrazların mənəvi dünyasını hərtərəfli xarakterizə edir, eyni zamanda ədəbi dili zənginləşdirir, xalqın adətlərini, inanclarını əks etdirir.

Belə yekun qənaətə gəlmək olur ki, roman janrına müraciət etməklə Abdulla Qədiri özbək ədəbiyyatının inkişafında yeni bir mərhələnin başlanğıcına öz töhfəsini vermişdir. Burada nəsrin mövzu və problematika çevrəsinin ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin formalaşması istiqamətindəki axtarışları barədə müfəssəl təəssürat yaradılır, romanın epik növün bir janrı kimi ədibin yaradıcılığında müstəsna mövqeyi elmi-nəzəri səpkidə təhlil müstəvisinə çıxarılır.

2.2. “Ötən günlər” romanı özbək tarixi romanının ilk nümunəsi kimi

Abdulla Qədiri Türküstan, digər türk xalqları, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında romanları ilə tanınan sənətkarlardan biridir. “Ötən günlər” (1926) və “Mehrab əqrəbi” (1928) – hər iki roman öz mövzu və problematikası baxımından bir-biri ilə səsleşir. Yazıçının hər iki romanında həyati gerçəkliklər ustalıqla təsvir edilmişdir. Bənzərsiz və canlı obrazlar, eləcə də yazıçı məharəti sayəsində həyat gerçəkliyinin bədii gerçəkliyə çevrilməsi bu əsərlərdə özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Haqqında bəhs edilən romanlar məhz bu məziyyətlərinə görə ədibin yaradıcılığında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələrə biganə qalmayan Abdulla Qədiri qələmə aldığı romanların mövzusunu məhz tarixdən götürür, xalqını maarifləndirmək yolunda mübarizə aparmağı bir ideya kimi ön plana çəkir. Bu mənada maarifçilik, milli azadlıq və istiqlal ideyaları yazıçının bütün əsərlərinin əsas leytmotividir.

“Ötən günlər” romanında yazıçı XIX əsrin ortalarında Türküstan tarixini, məxsusi olaraq özbək xalqının real həyatını canlandırmaq yolu ilə getmiş, dövrün mühüm tarixi və ictimai proseslərinin dərinədən təhlilini aparmağa nail olmuşdur. Dövrün ziddiyyətləri fonunda insanların əhval-ruhiyyəsini, arzu və istəklərini, sevinc və qayğılarını qələmə alan yazıçı hadisələri romanda canlı obrazlar vasitəsilə ustalıqla təsvir etmişdir. Abdulla Qədiri yaradıcılığının vacib bir xüsusiyyəti onun tarixi dönüş nöqtələrində xalq arasında baş verən böyük hadisələrə istinad etməsidir. Bu keyfiyyət əsasən onun tarixi nəsrində özünü göstərir. “Ötən günlər” yaxın keçmişin ən qaranlıq dövrlərindən biri olan xanlıqlar zamanından bəhs edir. Keçmişdə baş verən hadisələri XX əsrin 20-ci illərinin qabaqcıl ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirən yazıçı yaradıcılığında bu roman dönüş nöqtəsi sayılır. Roman həm məzmununa, həm formasına, həm də üslubuna görə Türküstan ədəbiyyatında həqiqi bir yenilik idi. Özbək ədəbiyyatında ilk tarixi roman kimi “Ötən günlər” Abdulla Qədirinin milli ədəbiyyatda qazandığı qələbə hesab olunur. Romanda yazıçı Türküstanın mövcud müstəmləkə zülmünün ləğvinə və müstəqil bir həyat qurmaq uğrunda mübarizəsinə həsr

olunmuşdur. Keçmiş, xan, bəy istibdadını, xanlıqlar dövrünü xalq üçün zülm və bədbəxtlik dövrü adlandıran və yeni həyata can atan, xalqını, millətini müstəqil görmək istəyən müəllif əsər boyu qaldırılan problemlərə maarifçilik prizmasından yanaşmış, maarifçiliklə yanaşı, həm də ictimai-siyasi proseslərin təzadlı və ziddiyyətli məqamları da onu eyni dərəcədə düşündürmüşdür. Xalqın ümumi səviyyəsini və zövqünü nəzərə alan, real hadisələri sistemləşdirən, hədəfi vahid bir nöqtədə birləşdirən yazıçı öz ideyasının və mövcud tarixi prosesin təsvirini verən bir tarixi roman qələmə almışdır. *“Əslində bir sənətkarın öz ədəbi ənənələri əsasında yazıb-yaratması təbiidir. Buna görə də Abdulla Qədri öz romanını xalqın böyük ənənələri – milli eposu üzərində qurdu. Müəllif qəlbində xalqın yeni bir bədii ifadə formasına ehtiyac duyduğunu hiss etdi, Yaradanın ona xüsusi güc, bilik və istedad verdiyini anladı. Ehtiyac və istək nəticəsində yeni bir özbək romanı nəşr olundu”* [138, s.162].

“Ötən günlər” romanı olduqca maraqlı və çoxşaxəli süjet xəttinə malikdir. Üç hissədən ibarət olan romanın strukturu müxtəlif başlıqlardan ibarətdir. Hər hissə ayrı-ayrı hekayələr şəklində qələmə alınmışdır. Birinci hissə “Məcburiyyət”, “İki tərəfdə”, “Toy və qızlar məclisi”, “Əsir”, “Əzizbəy”, “Edam qərarı”, “Azadlıq dərdi”, “İnqilab”, “Yazıq bir qərib”, “Müsülmanqul” adlı 23, ikinci hissə “Ata-ana arzusu”, “Unutmazsınız ki?”, “Hindu-cadugər”, “Xəyanət”, “Qovuldu”, “Gülməyən bəxt”, “Xeyirxah qatil” adlı 17, üçüncü hissə isə “Qaranlıq günlər”, “Qıpçağa qırğın”, “Məktub”, “Özbək xanımın Zeynəb dərdi”, “Gizli düşmənlik”, “Gümüşün söz oyunu”, “Sağ olsaq, görüşərik” adlı 16 hekayətdən ibarətdir. *“Ötən günlər” romanı romantik ruhla dolu realist bir əsərdir* [136, s.197], – deyən ədəbiyyatşünas İzzət Sultanovun fikirləri həqiqətdir. Romanın ümumi mövzusu iki gəncin sevgisi üzərində qurulmuşdur. Lakin Abdulla Qədri romanda iki gəncin sevgi macərələri və mübarizələri fonunda dərin quruluşa malik xanlıq dövrünü, əsasən də, qıpçaq-özbək münaqişəsini üst qatda göstərir. Eyni zamanda, müəllif bu məhəbbət hekayəsinin təsviri ilə dövrün və dövlət hakimiyyətinin bir çox səhvlərini, çatışmazlıqlarını açır. Bunu bəzən qəhrəmanlarının, bəzən isə öz (müəllif) dilindən çatdırır, mövcud rejimə qarşı mübarizə üçün çıxış yolu axtarıb tapır. Sevgi, məhəbbət macərəsi romanın üst qatını, özbək-qıpçaq münaqişəsi isə romanın daha dərin qatlarını əhatə edir: *“Bu*

münaqişə uğurlu intriqa üzərində qurulub. Romanın baş qəhrəmanı Atabəyin ölümü və ya nicatı da bu konfliktin nəticəsinə uyğun formalaşır” [81, s.223].

Birinci hissə Yusifbəy Hacınn oğlu Atabəyin Daşkənddən Mərgilana gəlişi, Mərgilan karvansarayında yerləşməsi və burada atasını tanıyan, ona hörmət edən bir sıra insanlarla rastlaşması ilə başlayır. Mərgilanlı Ziya Şahıcı, onun oğlu Rəhmət, qayını Həmid, Əkrəm Hacı, Mirzə Kərim Qutudar ilə yollarının kəsişməsi Atabəy obrazının, eləcə də o dövrdə Türküstan elində baş verən tarixi hadisələrin geniş təsvirinə zəmin yaradır. Feodal reallığının həqiqi ziddiyyətlərini ustalıqla açan yazıçının əsərinə seçdiyi əsas obraz xalqdır. Maddi və mədəni sərvətin yaradıcısı olan xalq bir tərəfdən dövlətin əsas sütunu, qoruyucusu, digər tərəfdən isə mövcud xan rejiminin, onları ağır vergilərlə yükləyən rəhbərlərin ən böyük düşmənidir. Özündə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini, mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini, müxtəlif ailələri və insan talelərini əks etdirən bu əsərdə əsasən iki problem araşdırılır: 1. Xanlıqlar dövrünün acınacaqlı vəziyyəti, xalqın azadlığı; 2. Ailədaxili ziddiyyətlərin, qəlibləşmiş adət-ənənələrin insan taleyindəki rolu.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Atabəy və Yusifbəy Hacı sona qədər doğma vətəninin müstəqilliyi, xalqın firavanlığı, insanların maariflənməsi uğrunda ömrünü fəda etmiş obrazlar kimi təsvir edilmişdir. Romanın birinci hissəsində Mərgilanda təşkil edilən məclisi ilə yazıçı XIX əsrdə xanlıqlar dövründə Türküstanda mövcud olan vəziyyəti əks etdirir və Atabəy kimi gəncin dövrün çatışmazlıqlarına qarşı düşüncələrini təsvir etməklə onun timsalında XX əsrdə də cəhalət girdabında üzən xalqına, millətinin gənclərinə örnək olur: *“Mənə elə gəlir ki, bu vəziyyətdən xilas olmağımızın tək çarəsi idarəetmədə olanları dəyişdirmək, onların yerinə daha yaxşı, işini bilən insanları gətirməkdir. Lakin bunun üçün çatışmayan şeylər çoxdur; aramızda düşüncəli və məntiqlə hərəkət edən insanların olmaması, birliyin olmaması və s.” [55, s.26].* Xalqın, millətin başına gələn fəlakətlərin səbəbini onların özündə görə Atabəyin fikirləri məclis əhlinə də doğru gəlir. Ağıllı və məntiqli düşüncələri ilə çıraq olan Atabəy ictimai-siyasi vəziyyətin, sosial tənəzzülün, ölkənin parçalanmasının, millət qarşıdurmalarının şiddətlənməsinin səbəbini ölkədə mövcud olan dağıdıcı və parçalayıcı idarəetmə sisteminin kök salması ilə izah edir, rusların

idarəetmədə əldə etdiyi uğurları bəyəndiyini, ölkəsini də inkişaf edən ölkələr sırasında görmək istədiyini vurğulayır: *“Şamaya getməzdən əvvəl öz ölkəmizi görür və bütün ölkələrin belə olduğunu zənn edirdim, ancaq Şamay şəhərinə olan səyahətim mənim bu fikirlərimin hər birini alt-üst etdi və mənim özümü də başqa insana çevirdi. Belə ki, mən rusların hakimiyyətini gördükdən sonra öz hökumətimizin bir oyuncaq olduğunu anladım və qəbul etdim... Öz elimə qayıtdım, vəziyyəti gördüm, öz elimdə sözümü dinləyəcək, məni anlayacaq bir adam da tapa bilmədim. Qəbristanlıqdakı ölümlər “Həyyə ələfəllah – Yuxudan oyanın!” – deyə fəryad edənləri necə eşidə bilərlər? Bununla belə, mən, ümidimi tamamilə itirmədim və heç bir zaman da itirməyəcəyəm...”* [55, s.25]. Müəllif bu kimi hadisələri təsvir etməklə xalqın müstəqilliyi və birliyi problemini ortaya gətirmişdir. Bu məsələ romanın əsas pafosudur. Türkünstanda mövcud problemin kökünü, səbəbini XIX əsrin sonlarında görən yazıçı tarixi-bioqrafik romanlarda özünü göstərən zaman və məkan sərhədlərinə ciddi yanaşmış, keçmiş günlərin çətin məqamlarını qəhrəmanın ömür yolu əsasında qələmə almışdır.

Romanın digər əsas problemi ailə ilə övlad arasındakı sosial-mənəvi ziddiyyətdir. Süjet xəttində tarixi hadisələrin təsviri ilə yanaşı, “məhəbbət məcərəsi” və “valideyn arzusu” ilə əlaqəli başqa bir ədəbi düyün açılır: *“Romandakı əsas qəhrəmanların kəşfi, süjetin dinamikliyi bu iki düyünün birliyinə əsaslanır”* [128, s.135].

Ailədaxili münaqişələr zamanı qəhrəmanlar daha təbii və inandırıcı təsvir olunmuşdur. Atabəyin ailəsində Özbək xanım və Yusifbəy Hacı, Gümüşün ailəsində Aftab xanım və Mirzə Kərim Qutudar arasında baş verən hadisələr, dialoqlar obrazların bütün xüsusiyyətlərini göstərir. Romanda köhnə fikirli valideynlər ilə gənc Atabəyin sevgi macərələri toqquşur, Atabəyin sevdiyi insanlar qarşısında çətin və həlli imkansız vəziyyətdə qalmasına səbəb olur: *“Daşkənddən gəlməkdə olan məqsədim sizi narahat etdiyi kimi, mənim üçün də ağırdır. Bu barədə qəti bir fikir və qərarım olduğu üçün sizə deməyə də ehtiyac görmürəm, deməkdə bir fayda yoxdur”* [55, s.149].

Bədii nümunələrimizin əksəriyyətində ata ilə oğul arasında baş verən daxili münaqişə və qarşıdurmalardan yazıçılar ədəbi priyom kimi istifadə etmiş, eyni zamanda iki müxtəlif qütbü təmsil edən obrazlar yaradaraq köhnəlik ilə yenilik arasında mövcud

vəziyyəti əks etdirmişlər. İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında da əsas problemlərdən biri məhz yenilik ilə köhnəlik arasında gedən mübarizədir. Bu mübarizə ata-oğul münasibətlərinin korlanmasına, qarşıdurmaların yaranmasına səbəb olur. Cahandar ağa ilə oğlanları – Şamxal və Əşrəfin üst-üstə düşməyən düşüncələri ailədaxili münaqişələr yaradır: *“Cahandar ağa qolunu hərləyib oğluna bir şillə çəkdi. Şamxal gözləmədiyi bu zərbədən dik atılıb pişik cəldliyi ilə geri sıçradı. Onun gözlərində qığılıcım oynadı. Ata ilə oğul döyüşə hazırlaşan buğalar kimi qabaq-qabağa dayandılar”* [78, s.13].

Atabəy və Gümüş obrazı Özbək ədəbiyyatında yeni bir fenomendir. Atabəy zəngin bir ailənin övladıdır, savadlı və yeni dünyagörüşə malikdir. Əsər boyu Atabəy ədalətliyi və həssaslığı ilə seçilir. O, xalqı, ailəsi və məhəbbəti uğrunda min bir zəhmətə qatlaşır. Atabəy və Gümüşün duyğuları, məhəbbət macərası oxucuya qədim dastanları, klassik əsərləri xatırladır. Yazıçı çətinlik qarşısında ümitsizliyə qapılan əsas qəhrəmanlarının qarşısına köməkçi, xeyirxah insanlar çıxarır, iztirab və tərəddüdlər içərisində vurnuxanları həyatın girdabında məhv olmağa qoymur, onları mübariz olmağa səsləyir. Qəhrəmanını Həmid kimi gizli və qəddar düşmənlə mübarizə aparması üçün usta Əlimlə qarşılaşdıran yazıçı hər iki obrazın bənzər taleyini işıqlandırır. Atabəyi usta Əlimin başına gələn macəradan agah edərək onda mübarizə əzmi yaradır: *“Atabəy başına gələn faciəni hazırlayan cani haqqında ilk dəfə eşidirdi, bu dəqiqədən etibarən düşməninə qarşı qəlbində bitib-tükənməz nifrət, qəzəb yaranmışdı. Lakin o, sirrinin açılmasından qorxduğu üçün bütün bu hissləri ürəyində yaşamağa məcbur olmuşdu. Sirrini gizlətmək üçün var gücü ilə özünü sıxmasına baxmayaraq, üzündə bəzi əlamətlər hiss edilirdi, gözləri yanır, üzü rəngdən rəngə düşürdü”* [55, s.230-231].

Atabəyin cəsarəti dar ağacına aparılanda, şəhər hakimi Öttəbayla söhbətində, Müsəlmanqul kimi qəddar bəy qarşısında və Həmidlə mübarizə meydanında özünü göstərir. Abdulla Qədri əsas qəhrəmanını daima mübarizədə qorxmaz və cəsur bir obraz kimi təsvir edir. Gümüş də Atabəy qədər cəsarətlidir. Sevgisinə sadıq qalan Gümüş əsərin əvvəlində dövrün hüquqsuz qadınlarının ümumiləşdirilmiş tipik nümayəndəsi təsiri bağıqlasa da, sonlara doğru başına gələn hadisələr sanki onun böyüməsinə, özünüdərək etməsinə, həyat mübarizəsinə təsir edir. Dövrün bəlasına

çevrilən “günü” məsələsi onu yolundan geri çevirmir. Bu yolda əsas rəqibi olan günüsü Zeynəbdən qorxmur, sevginin qələbə çalacağına inanır. Lakin Atabəy və Gümüşün rastlaşdığı düşmənlər tamamilə fərqli idi. Ümumilikdə, romanda həm Atabəy, həm də Gümüş fiziki cəhətdən düşmənlərinə qalib gəlsə də, mənəvi cəhətdən məğlub olurlar. Atabəyin illərlə Həmidin yazdığı yalançı məktublara inanması, Gümüşün Atabəyə qarşı şübhəyə düşməsi və ən sonda Zeynəbin sağalmaz zərbəsi iki gəncin məhvinə səbəb olur.

Münaqişə həyatda mövcud olan real ziddiyyətlərin bədii ifadəsi olmaqla bərabər, əsərdə süjeti hərəkətə gətirən əsas qüvvədir. “Ötən günlər” romanında qəhrəman ilə zaman, insani keyfiyyətlərə sahib obrazlar ilə ictimai mühit, övlad ilə ailə arasındakı ziddiyyətlər və bu ziddiyyətlərdən yaranan münaqişəli məqamlar süjetin əsasını təşkil edir. Romanda şəxsiyyətlərarası ziddiyyətlərə nisbətən sosial ziddiyyət daha qabarıqdır. “Validəynlərin arzusu” əsərin əsas sosial ziddiyyəti hesab olunur. Abdulla Qədirinin romanlarını tədqiq edən Matyaqub Quşcanov ürək yangısı ilə qeyd edir: *“Validəyn arzusu... Özbəklərdə özünü göstərən bu ənənə bir çox saf, insani hissləri və sevgini, insan gözəlliklərini atəş odunda yandırdı. Bir validəyn arzusu üçün açılmadan nə qədər çiçək qönçəsi soldu. Keçmişin bu dəhşətli qalığı bəzən azad, xoşbəxt gənclərimizin qarşısını kəsmirmi?”* [128, s.127].

Romandakı digər obrazların hər biri, eləcə də baş verən hadisələr Atabəy-Gümüş xətti üzərindən əsərə daxil olur. Burada hadisələr Atabəy və Həsənəli, Atabəy və Həmid, Atabəy və usta Əlim, Gümüş və Zeynəb, Zeynəb və Xuşroy kimi obrazların arasında baş verir. Abdulla Qədiri müsbət və mənfi qəhrəmanını yaradarkən bütün detalları nəzərə alır, obrazların gözəlliyini və çirkinliyini, günah və qüsurlarını zərgər incəliyi ilə təsvir edir. Yazıçı dövrün qaranlıq səhifələrini təsvir edərkən, orada da romanı mükəmməl bir səviyyəyə gətirən bədii və estetik amillər axtarıb tapır.

“Ötən günlər” romanının süjet xəttində özünəməxsus və təbii çalarları ilə seçilən, mənəvi dəyəri yüksək olan hissələrdən biri də məhz usta Əlimlə Atabəyin dostluq münasibətlərinin təsviridir. Usta Əlimin çətin həyatı və həyat yoldaşı Səadətin qəfil ölümü Atabəydə psixoloji çöküş yaradır, onun öz həyatına ümidini daha da azaldır. Atabəy və Gümüşün həyatının qarışıq və çətin dönəmində usta Əlim və

Səadətın hekayəsi romana daxil edilir. Abdulla Qədirinin bu mövqeyi ümumbəşəri olduğu üçün romanın bədii və müqayisəli cəhətdən təhlilinə yol açır. Bu hekayə zamanı Atabəyin mənəvi dünyası aydın olur. Yazıçı oxucunu psixoloji olaraq gələcəkdə baş verəcək faciəli hadisələrə hazırlayır. Hekayədən təsirlənən Atabəy usta Əlimin acı həyatında öz gerçəkləri ilə üzləşir, onun da başına gəlmiş və gələ biləcək faciələr haqqında düşünür. Hətta, romanın son hissələrində Gümüşün övladını dünyaya gətirəcəyi zaman hansısa bir faciənin baş verəcəyindən qorxur, daxili iztirablar çəkir: *“Atabəy isə sevinməklə yanaşı, bəzən tək qalarkən Gümüşdən gizli dərin narahatlıq hissi keçirərdi, çünki o, usta Əlimin başına gələn faciəni hələ də unutmamışdı”* [55, s.362]. Yazıçı romanın bu hissəsində Atabəy-usta Əlim, Gümüş-Səadət paralelliyi aparmağa məqsədli şəkildə nail olur. Gümüş və Səadət bənzər taleyi yaşayan qadın obrazlarıdır. Hər ikisi romanda gözəlliyin, saflığın bariz nümunəsi kimi təsvir olunur. Burada ağır həyata məhkum olan özbək qadınlarının məhəbbət macərələri, gözəllikləri, naz və ədaləri, onları sevən və dəyər verən insanlarla qarşılaşmaları, nəhayət həyatın qaranlıq üzü ilə qarşı-qarşıya durmaları təsvir olunur. Gümüş və Səadət maddi və mənəvi cəhətdən fərqli həyat yaşasalar da, onların taleyindəki bənzərlik oxucunu heyretə gətirir: *“Bəli, öldü. Artıq dünyada sahib olduğum yeganə sevincdən də ayrıldım, həyatın əbədi acısı ilə qarşılaşdım. Göz yaşlarım aylarla yağış kimi töküldü. Mənim ondan başqa sahib olduğum kimsə yox idi”* [55, s.206]; və ya *“Atabəyin üzünü öz üzünə yaxınlaşdıraraq yorğun gözlərini yumdu. Bununla da, qürbətdə ata, ana həsrəti ilə yol çəkən gözlər bir daha açılmadı”* [55, s.372]. Hər iki qadının ölümü həyatlarının ən gözəl çağına təsadüf edir. Biri əcəlin, digəri isə intiqam hissəsinin, günlük bəlasının qurbanına çevrilir.

Romanın ikinci əsas problemi – ailədaxili münaqişələrin əsasında Özbək xanım-Atabəy, Yusifbəy Hacı-Atabəy, Atabəy-Zeynəb xətti dayansa da, son hissələrdə bu problem daha çox Gümüş-Zeynəb-Atabəy xətti üzərində davam etdirilir. Yazıçının yaratdığı Zeynəb obrazı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Sakit və təmkinli görünən Zeynəb romandakı ən güclü qadın obrazıdır. Özbək xanımın arzusu ilə gəlin edilən Zeynəbin də həyatı acınacaqlı idi. Zeynəb də cahil insanların qurbanına çevrilən Atabəylə eyni taleyi bölüşürdü. O, bir romanda özünü daha çox üçüncü hissədə göstərir. Müti

vəziyyətində yaşamağa alışan, ata-anasının, qaynana-qaynatasının fikirləri ilə hərəkət edən Zeynəbi bir obraz kimi Gümüşlə olan münasibətlərində görüb təhlil edə bilərik. Gümüşlə zahirən mehriban, əslində isə düşmən olan Zeynəb olduqca səbrli və təmkinli görünür. Zeynəblə Gümüşü fərqləndirən əsas cəhət məhz budur. Atabəy uğrunda iki qadın arasında baş verən mübarizədə haqlı və haqsız yoxdur. Çünki Zeynəb hüquqsuzluğunun, mütiliyinin, Gümüş isə məhəbbətinin cəzasını çəkir. Haqsız olan isə Atabəyi bu vəziyyətə salan valideyndir. Ümumilikdə, istər Gümüşün, istərsə də Atabəyin valideynləri öz hərəkətləri ilə övladlarının faciəsinə bais olurlar. Vaxtilə Aftab xanım qızını Daşkəndə – ər evinə göndərsəydi, Özbək xanım Atabəyə başqa gəlin almazdı. Və ya Özbək xanım Atabəyi öz arzusu ucbatından ikinci dəfə evləndirməsəydi, bu fəlakətlər baş verməyəcəkdi. Yazıçı bu məqamlara da humanist yanaşmış, oxucuda valideynlərin bu səhv addımlarına qarşı kəskin reaksiya yaranmasına imkan yaratmamışdır. Yazıçı romanın bu hissəsində günlük məsələsinə toxunmuşdur. O dövrdə cəmiyyətin əsas problemlərindən olan günü məsələsi zaman-zaman bədii ədəbiyyatda xüsusi bir mövzu kimi əks olunmuş, yazıçılar əsərlərində qadınların və dövrün bəlasına çevrilən bu məsələni işıqlandırmışlar. İstər Azərbaycan, istər özbək ədəbiyyatında bu məsələnin qabardılması heç bir yerdə yazılmayan “şəriət” qanunları ilə əlaqəli idi. Ümumiyyətlə, XX əsr ədəbiyyatında qadın və onun faciəvi həyatı ilə bağlı əsərlər üstünlük təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənzəminli, Cəfər Cabbarlı kimi yazıçıların nəsr və dram janrında qələmə aldıkları bir çox əsərlərində yer alan qadın obrazlarının, demək olar ki, böyük əksəriyyəti öz keşməkeşli həyatı və taleyi yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar.

Yazıçı ər-arvad münasibətlərini, məhəbbətin “daxili” qanunlarındakı rolunu və ondakı problemləri, “daxili” və “xarici” (daha geniş ictimai həyatın) sıx əlaqəsini, olanların daxili, mənəvi aləmində, psixikasında hər bir mühüm məqama böyük əhəmiyyət verir. Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanı mövzu və süjet baxımından Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bir mövzu istiqaməti kimi bir çox hallarda üst-üstə düşür. Doğrudur, XX əsrin 20-ci illərində bu romanla tamamilə paralel olan bədii sənət nümunəsi tapmaq çətinidir. XX əsrdə hər xalq, hər millət eyni tarixi dövrdən keçsə, eyni

azadlıq mübarizəsində iştirak etsə də, hər birinin özünəməxsus ədəbiyyatı formalaşmışdır. Mövcud tarixi dövr və mübarizə şəkli hər ədəbiyyatda fərqli formada təzahür etsə də, bu əsərlər arasında mütləq şəkildə müəyyən paralellər, bənzərliklər özünü göstərir. Bədii sənət nümunələrinin bənzərliyi, ilk növbədə, ümumtürk xalqlarının folklorunun təsirindən və paralelliyindən irəli gəlir. *“Xalq sənəti daimi dəyişmə, daimi hərəkət sənətidir. Başqa sözlə desək, xalq yaradıcılığı nümunələri hər tamaşada ənənələrin davamlılığını qoruyaraq daim yenilənir, dəyişdirilir və təkmilləşdirilir. Bu səbəbdən xalq sənətinin bir çox növü var. Bu müxtəliflik folklorun orijinallığının ən vacib cəhətlərindən biridir”* [90, s.9], – deyər qeyd edən folklorşünas-alim Cabbar Eşanqulov özbək ədəbiyyatının inkişafının folklorlardan başladığını və folklorlara aid nümunələrə istinad etməklə davam etdiyini vurğulamışdır. Folklor və tarix yazılı ədəbiyyat üçün daima bir mövzu mənbəyi kimi qalır. Çünki tarix və folklor, əsasən də şifahi yaradıcılıq nümunələri olan dastanlar yalnız sənət əsərləri olmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda xalqın tarixinin, mədəniyyətinin, adət və ənənələrinin, düşüncə tərzinin milli ensiklopediyasını təşkil edir. Hər bir xalqın tarixi, kökü özünün folklorunda əks olunur. *“Ötən günlər”* romanı sanki dövrün böyük və parlaq bir güzgüsüdür. Bu güzgü özündə özbək xalqının XIX əsrdə ictimai-tarixi şəraitini, insanların mənəvi aləmini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, sevgi macərələrini, ümumilikdə dövrün çatışan və çatışmayan bir çox cəhətlərini geniş və aydın şəkildə əks etdirir.

Ümumtürk xalqlarının ədəbiyyatında olduğu kimi, özbək xalqının folklorunda da mərasim folkloru xüsusi yer tutur. Bu barədə Bahadır Sarımsaqov yazır: *“Özbək xalqı özünün uzun əsrlik tarixində rəngbərəng mərasim folklorunu yaratdı. Özbək mərasim folklorununun bir qismi mərasimin tarixi tədqiqi ilə bağlı, digər qismi həyatdakı ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni hadisələrin təsvirindən ibarətdir”* [135, s.23]. Toy nəğmələri məişət mərasimi nəğmələrinin böyük hissəsini əhatə edir. *“Bu, çox qədimdən başlayan ən şən, şux, gur keçirilən məişət mərasimi olmuşdur. Toy mərasimi başdan ayağa qədər mahnılarla müşayiət olunur”* [28, s.117]. Toyların müxtəlif mərhələlərdən ibarət olması, bu mərhələlərin hər birinin özünəməxsus tərifinin, nəğməsinin olması, müxtəlif ayin və etiqləri, adət-ənənələri əks etdirməsi xalqın

zənginliyini nümayiş etdirən əsas faktordur. Mərasim və toy nəğmələri folklorun nağıl və dastanlarında az-çox mühafizə olunmuş, eyni zamanda yazılı ədəbiyyata da təsirini göstərmişdir. “Ötən günlər” romanında Atabəy və Gümüşün toy səhnələri folklorumuzun mərasim folklorunu özündə əks etdirir. Özbək xalqına məxsus milli xüsusiyyətlər, qədim adət-ənənələr, mərasimlər romanda “Toy və qızlar məclisi” başlığı altında təsvir olunmuşdur: *“Qızlar məclisi: güllər, lalələr, tutilər, qumrular məclisi... Bu evdə, Gümüşün dayısı evində qızlar məclisi, güllər məclisi. Nargülün əlindəki tar ortaqlar havasını tərənnüm edir, hamını xoşhal edirdi. Tarın yanına dəf-qavalın qatılması məclisi bir qat daha şənləndirmişdi. Məclisdə böyük bir ruh yüksəkliyi vardı. Bu dövrdəki qızların məclisini “Əlif Leyla” əfsanəsindəki pərilər məclisinə oxşatmaq yersiz deyildi”* [55, s.61].

Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanında məhəbbət dastanlarımız ilə olan paralellər müxtəlif aspektlidir. Belə ki, ilk səhnələrdə Atabəyin Gümüşə vurulması hissəsi müəyyən qədər gizli saxlanılmışdır. Biz Atabəyin Gümüşü görməsi və ona aşiq olması səhnəsini görməsək də, obrazların keçirdiyi hiss və həyəcanlarından, söhbətlərindən və Həsənəlinin elçilik zamanı dediklərindən anlayırıq ki, bu iki gənc bir-birinə ilk görüşdən vurulmuş, məhəbbət alovunda qovrulmaq yolunu seçmişlər: *“Günlərin birində tale küləyi əsmiş, qızınızın üzündən niqabını qaldırmış, bizim Atabəy bu qız ilə üz-üzə gəlmiş və o andan etibarən Atabəyin qəlbində bu qıza qarşı həqiqi bir eşq yaranmışdır...”* [55, s.50]. Məhəbbət dastanlarının əksəriyyətində, dünya xalqlarının ədəbiyyatında qədim zamanlardan məşhur olan beynəlxalq süjetlər xüsusi yer tutmaqdadır. Bunlardan biri də “ər öz arvadının toyunda”, yaxud “ərin qayıtması” kimi süjetlərdir. Azərbaycan folklorunda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Bamsı Beyrəyin boyun”da, məhəbbət dastanlarımızdan “Aşiq Qərib”də bu süjetə rast gəlirik.

Qəriblik mövzusu folklorda olduğu kimi, yazılı ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Belə ki, Gümüşün ata və anası qızlarını Atabəy kimi bir qəribə verməyə tərəddüd edirlər: *“Söhbətin belə başlaması, ərinin Atabəyə qarşı meyli Aftab xanımı heyrləndirirdi. Bəzi şeylərdə ərinin haqlı olduğunu görəndə Aftab xanım küməkəni olacaq oğlanın onlara uyğun, oğulluğa layiq bir cavan olduğunu da anlamışdı, lakin əsas məsələ onun “qərib” olması idi”* [55, s.52]. Qəriblik mövzusu folklorumuzdan

gələn bir mövzu olsa da, XX əsrdə qələmə alınan bədii əsərlərdə də geniş yer tutmuşdur. Bu motivdən İsmayıl Şıxlının məşhur “Dəli Kür” romanında da istifadə olunmuşdur. Abdulla Qədirinin qəhrəmanı Atabəy ilə İsmayıl Şıxlının qəhrəmanı Cahandar ağa və rus Əhməd öz vilayətindən kənardə qərrib hesab olunurdu. *“Qabaqda göy buxara papaqlı, kəhər atlı bir oğlan gəlirdi. Çərkəzi paltarlı bu oğlan atın yalına yataraq qamçını oynadırdı. Adamlar atının qabağına yüyürdülər. Qərrib oğlan nəməri göydə alıb atının boynuna doladı”* [78, s.38] və ya *“– Yetiməm. – Sən boyda da yetim olar? – Adam qərribliyə düşəndə olar. Di yaxşı, Əşrəf koxa, gecən xeyrə qalsın. Gözləyəcəyəm, havaxt könlün istəsə, gəl”* [78, s.108] – Cahandar ağanın arvadı Zərnigarı gördüyü və Əşrəf ilə rus Əhmədin tanış olduğu zamandan verilən parçalarda qərriblik hissənin romanın müxtəlif yerlərində işləndiyinin şahidi oluruq.

Romanda folklorun daha qədim bir janrı olan inanclarla bağlı süjetlər təsvir olunmuşdur. Sehrə, caduya inanma, Xoca Maaza inam, orada gecələmə, arzular diləmə kimi inanc və sınımalar romanın süjetinin əsasını təşkil edir. *“İbtidai insan ailə-məişət şəraitində, təbiəti dərkətmə prosesində rast gəldiyi yüzlərlə hadisələrlə bağlı inanclar yaratmışdır. Qədim insanın çoxsahəli əmək həyatı, real və mifik təsəvvürləri, astral görüşləri xalq inanclarının yaranmasına mühüm təsir göstərir”* [66, s.275]. “Ötən günlər” romanında da müəllif, xanların və bəylərin qarşısında məğlub olmayan qəhrəmanını adət və ənənələr qarşısında məğlub edir, çünki adət və ənənələrin gücünü bilir və onların asanlıqla məhv olmadığına bələddir. Oxucuya məlumdur ki, Atabəy Gümüşə sehr və cadu ilə yox, gözəlliyi və nəcibliyinə görə aşıq olur. Bu vəziyyəti qəbul etməyən Atabəyin anası Özbək xanım əsər boyu bu sehri, cadunu pozmaq üçün sehrbazlar, cadugərlər, ovsunlar axtarır və tragikomik bir vəziyyətdə qalır. “Dəli Kür” romanının Şahnigarı ilə “Ötən günlər”in Özbək xanımı xarakteri və tutduğu mövqə baxımından bir-birinə bənzər obrazlardır. Hər ikisi sehrə, caduya inanır. Bunun nəticəsində, Özbək xanım övladının həyatını, Şahnigar isə öz həyatını məhv edir. *“Lap uşaqlıqdan cinə inanan, qorxulu, uydurma nağılları bir həqiqət kimi qəbul edən Şahnigar xanım tez tələyə düşdü. İki cə ayın içində onu inandırdılar ki, müridlik səvab işdir. Onlara qoşulan cənnətlik olacaq”* [78, s.161]. Şahnigarın bu vəziyyətdə olmasının səbəbi onun yüngül təbiətli olması və tez aldanması ilə əlaqədar idi. Özbək xanımın

sehrə, caduya inanması və əl atması isə guya onun “övlad sevgisi”ndən irəli gəlirdi. Valideyn obrazlarını mənfi planda işləməyən yazıçı bu barədə qəti hökm vermir, qəhrəmanlarının qiymətləndirilməsini oxucunun ixtiyarına buraxır: *“Çox maraqlı iş idi: mərgilanlı müsəlman mollasına sehr etdirmiş olsa, bu sehr Özbək xanımın müsəlman mollasına etdirdiyi sehr ilə pozulmalı idi; cuhud xaxamına etdirmişdisə, bu da cuhuda etdirdiyi cadu ilə birlikdə bitməliydi. Nə üçün bunların heç biri öz təsirini göstərmirdi? Mərgilanlının cadugəri nə müsəlman idi, nə də cuhud xaxamı idi, bu hindu idi. Hindunun etdiyi sehr və cadunu nə müsəlman mollası, nə də cuhud xaxamı poza bilərdi. Bunu ancaq hindu poza bilərdi”* [55, s.156]. Ümumilikdə, “Ötən günlər” romanı sanki dövrün böyük və parlaq bir güzgüsüdür. Bu güzgü özündə özbək xalqının XIX əsrdə ictimai-tarixi şəraitini, insanların mənəvi aləmini, həyat tərzini, adət-ənənələrini, sevgi macərələrini, ümumilikdə dövrün çatışan və çatışmayan bir çox cəhətlərini geniş şəkildə əks etdirir.

Nəticə olaraq, bu paralel və səsləşən məqamlardan çıxış edilərək Azərbaycan və özbək ədəbiyyatında ən aktual mövzu və problemlərin təhlili, həlli bu yarımfəsildə önə çıxarılır, ümumən hər iki ədəbi təcrübədə cəmiyyətdə, real həyatda və ailə-məişət məsələlərində baş verən ciddi problemlər müqayisəli aspektdə münasibət hədəfinə çevrilir.

2.3. “Mehrab əqrəbi” romanında tarixi gerçəkliyin bədii inikası

Abdulla Qədirinin tarixi mövzuda qələmə aldığı ikinci romanı “Mehrab əqrəbi”, digər adı ilə “Xudayarxan və Mirzələrin həyatından tarixi roman”ı (1928) bədii cəhətdən və ictimai-sosial problemlərin qoyuluşu və həlli yollarının axtarışı baxımından mükəmməl bir əsərdir. *“Düşünürük ki, heç bir şərhçi bu əsərin ən dəqiq və son izahını verdiyini iddia edə bilməz. İddiaçı ilə düşünmək və mübahisə etmək üçün bir mövzu tapılacaqdır. “Mehrab əqrəbi”nin özbək romanları sahəsində xüsusi yer tutmasının və nisbi uzunömürlülüüyün səbəbi budur. Yəni, roman müxtəlif dövrlərdə fərqli təhlillər və şərhlər üçün mənbə olmuşdur”* [98, s.50]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da XX əsr özbək ədəbiyyatı, eləcə də Abdulla Qədri

yaratıcılığı Qulamhüseyn Əliyev, Pənah Xəlilov, Yaşar Qasimov, Akif Azalp, Almas Ülvi, Elman Quliyev kimi alimlər tərəfindən tədqiq edilmişdir: “*Əsər, ümumiyyətlə, çox maraqlı təsir bağışlayır. Real həyat nağılıdır. Zülmkarlar ilə ağıllı insanların mübarizəsi – həyat mücadiləsinin bir səhifəsidir. Müəllif bu səhifəni böyük ustalıqla yazmağa nail olmuşdur ki, əsər öz üslubu və əhəmiyyətli təsiri ilə aktuallığını indiyəcən saxlaya bilmişdir*” [22, s.72].

Romanın strukturu, mövzusu ideya sənətkarlıq xüsusiyyətləri, toxunduğu ictimai mətləblər dövr baxımından fərqlənir. Burada XIX əsrin qaranlıq səhifələri, Türküstanda – Kokand xanlığında baş verən hərc-mərclik, Xudayar xanın və onun ətrafında toplaşan yüksək vəzifəli şəxslərin öz mənəfətləri uğrunda günahsız insanların həyatını məhv etməsi, yoxsul təbəqədən olanların acınacaqlı vəziyyəti, din və şəriət adı altında öz mundar niyyətlərini həyata keçirən imamların əməlləri, eləcə də öz mənəviyyəti və məhəbbətinin xilasını yolunda daima mübarizə aparan insanların ağır taleyi işıqlandırılmışdır: “*Əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri müəllifin özbək xalqının tarixi, milli düşüncə və həyat tərzini, dövrün koloritini, qəhrəmanın xarakterik xüsusiyyətlərini olduğu kimi aydın və düzgün təsvir etməsidir*” [22, s.71].

Abdulla Qədiri qələmə aldığı hər bir obrazı tarixdən götürmüş, yaratıcılıq imkanlarından istifadə edərək onların həyatının bütün dönəmlərini əks etdirmişdir. Yazıcının əsas məqsədi Xudayar xanın zülmündən doğan fəlakətlərin, ailə-məişət şəraitində yaranan çəkişmələrin, dövlət və şəriət istiqamətində baş verən özbaşnalıqların tarixən mövcudluğunu göstərməkdir. Romanda ortaya qoyulan digər problem XIX əsr qadınlarının ağır və acınacaqlı taleyi məsələsidir. Özbək gəlin və qızlarının asanlıqla Xudayar xan hərəmxanasında kəniz edilməsi hadisəsinə biganə qalmayan yazıçı bu halları bütün çılpalığı ilə oxucunun diqqətinə çatdırır. Əsər boyu biz əsas qadın obrazı vasitəsilə tarixən baş vermiş bu vəziyyət qarşısında özbək qadınlarının yenilməzliyini, son ana qədər mübarizə apardığının şahidi oluruq.

Müəllif və qəhrəman münasibəti əsərin strukturunda, hadisə və süjet xəttinin inkişafında keyfiyyətli səviyyədə rol oynayır. Bu münasibətlər üç şəkildə təzahür edir: qəhrəmanın öz təbiətinin məntiqinə uyğun davranması, onların müəllif ideyasına tabe olması, müəllifin özünün qəhrəman olması, öz şəxsi həyatını əks etdirməsi. Ab-dulla

Qədirinin zəngin yaradıcılıq irsində hər üç qismə uyğun obraz görmək mümkündür. Xüsusilə “Mehrab əqrəbi” romanında Saleh Məhdum kimi öz təbiətinin məntiqinə uyğun hərəkət edən qəhrəmanların yanında Ənvər və Rəna kimi yazıçı ideya-sına tabe olan qəhrəmanlar da təsvir olunmuşdur. Bədii ədəbiyyatda müxtəlif və rəngarəng obrazların yaradılması halı təbiidir və yazıçı məharətinə işarədir.

“Mehrab əqrəbi” romanında hadisələrin bütün axarını öz üzərində daşıyan, bir-birinə saf sevgi hissi ilə bağlı olan iki gənc Ənvər və Rənadır. Əsər iki sevgilinin bir-birinə həsr etdikləri misralarla başlayır. Yaratdığı xarakterləri bütün yönləri ilə təsvir edən yazıçı Rəna və Ənvər obrazına xüsusi yanaşmış, onların məhəbbətini dövrün hadisələrinə qarşı qoymuş, onların bir-birinə bağlı həyat hekayələrini qələmə almışdır. Romanın əsas qadın qəhrəmanı Rəna yaşının az olmasına baxmayaraq, hadisələrə yanaşma tərzi, əxlaqı və gözəlliyi ilə seçilir. Rənanın şəxsində yazıçı romanda ümumilikdə özbək qadınlarına xas olan əlamətləri göstərmişdir: *“Biz özbəklər, ələxüsus kokandlılar üçün üzün rənginin sarı olması xarakterikdir. Ancaq bu heç də xəstəlik əlaməti olan sarıya çalarlıq deyildir. Dərinin rənginin xüsusiyyətini təsvir etmək üçün zəfəranın bütün çalarları kobud olardı. Bu gözəl qızın üzünə ola bilsin ki, hər şeydən artıq həmərsinin açıq sarı çiçəyinə oxşayırdı”* [54, s.20].

Rəna obrazı gözəlliyə, dürüstlüyə və nəcibliyə can atan səmimi bir xarakterə malikdir. Ənvəri saf, qərəzsiz və sədaqətlə sevən gənc qız romanda cəsarətli addımları ilə seçilir. Həyatları ata-analarının, sahiblərinin dustaqlığı və sıxma-boğması altında keçən qadınlara qarşı Rəna obrazı bir nümunə kimi qoyulmuşdur. Ailəsinin seçdiyi, həm də özünün sevdiyi gənc ilə nişanlanan Rəna ilk zərbəni nə Xudayar xandan alır, nə də cəmiyyətdən... Tamahkarlığı ilə övladlarında nifrət, ailəsində münaqişələr yaradan Saleh Məhdum qızı Rənanın həyatına daima müdaxilə edir, bu zaman o, qızı Rənanı deyil, sadəcə özünü düşünür. Rəna öz mübarizliyi, əzmi ilə atasına, Xudayar xana və dövrün qadın hüquqsuzluğu bəlasına qalib gəlir. Bu obraz Abdulla Qədirinin “Ötən günlər”indəki Gümüş və Zeynəbdən fərqlidir. Ümumi olaraq, Rəna sədaqət və müdriklik xüsusiyyətləri ilə Gümüşə yaxın olsa da, ondan daha mübarizdir. Belə ki, Rəna çətin vəziyyət zamanı xanın pəncəsindən qurtulmağın yolunu axtarıb tapır, bu şəkildə sevdiyi Ənvərə dəstək olur. Məhəbbətinin gücündən ilham alan Rəna zəka və

cəsərət baxımından romanın kişi obrazları ilə eyniləşdirilir, hətta onlardan bəzən üstün cəhətləri ilə də seçilir.

Abdulla Qədirinin yaratdığı Rəna obrazı ilə bağlı mübahisəli məqamlar mövcuddur. Miyon Buzruk XIX əsrdə, xanlıqlar dövründə Rəna kimi cəsərətli və sərbəst qızların mövcudluğunu inkar etmişdir. Matyaqub Quşcanov “Özbək kimliyi” kitabında Ənvərlə Rənanın münasibətlərinə özünəməxsus yanaşaraq, daha çox obrazların davranış, hərəkət və məntiqindən çıxış etmiş, Qədirinin romantik qəhrəmanlarındakı heyrətamiz xüsusiyyətləri önə çəkmişdir. Tədqiqatçı-alim Matyaqub Quşcanovun fikrincə, əsər boyu Rənanın bütün hərəkətləri inandırıcı və təbii verilmişdir: *“Yazıçı bəzən qəhrəmanını ideyası yolunda apara biləcəyinə dair heç bir işarə belə vermir. Əksinə, Abdulla Qədirinin Rənanı bu şəkildə canlandırması təəccüblü deyil”* [127, s.84]. Miyon Buzruk isə məsələyə real aspektdən yanaşaraq, yazıçının Rəna obrazını bu şəkildə canlandırmasına – onun sərbəst davranışına və cəsərinə təccüblənir. Bu məqamda diqqəti çəkən əsas məsələ xanlıq dövründə Rəna tipli qızların olub-olmamasıdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Rəna gerçək deyil, yazıçı təxəyyülünün yaratmış olduğu obrazdır. Rəna obrazının real həyatda olub-olmayacağı ilə bağlı mülahizələr mübahisələr doğurur. Ədəbi fakta birtərəfli baxışların kökündən yeniləndiyi müasir dövrdə roman janrının imkanları səviyyəsindən çıxış etsək, bu fikirlər bizə bəsit və qeyri-inandırıcı görünə bilər. “Mehrab əqrəbi” romanı eyni əsər daxilində romantik, realist və hətta naturalist cizgilərin mövcudluğunun və əvəzlənməsinin bir nümunəsidir. Ənvər və Rəna obrazlarının bəzi cəhətləri tarixi şərtlərə, real həyata uyğun gəlməsə belə, bütün bunlar “Mehrab əqrəbi” romanının özbək ədəbiyyatı tarixində önəmli yer tutmasına mane olmur.

Romanda müəllif özünün realistsəsinə sənətkarlıq bacarığını daha çox Saleh Məhdum obrazında əks etdirir. Bu məzəli obraz ədəbi tənqidçilər tərəfindən yazıçının ciddi bir uğuru kimi qiymətləndirilmişdir. Saleh obrazının təbiətinə xas olan xüsusiyyətləri bəzən məzhəkə, yumor, zarafatla, bəzən kinayə ilə təsvir edir: *“Saleh Məhdumun paltarı daim yamaqlı olurdu. Budur artıq yeddi ildir ki, o, eyni bir sırıqlı xalat geyinir – hər il bu xalatın ancaq qolları dəyişilir, ona təzə yamaqlar vurulur”* [54, s.14]. Onun xəsisliyini müxtəlif şəkildə təsvir etməklə obrazına satirik ovqat bəxş

etmiş yazıçı əslində yumor və kinayə vasitəsilə onun xarakterinin aşkar və gizli tərəflərini açıb göstərir. Müəllif Saleh Məhdum obrazı ilə insan xislətində mövcud olan və özünü göstərən dəyişməzliyi təsvir etmişdir. Xəsislik mövzusu dünya ədəbiyyatda geniş işlənmişdir. Roma ədəbiyyatında Plavtın, Aristofanın komediyalarında, fransız ədəbiyyatında Molyerin “Xəsis” komediyasında (1668), Pyer Bomaşenin “Siviliya bərbəri” pyesində (1773), Gi de Mopassanın əsərlərində, rus ədəbiyyatında Aleksandr Puşkinin, Nikolay Qoqolun yaradıcılığında geniş əksini tapan xəsislik mövzusu öz təsirini türk xalqları ədəbiyyatına da göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk komediyanın müəllifi Mirzə Fətəli Axundzadə, eyni zamanda ədəbiyyatımızda ilk dəfə xəsis obrazını yaratmışdır. Antik dövrdən mövcud olan bu mövzu beynəlmiləl xarakter daşımış, Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrin yarısında Mirzə Fətəli Axundzadə dramaturgiyasında özünü göstərmişdir. Şahbaz Musayev özünün “Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı)” monoqrafiyasında [75] “Hacı Qara” komediyasının mövzu və süjetinin Mirzə Fətəli Axundzadəyə Qasım bəy Zakir tərəfindən verildiyinə dair bir sıra faktları bir araya toplamışdır. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları” əsərində bu barədə yazılır: “... *bəzilərinin rəvayətinə görə, “Hacı Qara” təmsilatının əslü binasını və mərdi-xəsisin keyfiyyətini Mirzə Fətəliyə mərhum Qasım bəy nəql edibdir və həmçinin həkimi-nəbatat Müsyö Jordanın sərgüzəştinə dair bir para təfəsilatı mərhum Axundzadə Zakirin dilindən yazıbdır*” [50, s.421]. Sonrakı dövrlərdə yazıçı və ədəbiyyatşünasların əksəriyyəti bu fikri təsdiqləmiş, Hacı Qaranın real şəxs olduğunu qeyd etmişlər. Abdulla Qədiri isə romanın mövzusunu XIX əsrdə özbək xalqının ictimai-siyasi həyatından, xanlıqlar dövründən və bu dövrdə insanların mövcud yaşayışından götürmüşdür. Onun yaratdığı obrazlar da Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarında olduğu kimi, gerçək həyatdan seçilmişdir. Hacı Qara və Saleh Məhdum həm məişət, həm də ictimai planda təsvir edilmiş real və tarixi obrazlar hesab olunur.

Əli Sultanlı xəsislik mövzusunun ədəbiyyatda mövcudluğu haqqında demişdir: “*Rəvayətə görə, IV və III əsrlərdə xəsislik mövzusunda yazılmış bir çox komediyalar olmuşdur. Onların heç biri bizə gəlib çatmadığı üçün Plavtın “Xəzinə” komediyası həmin mövzuda ilk əsər kimi diqqət mərkəzində dayanmışdır. Ədəbiyyatda xəsis*

surətinin tarixini də komediyanın mərkəzi surəti olan Evklion ilə başlamaq lazım gəlir” [74, s.323]. Xəsislik mövzusunda ilk kimin yazıb-yazmaması önəmli deyil, burada əsas məsələ Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, maarifçi Mirzə Fətəli Axundzadənin bu komediyası ilə mövcud olan, “köhnə” mövzuda yenilikçi mövqedə dayanıb, novator olmaq şərəfini qazana bilməsidir. Özbək ədəbiyyatında da ilk dəfə Abdulla Qədri Saleh Məhdum obrazı ilə xəsislik mövzusunə toxunmuş, obrazının xəsisliyini və tamahkarlığını yalnız ailə-məişət zəminində deyil, daha geniş planda – cəmiyyət arasında və ictimai-siyasi məsələlərdə təsvir etməyi bacarmışdır. Məhz bu baxımdan Abdulla Qədri Mirzə Fətəli Axundzadədən bəhrələnmiş, onun novatorluq ənənəsindən yararlanaraq bu işi nəsrə – tarixi roman janrında ilk dəfə praktik olaraq həyata keçirmişdir. Müqayisəyə cəlb olunan əsərlərin təhlili göstərir ki, “Hacı Qara” komediyasının və “Mehrab əqrəbi” tarixi romanının əsas mövzusunun sırf xəsisliklə bağlı olması fikri məsələyə yalnız və birtərəfli yanaşmadır. Xəsislik bu əsərlərin süjetində təsiredici xətlərdən biri olsa da, əsas mövzu və sujet dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinin təsviridir.

Saleh Məhdumun məzəli obrazı ədəbi tənqidçilər tərəfindən yazıçının ciddi bir uğuru kimi qiymətləndirilmişdir. Onun kimi bir insanın namussuz, xain, acgöz, axmaq olduğunu vurğulayan tənqidçilər, nədənsə, Saleh Məhdumun ailəsindən mükəmməl övladların çıxması halını qəbul etmək istəmir. Ənvər və Rəna kimi iki mükəmməl varlığın Saleh Məhdum kimi acgöz bir insanın ailəsindən çıxmasına inanmaq istəməyən tənqidçilər bu fikirləri ilə mübahisə doğurur. Bu mübahisəli məqamlara nəzər saldıqda, əsərin mətnində həqiqi dəlillərin olduğunu görürük.

Abdulla Qədri romanda müxtəlif obrazlar yaratmaqla böyük ustalığı göstərmişdir. Xüsusilə Ənvər obrazı bu baxımdan çox mükəmməl və təbiidir. Ənvər romanda cəsarət, ədalət və təmiz bir vicdanın əsas simvoludur. Yazıçı öz amalını məhz Ənvər obrazı ilə oxucuya çatdırır. Həyatda ağır itkilər yaşayan Ənvər öz insanlığı, çalışqanlığı, zəkası, sevgisi, dostuna sədaqəti, dürüstlüyü, azadlıq və ədalət yolunda cəsarəti ilə seçilən istedadlı bir gənkdir. Onun müəllimi Saleh Məhduma xüsusi hörmət və rəğbəti şəxsi həyatına təsirsiz ötürmüşür, bir sıra fəlakətlərə yol açır. Lakin Ənvər Saleh Məhduma sanki həyat borcunu ödəyir. Bu yolda məhəbbətini itirməyi gözə alan

Ənvər nişanlısı Rəna və vəfalı dostları – Sultanəli, bezçi Səfər sayəsində mübariz ruhlu bir obraza çevrilir və hadisələrin sonuna qədər Xudayar xan, Saleh Məhdum, mirzələr, imam və bu kimi bir sıra mənfi insanlara və onların səbəb olduğu hadisələrə qarşı yorulmadan mübarizə aparır. Ənvərin həyat sərgüzəştləri eniş-yoxuşlu yollardan keçsə də, çəkdiyi əziyyətlərin nəticəsi olaraq doğru insanlarla qarşılaşması onu bu sınaqlardan üzüağ çıxarır. İlk səmimi dostu Nəsimin ölümündən sonra onun atası Məhəmməd Rəcəb bəyin atalıq qayğısı ilə Ənvəri sarayda qulluğa hazırlaması və orada gənc yaşında mirzə vəzifəsində çalışması romanda sonradan Ənvərin başına gələcək fəlakətlərin əsasını qoyur. Nəticədə Ənvər qısa müddətdə sarayda baş mirzə təyin edilir. Saray mühitinə düşən, lakin xisləti dəyişməyən nadir obrazlardan olan mirzə Ənvərin sonrakı taleyi sarayda baş verən fitnə-fəsadların daha ətraflı təsvirinə zəmin yaradır. Baş mirzəlik vəzifəsini qəbul etmək istəməyən Ənvər, sanki əvvəlcədən yaşayacağı fəlakətləri görür və onun Rəna ilə dialoqunda xanın, saray məmurlarının iç üzünü açılır: *“Mən bəy deyiləm və heç vaxt da bəy ola bilmərəm, Rəna. Sarayda tökülən nahaq qanlar, orada daim eşidilən ah, nalələr mənə rahatlıq vermir, bunlar ürəyimi sıxır. Baş mirzə olsam, özüm günahsız adamların qanı içində üzməli, onların nalə və nifrinlərini eşitməli olacağam. Xan üçün zülm bıçağını itilmək lazımdır – yalnız belə olduqda bu vəzifədə qalmaq olar. Ancaq məlumdur ki, mən belə işlər üçün doğulmamışam. İnsanlara kömək etməyi, onların izzət və şərəflərini yüngülləşdirməyi, ört-basdır edilən zülm və qəddarlıqdan onları qorumağı bacarmayacağam. Çünki xan öz vicdanı ilə məsləhətləşən “axmaqlardan” deyildir, Rəna!”* [54, s.60].

Mirzə Ənvərin dediyi kimi, bəyləri mənəb üstə ixtilaflar düşündürür, yoxsullar isə ədalət arzu edirlər. Lakin xalqın arzuladığı kimi ədalətli mənəb sahibi olmaq Xudayar xanın düşməni olmaq hesab olunurdu. Buna baxmayaraq, mirzə Ənvər sona qədər öz əqidəsindən dönmür, varlı və yoxsul təbəqə arasında fərq qoymur, haqsızlıq önündə diz çökmür. Aybek (Musa Taşməhəmmədov) romanın əsas qəhrəmanı haqqında: *“bu obrazın kifayət qədər “quru olduğu” və portretinin açıq şəkildə görünmədiyi”* [115, s.35], – faktını irəli sürür. Müəllif Ənvər obrazının romanda ictimai-siyasi cəhətdən fəal olmasını üstün hesab edirdi. Hadisələrin gedişi tədqiqatçının fikirlərini təsdiqləyir. Belə ki, romanda baş qəhrəmana layiq mübarizliyi

Ənvərdə hiss etməyən oxucu onun ədalətsizliyə qarşı “öz iradəsi” istiqamətində mübarizə aparmaq yolunu bəyənmiş. Təbiətə təmkinli təsvir olunan Ənvər romanının sonuna doğru həyatının cilovunu əlinə almağı bacarır və sanki onun mübarizliyi artır. Bu baxımdan Rəna ilə Ənvər bir-birini tamamlayır. Yazıçı sonda qəhrəmanlarını məqsədlərinə çatdırır: feodal patriarxal quruluşa meydan oxuyan bu gənclər, nəhayət, xoşbəxt həyata qovuşurlar.

Kokand xanlığında daima qanun pozuntuları baş verirdi. Xudayar xanın xanlığı idarə edə bilməməsi, gününü eyş-işrətdə keçirməsi, hərəmxanasındakı kənzlərin sayını artırmaqla məşğul olması dövlət məmurlarının, bəylərin, mirzələrin özbaşınalığına yol açır. Romanda bezçi Səfərin dilindən verilən hadisə vergi yığanların, dövlət məmurlarının aydın təsvirini verir: *“Keçən il, təqribən bu vaxtlar idi. Mən bazara səkkiz ton bez aparmışdım. Daha bilmirəm bu barədə kimsə xəbərçilik etmişdi, ancaq məlun yaxamdan tutub satmaq istədiyim bezləri zorla məndən aldı. Nə qədər yalvardım, yaxardım, lakin eşitmədi, dedi ki, mənim bezimi bir illik zəkat əvəzinə aparır”* [54, s.63]. Xana yazılan şikayətlər ya xana çatdırılmır, ya da yoxsul təbəqənin şikayət yazdırmaq üçün verməyə “qələm haqqı” pulu olmur. Xalqın acınacaqlı həyatı və xanlığın vəziyyəti heç bir məmuru düşündürmür. Xudayar xanla bağlı yazıçının Ənvərin dili ilə qeyd etdiyi hadisə onu göstərir ki, başçısı ədalətsiz olan ölkənin məmurunun özbaşına olması və qanunlara əməl etməməsi olduqca adi haldır. Tarixən baş vermiş real hadisənin Ənvərin dili ilə verilməsi yazıçının uğuru hesab olunur. Xudayar xanı aldatmaq və şirin sözlərlə idarəetmədə olan vicdanlı insanları uzaqlaşdırmaq şərəf və vicdanını pula, mənəsbə satan insanlar üçün olduqca asan işdir. Maraqlı olan fakt isə tarixən Xudayar xan kimi hökmdarların, başçıların insanlara qarşı zülmünün bitməməsidir.

“Mehrab əqrəbi” romanında Kokand xanı Xudayarxanla yanaşı, “keçmiş murdar adam” imam Əbdürəhman, müfti Şəhadət və Kalanşah kimi sui-qəsdçilərin obrazları əks olunmuşdur. Ənvər baş mirzə vəzifəsinə keçdikdən sonra saray mirzələri məhəllə imamı Əbdürrəhmanla birləşib romanın sonuna qədər Ənvəri xanın gözündə alçaltmaq, onun çatdığı mənəsbə özləri qazanmaq eşqi ilə müxtəlif oyunlar qurur, sonda öz niyyətlərinə çatırlar: *“O, Buxarada mədrəsə bitirmiş alim ola-ola bu qədər çətinliklə*

ancaq məhəllə imamı vəzifəsinə düzələ bilmiş, amma bisavad bir yetim, cahilin biri sarayda qulluq edib qızıl alır və üstəlik Rəna kimi bir qıza da sahib olmaq istəyir, – yox buna dözmək olmaz” [54, s.72]. Bunun nəticəsində paxıl, riyakar, mənfur xislətli insana çevrilən Əbdürrəhmanın amalı pislilik etməkdən ibarət olur və o, romanda ikiüzlülük, qısqanclıq və egoistlik nümunəsi kimi təsvir olunur.

Yazıçı “Mehrab əqrəbi”ində xarakterlərin taleyi ilə əlaqəli şəkildə Xudayar xan dövründə sarayda və saraydan kənar baş vermiş mühüm tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər və sərgüzəştlər haqqında məlumat verir. Romanın əsasını təşkil edən səhnələr, əlbəttə ki, Xudayar xan və onun öz fəaliyyəti ilə tarixə vurduğu damğalar, hərəmxanasında özünü göstərən fəlakətlər, qadınların acı taleyi, Gülşən adlı qadının hərəmxanadakı sərgüzəştləri, xanın hərəm məlumatları əsərin süjet xəttinin əsas hissəsi hesab olunur. Romanda “Zülm ocağı” başlığı altında verilən hissədən sonra oxucu Xudayar xanın 1864-1865-ci illərdə (hicri tarixin 1283-cü ili) üçüncü dəfə taxta çıxması tarixi faktı ilə tanış olur. Bununla da, Xudayar xanın açıq zülm və zorakılığının geniş təsviri başlanır. Tarixi həqiqətlərə sadıq qalan yazıçı Xudayar xan obrazını tarixdə olduğu kimi, lakin bədiiləşdirilmiş formada təsvir edir. Abdulla Qədiri Xudayar xanı öz istəkləri, mənfəəti uğrunda heç bir zülmədən dönməyəcək bir hökmdar, mənfi cəhətləri olan bir obraz kimi təsvir etmişdir. Romanda xan şəxsiyyətinin bədii şərhini verən müəllif bu məsələyə birtərəfli yanaşmamış, əksinə, hökmdar obrazının təbiətinin hər iki tərəfini təsvir etməyə çalışmışdır. *“Ən əsas məqsəd bütün ədalətsiz sistemi özündə cəmləşdirən feodal iyerarxiyasının zirvəsindəki tarixi bir şəxsiyyət obrazını kəskin şəkildə pisləmək və ifşa etməkdir. Ədəbi tənqiddə Xudayar xanın şərhindəki bu cəhətlər, nədənsə, hələ də nəzərə alınmır”* [111, s.159], – deyən tədqiqatçılar yazıçının qərəzsizliyini hiss etmiş və bunu romanın, Abdulla Qədiri nəsrinin çatışmazlığı kimi qəbul etmişlər. Lakin yazıçının əsas məqsədi Xudayar xan obrazından hay-küy salmaq yox, həyatın ziddiyyətləri arasında hökmdar, insan obrazını göstərmək idi. Xanlıqlar dövründə qələmə alınan bir sıra əsərlərdə xan obrazının bədii şərhində yazıçılar həm müsbət, həm də mənfi cəhətlər müşahidə edir, lakin burada önəmli olan faktor müəllifin həqiqət və obyektivlik prinsiplərinə sadıq qalmasıdır. Qədiri bu prinsipə əməl etmiş, tarixən hakimiyyətdə olan xanları obyektiv şəkildə təsvir etmişdir.

Abdulla Qədirinin qəhrəmanları ilə Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində də bir paralellik aparmaq olar. Burada zahiri oxşarlıqla, yanaşı daxili oxşarlıqda özünü göstərir: Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndakı Xudayar bəylə, “Mehrab əqrəbi”ndəki Xudayar xan. Hər iki əsərdə obrazların adı və mühitlər tamamilə eyniyyət təşkil edir. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Mirzə Cəlilə qədər ədəbiyyatımızda povest janrının tələblərinə cavab verən yeganə bədii əsər kimi yalnız Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış-kəvakib” povesti meydana çıxmışdı. Həmin povest də yazıldığı dövrdə çap olunub yayılmadığından geniş oxucu kütləsinə bəlli olmamış, ədəbi prosesə təsir göstərə bilməmişdir. Bu mənada Cəlil Məmmədquluzadənin povestləri ədəbi-ictimai mühitdə nəzərə çarpacaq səviyyədə diqqəti cəlb etmiş, bu janrın yaranmasında və inkişafında həlledici təsirə malik olmuşdur”* [40, s.149-150]. Maraqlıdır ki, həm Mirzə Cəlildə, həm də Abdulla Qədiridə ayrı-ayrı fərdlərin problemi deyil, bütövlükdə cəmiyyətin problemi qoyulur.

Romanda aparılan “abadlıq işləri”nin əsas məqsədi, siyasi yönümü daha maraqlı faktlarla verilmişdir. Taxt-tacdan iki dəfə salınan Xudayar xanın növbəti dəfə hakimiyyətə gəlməsi rus mütləqiyyətinin qələbələri ilə bir vaxta təsadüf etməsi və çar qoşunlarının Daşkəndi işğal etməsi, növbənin Kokand xanlığına gəlib çatması xanı ciddi şəkildə narahat etmişdi. Xalqın gücündən, əməyindən rəhmsizcəsinə istifadə edərək ölkə mədəniyyətini yenidən qurmasının məqsədi rus çarı ilə bu mədəni inkişafı qarşı-qarşıya qoymaq idi. Yazıçı bir məsəl ilə Xudayar xanın bu siyasətini ifşa etmiş, onun Türkünstan xanları üçün qeyri-adi olan ölkə olmaq fikrinin nəticəsiz qalacağına işarə etmişdir: *“Od sönməmişdən qabaq axırncı dəfə olaraq parlaq alov verər”* [54, s.107].

“Abadlıq işlər”indən sonra yeni sarayın, Xudayar xan hərəmxanasının əzəmətli görünüşü haqqında qeydlər aparan Abdulla Qədiri romanın bu hissəsində saray hərəmxanasında min bir əziyyət, cəfa çəkən qızları – özbək qadınlarının yaşayışını təsvir edir. Xudayar xanın arvadı Ağaca xanım ağıl və dərrakəsi ilə seçilir, buna görə də bütün hərəmxana və yüzlərlə kənz ona tabedir. Abdulla Qədirinin “Mehrab əqrəbi” romanında təsvir etdiyi qadın surətlərinin əksəriyyəti isə öz razılığı olmadan xan istibdadının qurbanına çevrilmişlər. Bu qadınları birləşdirən xüsusiyyət isə ağrı-

acılarla keçən və faciəvi sonluqla bitən həyat hekayələridir. Xanlıqlar dövrünün iç üzünü göstərmək üçün təsvir olunan hərəmxananın hər bucağı ayrı-ayrı talelərdən doğan hekayələrlə doludur. “Qırx qızlar” və “Nazik” adlı hissələr tamamilə hərəmxanaya, buradakı kənizlərin günlük yaşayışı, adətləri, arzu və xəyalları, daha çox isə qırılmış ümidlərinə həsr olunmuşdur. Ədəbiyyatşünas, yazıçı Adil Yaqubov “Abdulla Qədirini oxuyanda” adlı məqaləsində romanla bağlı fikirlərini ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlir: *“Mehrab əqrəbi”nin ən yaxşı yerlərindən biri də xan hərəminin və qırx qızın həyatına həsr olunmuş səhifələrdir. Ədəbiyyatımızda xan hərəmxanasına düşən xoşbəxt qara qızlar haqqında bir çox əsər var. Bu əsərlərin hamısı bir-birini təkrarlayır. Bənzər bir hekayəyə “Mehrab əqrəbi”də rast gəlinir. Ancaq bu hekayədən daha çox, qırx qızın gündəlik həyatını əks etdirən səhifələr dəhşətlidir*” [140]. Hərəmxanaya gətirildiyi ilk günlərdə bir-iki gecə xan tərəfindən “lütf” olunan, sonra isə sadəcə hərəmdə qulluq edən bu gözəl, sağlam qızlar hərəmxananın dörd bir yanını doldururlar. Həbsxana həyatı yaşayan bu qadınlar hərəmin kilidli qapıları arxasında günlərini başa vurur. Əsərdə bu səhnələr bir qədər yumoristik, əyləncəli təsvir olunsada, bu əyləncənin ardında dərin kədər və yalnızlıq özünü göstərir. Bu qızcıqazların bütün həyatı hərəmin dörd divarında beləcə keçirdi: *“Doğrudan da, ailə həyatından, kişilərlə bir yerdə olmaq sevincindən məhrum edilmiş bu guşənişin yazıqlar, daha nə ilə məşğul ola bilərlər? Onların yeganə əyləncəsi – gündüz top-top oynamaq, axşam – musiqi, gecə isə - yuxu idi*” [54, s.126]. Müəllif bəzən qəhrəmanların təbiətini, xüsusən də hərəm qızlarının faciəsini yumor və əyləncə yolu ilə açır. Ancaq gülünc görünən bu hadisələrin mərkəzində ciddi bir insan dramı və həqiqət dayanır. Bu kimi hadisələrə biz Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” pyesində rast gəlirik. Burada cahil insanların din adı ilə aldadılaraq qızlarını qurban verdiklərinin şahidi oluruq. Kefli İsgəndər gördüyü rəzalətlərə qarşı sərxoş olmağı seçsə də, öz fikirləri ilə xalqı oyatmağa çalışsa da, canlı ölümlərin yaşadığı bu cəmiyyətin əlindən sonda peşman və məyus olmaqdan başqa heç bir iş gəlmir. Hər gecə İsfahan mollası Şeyx Nəsrullaha qızlarını qurban verən bisavadlara qarşı qoyulan Kefli İsgəndər obrazının nitqi mövcud vəziyyəti gözlər önünə sərir: *“İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İskəndərdir, bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları,*

fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-aləmləri bura şahid çəkərim və bu qızları onlara nişan verərim, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? Bu vədə hamısı bir səslə cavab verir: “Ölülər”. Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa eləsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: “Ölülər!”. Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər: “Ölülər...” [57, s.429]. Nəticədə, hər iki əsərdə problem eynidir: dirilərin canlı ölüdən fərqli olmaması. Canlı ölülərin hökm sürdüyü bu mühitdə əbədi olan tək şey nadanlıq və cəhalətdir.

Onu da qeyd edək ki, romanda şən-şıltaq, dəcəl təsvir olunan bu gənc qızların əksəriyyətinin yaşı az idi, onlar məmləkətin ətraf bəylərindən xana peşkəş göndərilirdi. Kənzilər arasında hətta on altı yaşlı uşaqlara da rast gəlmək mümkün hal idi. Məhz bu faktlar qadınların hüquqsuzluğu, erkən yaşda evliliyə cəlb edilməsi faktını da ortaya çıxarır. Kiçik bir haşiyəyə çıxaraq, romanın əsas qadın qəhrəmanlarının taleyində özünü göstərən bu problemə də toxunmaq doğru olardı. Məsələn, Rəna özü hələ on altı yaşlı qızıdır. Lakin o dövrdə qızların erkən yaşda evliliyə meyl etməsi və ya məcbur edilməsi cəmiyyətdə mövcud olan çatışmazlıqların bir nümunəsidir. Romanda Saleh Məhdumun anası Mahlar xanımın oğluna on beş-on altı yaşlı qız axtarması, öz qızı Naimənin on beş yaş ta-mam olan zaman təşvişə düşməsi, onu evləndirmək üçün münasib adaxlı tapması erkən yaşda evlilik problemini ədəbiyyata gətirir.

Ədəbiyyatımızda erkən evlilik problemi ilə bağlı qələmə alınmış bir çox əsərlər vardır. Bu əsərlər ilə yazıçılar qız övladlarına valideynin, cəmiyyətin bir küll halında münasibətini və XX əsrdə qızların savadsızlığından, cahilliyindən doğan fəlakətləri təsvir edir. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Yusif Vəzir Cəmənəminli, Cəfər Cabbarlı kim ədiblərimiz XX əsrin bəlasına çevrilən qadın hüquqsuzluğu, qız uşaqlarının savadsızlığı və ümumilikdə cəmiyyətin ümumi problemlərini yaxından izləmiş, öz əsərlərində bu məsələləri qələmə almaqla dövrün acı mənzərəsini göz önündə canlandırmışlar. *“İstər özbək, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında Cəlil Məmmədquluzadə və özbək nəsrinə bağlı xüsusi araşdırma aparılmasa da, Cəlil Məmmədquluzadənin povest və hekayələrindəki yarım-təbəssüm altındakı sarkazm və ittihamlar bir növ özbək yazıçılarının yaradıcılığına bənzəyir.*

Xüsusən də bəzi alimlərimizin Abdulla Qədiri və Qafur Qulam nəsrindəki nəfis izləri göstərdiyi kimi” [102, s.311]. Hər əsərdə qızları bu yola sürükləyən şərait fərqli təsvir olunsa da, məqsəd eynidir. Erkən yaşda evliliyə tərəfdar olan, qız övladını cəmiyyət qınağı uğrunda bədbəxt edən valideynlər, şəriət, din adı ilə az yaşlı qızları siğə edən dindarlar, qızları özlərindən asılı vəziyyətə salıb onların inkişafına, cəmiyyətdə mövqe tutmasına imkan verməyən nadan “ər”lər, bu şəraitdə yaşamağa məhkum olan qızların acınacaqlı taleyinin təsviri bu əsərlərin əsas mövzusu və problemdir. Yusif Vəzir Cəmənəminlinin “Yuxu” hekayəsində valideyn tənəsi ilə Fatmanın acizliyi, mütiliyi, boyunduruq altında yaşaması təsvir olunmuşdur: “Get, yat, aşıb daşmış fəqir! Hamı ərə gedib, ev-eşik sahibi oldu, bircə sənin bəxtin bağlandı” [25, s.132]. Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Seyidlər ocağı” hekayəsində isə məsələnin digər yönü – azyaşlı Azərbaycan qızlarının molla, seyid adı altında gizlənən vicdansız insanlara siğə olunması məsələsi qabardılmışdır: “Seyid Səmədə təklif əl verməyib on altı, on yeddi yaşında bir qız siğə eləyib, ocağın qırağında əyləşdi” [38, s.233]. Eyni zamanda, Cəfər Cabbarlının “Gülzar” hekayəsində başına olmazın müsibətlər gələn kiçik Gülzarın zorla evləndirilməsi, o dövrdə yaşayan qızların çarəsizliyi, qarşılaşdıqları hər çətinlikdə aciz hiss etmələri əhatəli şəkildə əksini tapmışdır. Maarifçi ədiblərimiz bu obrazları öz təxəyyülündən deyil, yaşadıkları dövrdə mövcud olan şəraitdən və insan mü-nasibətlərindən götürmüş və həyat hadisələrini bədii sözün qüdrəti ilə ifadə etmişlər: “Bu, on beş-on altı yaşlarında, ortaboylu, qara gözlü, uçqun yanaqlı, sarımtraq bənizli bir qızciğazdı. Altı-yeddi ay bundan əvvəl deyər, gülər, çalar, oynar şux bir afət idi. İlk baxışda bir o qədər də gözəl görünmürdü. Lakin bir qədər diqqətlə baxdıqda onda başqa bir gözəllik görmək mümkündür” [23, s.258-259]. Cəfər Cabbarlı “Gülər” hekayəsində isə dövr dəyişsə də, adət halını almış bu qanunlardan xilas olmayan qızciğazın erkən yaşda evliliyə sövq edilməsi, gələcəyi və inkişafı üçün sərbəst bir addım ata bilməməsi, eyni zamanda onun nişanlısı tərəfindən idarə olunması, hüquqsuzluğu acı şəkildə qələmə alınmışdır: “O zamanlar Gülər 16-17 yaşlarında idi. Gülər ortaboylu, incə və zərif yapılışlı bir qız idi. – “Bilirsən, yoldaş, nə var?”, – deyər Kamal sərt bir deyişlə sözümlü kəsdi: – Uzun danışmaq lazım deyil. Mən özüm firqəçiyəm, özüm də raboçi, bu da mənim çəkmələrim... Gülləri göstərərək:

– *Bu mənim nişanlımdır, – dedi. – Mən öz arvadımı nə səhnəyə, nə kinoya, nə də başqa-başqa yerlərə buraxmaram, vəssalam, şüttamam, qurtardı getdi*” [23, s.294, 300].

Mövzusu gerçək həyatdan alınan bu hadisələrdən ədiblərimiz ədəbi priyom kimi istifadə etmiş və xalqın, millətin anlayacağı sadə dildə əsərlər qələmə almışlar. Bu əsərlərin yazılması və XX əsrdə daha çox işıqlandırılması o dövrdə cəmiyyətin, ən əsas qadınların cahilliyinə qarşı qoyulmuş maarifçilik ideyalarının inkişafına təkan verdi. Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində XIX əsrin sonlarında yaranan maarifçilik cərəyanı, XX əsrin əvvəllərində bir hərəkət halını almış, yalnız Azərbaycan və ərtaf ərazilərinə deyil, eyni zamanda Türküstan ədəbiyyatına da öz dəyərli töhfələrini vermişdir. Bu mövzu və üslublardan bəhrələnən Abdulla Qədri romanlarında XIX əsr xanlıq dövrünü təsvir etsə də, həm XIX, həm də XX əsrdə dəyişməyən cəmiyyətə, onun qalıqlaşmış adət-ənənələrinə, çatışmazlıqlarına qarşı yorulmadan mübarizə aparmışdır.

“Mehrab əqrəbi”ində eyni qaydalar altında əzilən üç gənc qadın surətini müqayisə etsək, təsvir olunan hadisələrdə o dövrdə yaşayan qadınlar arasında hüquq ayrışdırılışının olduğunu müşahidə edə bilərik: Rəna, Nazik və Nəzmi...

– Romanın əsas qadın qəhrəmanı Rəna öz məqsədi və məhəbbəti uğrunda mübarizə aparıb, qalib gələn qadın;

– Nazik sevmək haqqı əlindən alınmış, lakin şiltaq və həssas qəlbindən ümidlərini əskiltmədən, bir xəyal ardınca gedib sevgi dilənən qadın;

– Və faciəli sonla bitən başqa bir tale – Nəzminin hekayəsi. Sevgisindən ayrı düşüb, əli-qolu bağlı ölümünü gözləyən qadın.

Hərəmxanaya gətirildiyi ilk günlərdə bir-iki gecə xan tərəfindən “lütf” olunan, sonra isə sadəcə hərəmdə qulluq edən bu gözəl, sağlam qızlar hərəmxananın dörd bir yanını doldururlar. Həbsxana həyatı yaşayan bu qadınlar hərəmin kilidli qapıları arxasında günlərini başa vurur. Əsərdə bu səhnələr bir qədər yumoristik, əyləncəli təsvir olunsada, bu əyləncənin ardında dərin kədər və yalnızlıq özünü göstərir. Bu qızçıqazların bütün həyatı hərəmin dörd divarında beləcə keçirdi: *“Doğrudan da, ailə həyatından, kişilərlə bir yerdə olmaq sevincindən məhrum edilmiş bu guşənişin yazıqlar, daha nə ilə məşğul ola bilərlər? Onların yeganə əyləncəsi – gündüz top-top oynamaq, axşam – musiqi, gecə isə - yuxu idi*” [54, s.126]. Müəllif bəzən

qəhrəmanların təbiətini, xüsusən də hərəm qızlarının faciəsini yumor və əyləncə yolu ilə açır. Ancaq gülünc görünən bu hadisələrin mərkəzində ciddi bir insan dramı və bir həqiqət dayanır. Bir sözlə, “Mehrab əqrəbi” həyat həqiqətini bütün yönləri və parıltısı ilə təcəssüm etdirən, xarakter və psixika aləmini öz çalarları və rəngləri ilə araşdıran misilsiz bədii abidədir.

Romanda xanın arvadları – Ağaca, Raziyə, Qurban, Şadmanxanım haqqında Gülşən xanımın saray sərgüzəştləri zamanı söhbət açılır. Hər işdə “şəriət qaydaları”nın keçərli olduğu xanlıqda arvad saxlamaqda şəriətə görə tənzimlənirdi. Şəriət qaydalarına əməl edərək dörd arvad alan Xudayar xan haqqında yazıçının tarixi qeydi maraqlıdır: *“Şəriətə görə dördədən çox arvad saxlamaq olmaz. Xudayarın rəsmi nigahladığı arvadı dördədən yuxarı olmazdı. O bir neçə dəfə dördüncü arvadını kənzliyə keçirib təzədən evlənmişdi”* [54, s.115]. Dövrün xanlarına və onlar haqqında yazılan tarixi əsərlərə nəzər saldıqda, hər birində eyni hadisələrlə rastlaşırıq. Belə ki, şəriətə görə dörd arvad saxlamaq ixtiyarında olan bir kişi əgər xandırsa, bununla kifayətlənmir, içərisi kənzlərlə dolu hərəmxana yaradır. Müqəddəs hesab olunan “şəriət qaydaları”nın xanlara aid olmaması gülüş doğurur. Hələ XIX əsrin ortalarında – 1857-ci ildə Mirzə Fətəli Axundzadə özünün qələmə aldığı “Aldanmış kəvakib” povestində I Şah Abbas dövrünü əsas götürmüş, onun hərəmxanasını və hərəmxanasında baş verən hadisələri qələmə almışdır.

Romanın “Xan əylənmək istəyir” və “Təlxəklər” hissəsində yazıçı xalq yaradıcılığına müraciət etmiş, əsərin içərisində kiçik tamaşa hazırlamış, təlxəklərin dili ilə xan və əyanlarının iç üzünü göstərmişdir: *“Görünür, qardaş, sənənin mənimlə ədavətin var! Bax, o domolla əsil adamyeyəndir! O, adamı soyundurmadan paltarlı-paltarlı yeyər. Doğrusunu bilmək istəyirsən, mən heç xanın özünə də inanmıram”* [54, s.154]. Təlxəklər yoxsul təbəqənin demək istədiyini, yaşadığı çətinlikləri açıq şəkildə xana, bəylərə, məmurlara çatdırırlar. Bu vasitədən istifadə edən Abdulla Qədiri feodal sistemində xalqın mövcud həyat tərzini əks etdirməyə çalışmış, dövrün hökmdar və məmurlarının, müəllimlərinin əməllərini və xarakterlərini təsvir etmişdir. Maraqlı cəhəti də budur ki, yazıçı bütün bu ziddiyyətləri təntənəli deyil, qəhrəmanlarının çətin həyatı fonunda qələmə almışdır. Yazıçı “Mehrab əqrəbi” romanında həqiqət istiqaməti

ənənələrini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmiş, qəhrəmanların psixoloji formasına mühüm töhfə vermiş, insanın daxili dünyasını ifadə etməyin yeni yollarını tapmış, qəhrəmanların xarakterindəki dəyişikliyi göstərmişdir.

Bütün bu məsələləri ümumiləşdirsək, təsvir olunan hadisələrlə tanış olan oxucu özünün sənədli-tarixi, publisistik bir əsər oxuduğunu hiss edir. Yazıçı romanın müxtəlif hissələrində sanki oxucu ilə üzbəüz danışır, hadisədən-hadisəyə keçdikcə oxucuya xüsusi izahlar verir. Zülmədən azad olan bir millətin maariflənməsinin əhəmiyyətinə inanan yazıçı romanlarını azadlıq idealları üzərində qurmuş, iki əsr astanasında qalan Türküstan xalqının XIX əsrini əhatə edən siyasi-sosial və mənəvi həyatı haqqında real hadisələrə əsaslanan sənət əsəri yaratmışdır. Abdulla Qədiri romanda müxtəlif vasitələrlə feodal sistemində xalqın mövcud həyat tərzini əks etdirməyə çalışmış, dövrün hökmdar və məmurlarının, müəllimlərinin əməllərini və xarakterlərini təsvir etmişdir. Maraqlı cəhəti də budur ki, yazıçı bütün bu ziddiyyətləri təntənəli deyil, qəhrəmanlarının çətin həyatı fonunda qələmə almışdır. Yazıçı “Mehrab əqrəbi” romanında həqiqət istiqaməti ənənələrini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirdi, qəhrəmanların psixoloji formasına mühüm töhfə verdi, insanın daxili dünyasını ifadə etməyin yeni yollarını tapdı, qəhrəmanların xarakterindəki dəyişikliyi göstərdi. Eyni zamanda ömrünün son anına qədər azadlıqsevər bir ziyalı kimi tanınmış Abdulla Qədirinin maarifçi ideyaları XX əsr Azərbaycan ziyalılarının ideyaları ilə üst-üstə düşür. Dövrün bəlası – xan istibdadı, xanlıqlar dövrü, parçalanmış xanlıqların qarışıq siyasəti, çar Rusiyasının siyasi oyunları iki qardaş xalqın sosial-siyasi həyatına güclü təsir göstərmişdir. Azadlığa hava, su kimi ehtiyac duyan ədiblərimiz bu problem və mövzuları bədii ədəbiyyatda işıqlandırmaqla müasir gəncliyə, müasir nəsilə öz töhfələrini ərməğan etmişlər.

Tədqiqat zamanı bir daha konkret faktlarla çıxış edilərək belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, “Ötən günlər” romanında qaldırılan problemlər “Mehrab əqrəbi” romanında da dərin və hərtərəfli təsvir hədəfi seçilmiş, hakim dairələrin, mövcud üsul-idarələrin başında dayanan hakimi mütləqlərin özbaşınalığı kəskin qınaq obyektinə çevrilmiş, elmi təhlil və şərhlər dövrün, zamanın real gerçəklikləri fonunda dəyərləndirilmişdir. Tarixi həqiqəti mümkün qədər real şəkildə ifadə etməyə çalışan

yazıçının özünün povest adlandırdığı “Mehrab əqrəbi” əsəri özbək ədəbiyyatında tarixi roman səviyyəsinə qaldırılmış və “Ötən günlər” tarixi romanının bir növ davamı kimi qiymətləndirilmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Abdulla Qədirinin “Mehrab əqrəbi” romanının poetikası” [10], “Ötən günlər” romanında ümumtürk folklor ənənələri” [16], “Abdulla Qədirinin “Mehrab əqrəbi” romanında qadın problemi məsələləri” [9], “Abdulla Qədiri romanlarına nəzəri baxış” [11] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

III FƏSİL

ABDULLA QƏDİRİ VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

3.1. Abdulla Qədiri həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan elmi-nəzəri fikrində

Ədəbi təsir hansı coğrafi məkanda yaranmasından asılı olmayaraq, milli bədii təcrübənin inkişafını şərtləndirən ən zəruri vasitələrdən biridir. Bu mənada ədəbi təsir istər hansısa ədəbi təcrübənin milli hüdudları çərçivəsində, istərsə də daha geniş miqyasda və ölçülərdə ədəbiyyatın mütərəqqi meyllərinin inkişaf və davam etdirilməsini nəzərdə tutur.

Elmi-nəzəri dövriyyədə mütəmadi şəkildə işləklilik qazanan klassik irs və varislik, ənənə və novatorluq kimi anlayışlar ədəbi-bədii təcrübənin öz yaradıcılıq stixiyasından biləvasitə çıxış edən kateqoriyalar sırasında mühüm yerlərdən birini tutmaqdadır. Ədəbiyyat öz mahiyyətinə görə təcrübə və təsir əsasında formalaşan yaradıcılıq sahəsidir. Zaman-zaman qazanılan yaradıcılıq təcrübəsinin inkişaf axarını formula edən ənənə və novatorluq kateqoriyalarının mahiyyət və məğzində də bu mənada mütərəqqi təsirin dayanmasını şübhə altına almaq olmaz.

Ədəbi əlaqələr kimi son dərəcə mühüm yaradıcılıq sahəsini həm ədəbi-bədii təsir mənasında, həm də bədii fakt və hadisə səviyyəsində ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri arsenalına aid bir sahə kimi ikili funksiyasından bəhs etmək olar. Elmi-nəzəri ədəbiyyatda ədəbi əlaqələrin mahiyyəti açıqlanan qeydlərdə belə bir qənaətə gəlinir: *“Ədəbi əlaqələr ayrı-ayrı yazıçılar səviyyəsində, yaxud ədəbi cərəyanlar, məktəblər və bütöv ədəbi dövrlər səviyyəsində yaranır; məsələn, bir ədəbi dövr başqa bir ədəbi dövrə bu və ya digər təsir göstərir.*

...Hər hansı sənətkarın yaradıcılığında olduğu kimi, ümumi ədəbi prosesdə də hər şey bir-biri ilə culğaşıb bağlanır; tək bir millət daxilində, yaxud millətlərarası təsirə saf şəkildə rast gəlmək mümkün deyildir” [62, s.77].

Ədəbi əlaqələr bədii tərcümə, ədəbi təsir, canlı dialoqlar, yaradıcılıq əməkdaşlığı, dostluq münasibətləri xalqın mənəvi-mədəni inkişafında mühüm vasitələrdən biridir. Ayrı-ayrı xalqların yaratdığı milli ədəbi-mədəni irsin qarşılıqlı təsir və faydalanma zəminində inkişafı baxımından ədəbi əlaqələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin zəngin və qədim tarixi olsa da, müstəqillik dövründə bu əlaqələr yalnız inkişaf etməklə qalmadı, eyni zamanda tarixi ənənələri yeni tələb və prinsiplər müstəvisində dərinlən öyrənmək, yeni tədqiqatlar vasitəsilə işıqlandırmaq kimi məqsəd və vəzifələri qarşıya qoydu. Deməli, ədəbi əlaqələrin davamlılığı bu gün də milli ədəbiyyatımızın inkişafına töhfə verən amil olaraq qalır. Ədəbi əlaqələrə bir yazıçının əsərinin digər yazıçının yaradıcılığına təsiri, iki əsər arasında bədii-ideoloji bağlılıqlar kimi ümumi cəhətlər daxildir. Müqayisəli aspektdə bir-birinə bənzər əsər və obrazların əvvəllər görünməmiş, nəzərə çarpmayan cəhətlərinin müşahidə olunması tipoloji ümumilik axtarışının səmərəliliyi hesab olunur.

Azərbaycan-özbək ədəbiyyatı tarixinin bütün dövrlərində ədəbi əlaqələr öz məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq müxtəlif formalarda davam etmişdir. Hazırda bu sahə geniş miqyasda inkişaf etmiş və onun yeni formaları meydana çıxmışdır. Müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələr özbək ədəbiyyatında yaradıcılıq prosesinin fəal tərəfinə çevrildi. Təbii ki, bununla bağlı əldə olunan nailiyyətlərlə yanaşı, qarşıda duran vəzifələrin də əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir. İki qardaş xalq arasında tarixən mövcud olan ədəbi-mədəni əlaqələr öz təsirini müasir dövrdə də qoruyub saxlayır. Müxtəlif illərdə Azərbaycanda, eləcə də, Özbəkistanda baş verən mədəni hadisələr xalqlarımızı bir-birinə yaxınlaşdırmış, tarixən mövcud olan ortaq mədəniyyətimizin daha da inkişafına və genişləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafına təkan verən bir çox mədəni hadisələrin təhlili bizə müasir dövrdə də ədəbi əlaqələrdən danışmağa kifayət qədər imkan yaradır. Ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, elm, təhsil, eləcə də ictimai-iqtisadi məsələlər üzərində qurulan bu əlaqələrə bir çox nümunələr gətirmək mümkündür. Ədəbi əlaqələr sahəsində baş verən bir sıra hadisə və faktları qeyd etmək yerinə düşər: ilk dəfə 1960-cı il 20-27 yanvar tarixində Özbəkistanda keçirilən “Azərbaycan həftəsi” baş tutmuşdur. Mehdi

Hüseynin başçılığı ilə Süleyman Rüstəm, Məmməd Rahim, Əli Vəliyev, Mirvari Dilbazi, Osman Sarıvəlli, Qabil kimi şair və yazıçılardan ibarət nümayəndə heyəti bir həftə nəzərdə tutulmuş “Ədəbiyyat və incəsənət günləri”ndə iştirak etmişdilər. Həmin ilin 5-12 may tarixlərində Azərbaycanda “özbək ədəbiyyatı həftəsi” keçirilir, Özbəkistandan ölkəmizə gələn qonaqlar arasında Qafur Qulam, Maqşud Şeyxzadə, Həmid Qulam, Kamil Yaşen, İzzət Sultanov, Məmərusul Babayev, Mahmud Yunusov, Nazir Səfərov, Tolepbergen Qaipbergenov, Sergey Borodin də var idi. Bu tədbirlər iki xalq arasında qarşılıqlı dostluq və qardaşlıq münasibətlərinin inkişafına təkan vermişdir. Bu zaman çap olunan almanaxda bir sıra özbək şairlərinin poetik nümunələri nəşr olunmuşdur. Eyni zamanda, akademik Bəkir Nəbiyevin “Qardaş xalqın töfhəsi” [67] adlı məqaləsində kitab haqqında fikirlər öz əksini tapmışdır.

1970-ci ildə Azərbaycan və Özbəkistanın teatr cəmiyyətləri arasında sıx əlaqələr qurulmuş, təşkilati təcrübə mübadiləsi aparılmışdır. Eyni zamanda, 1970-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanda “Özbəkistan teatr günləri” keçirilmiş və tədbir böyük maraqla qarşılanmışdır. 1985-ci ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrında ilk dəfə olaraq gənc özbək bəstəkarı S.İbrahimovun “Nənələrin nağılları” uşaq operası nümayiş etdirilmişdir. 1970-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi əslən azərbaycanlı, özbək ədəbiyyatının tanınmış xadimi, şair Maqşud Şeyxzadənin anadan olmasının 70 illik yubileyini qeyd etmək üçün Özbəkistanda Maqşud Şeyxzadə əsərlərinin iki cildini nəşr etmək qərarına gəlib. Bu cildlərə daxil edilən əsərlər Azərbaycan şairləri Mirvari Dilbazi, Balaş Azəroğlu, Ələkbər Ziyatay, Nəbi Xəzri, Əliağa Kürçaylı, Mirzə İbrahimov, Xəlil Rza, İslam Səfərli, Nəriman Həsənzadə və başqaları tərəfindən tərcümə edilmişdir. Həmçinin, 1980-ci ildə özbək şairi Erkin Vahidovun “Damcılar” şeirlər toplusu Bakıda “Gənclik” nəşriyyatında çap olundu.

1979-cu il iyunun 5-də başlayan “Azərbaycanda Özbəkistan ədəbiyyatı və incəsənəti günləri” yuxarıda adını çəkdiyimiz tədbirin davamı hesab olunurdu. Bu tədbir zamanı Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün “Nəğməli Özbəkistan” [68] və “Nurlu diyar” [69] almanaxları, “Dost ellər, dost nəğmələr” [26], “Qardaşlıq çələngi” [52] almanaxları, “Ürəkdən-ürəyə” [80], “Şeir mənim üçün bir

kainatdır” [73] topluları çap olunmuşdur. Bu kitablar “Yazıçı” nəşriyyatında “Özbək ədəbiyyatı” seriyası ilə buraxılmışdır.

Ədəbi əlaqələrin hər iki qardaş xalqın ədəbiyyatının inkişafında müstəsna roluna dair məqalələr, araşdırmalar bu ədəbiyyatların qarşılıqlı şəkildə və dərindən öyrənilməsi üçün mühüm töhfələr vermişdir: Firudin bəy Köçərli, İsmayıl Hikmət, Əli Nazim, Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, Sabir Əliyev, Həmid Araslı, Süleyman Rüstəm, Mir Cəlal Paşayev, Məmməd Arif, Vahid Zahidov, İzzət Sultan, Natan Mallayev, Ləziz Kayumov, Pənah Xəlilov, Azad Nəbiyev, Xəlil Rza, Cənnət Nağıyeva, İsa Həbibbəyli, Vaqif Arzumanlı, Nüşabə Araslı, Yaşar Qasimov, Ramiz Əskər, Akif Bağirov, Almaz Ülvi, Elman Quliyev, Turqunəli Mahmudəliyev, Ənvər Cabbarlı kimi müxtəlif nəsilin təmsilçiləri olan alimlərin, şair və yazıçıların bu sahədə xidmətləri xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu ədəbiyyatşünaslar öz dəyərli fikirləri ilə ədəbi əlaqələrimizin inkişafına təkan vermiş, bu mövzuya həsr olunmuş bir çox tədqiqatlar – monoqrafiya və elmi məqalələr qələmə almışlar. *“Azərbaycan-Özbəkistan elmi-ədəbi və mədəni əlaqələri ölkələrimizin və xalqlarımızın genişmiqyaslı əlaqələrinin üzvi tərkib hissəsi və əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Özbək ədəbiyyatı – Özbəkistanın dünəni və bu gününün güzgüsü, gələcək inkişafının barometridir. Heç vaxt Özbəkistanda olmamış başqa ölkələrin insanları özbək ədəbiyyatını oxumaqla, Özbəkistanın şərəfli tarixi keçmişinə və inkişafda olan bu gününə mənalı bir ekskurs etmiş ola bilərlər. Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-elmi və mədəni əlaqələri xalqlarımız və ədəbiyyatlarımız arasında etibarlı, möhkəm və əhəmiyyətli körpüdür. Xalqlarımızın və ədəbiyyatlarımızın tarixi dostluğu və qardaşlığına, qarşılıqlı əməkdaşlığına xidmət edən bu elm və ədəbiyyat körpüləri vasitəsilə daha böyük gələcəyə və əbədiyyətə doğru daim inamla yol gedəcək, ölkələrimizin inkişaf salnaməsinə parlaq səhifələr yazacaqlar”* [42, s.22-23].

Çox zaman ədəbi aləmdə belə bir fikir ilə qarşı-qarşıya gəlirik. Bir xalqın hansısa bir ədəbi şəxsiyyətini Azərbaycan ədəbiyyatı və ya digər xalqların ədəbiyyatı ilə müqayisə etdikdə, həmin ədibin o ölkədə olub-olmaması məsələsi ilə qarşılaşırıq. Məsələn, Abdulla Qədiri yaşayıb-yaratdığı 44 illik ömründə heç bir zaman Azərbaycana səfər etməyib. İndi isə biz, ədəbi əlaqələrdən danışarkən, Abdulla Qədiri irsini Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisə edirik. Bəzi fikirlərə əsasən bu yalnızdır. Səbəbi isə

yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, yazıçının Azərbaycanda olmaması faktıdır. Təbii ki, bu cür yanaşma yalnızdır. Ədəbiyyatşünas alim Qulamhüseyn Əliyev “Qardaş xalqın məhəbbəti” adlı məqaləsində fikrimizə bənzər və bunu təsdiqləyən bir cümlə qeyd edir. Məqalənin məhz ilk cümləsi belə başlayır: *“Cəfər Cabbarlı Özbəkistana getməmişdir. Lakin Azərbaycan yazıçıları arasında Özbəkistanda ən çox tanınan və sevilənlərdən biri də C.Cabbarlıdır”* [33, s.5]. Bütün bunlar sübut edir ki, eyni tarixi inkişaf mərhələsini keçmiş azərbaycanlılar və özbəklər dil, adət-ənənə etibarilə bir-birinə nə qədər yaxındırsa, mənəvi həyat və düşüncə tərziləri ilə də bir-birinə yaxın və doğmadır. Bu fikirlər işığında Abdulla Qədinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi məsələsi daima aktualdır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abdulla Qədinin həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsi də ədəbi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərən amillərdən biridir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Abdulla Qədini yaradıcılığına ilk müraciət edən məhz özbək əsilli Azərbaycan alimi Xəlid Səid Xocayev olmuşdur: *“Türkologiya elmi sahəsində aparılan tədqiqatlarda Xəlid Səid Xocayevin adı digər məşhur türkoloqlarla – XX əsrin burulğanlarla dolu tarixində milli-mənəvi irsi qoruyub saxlayan, həmçinin müərrəqi fikirlərlə yeni inkişaf yoluna qədəm qoyan alimlərlə bir sırada və ilk səhifədədir”* [22, s.41-42]. “Ötən günlər” romanının Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi, Azərbaycan xalqının bu əsərlə tanışlığı məhz Abdulla Qədini və onun zəngin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına ilk dəfə təqdim olunması demək idi. Xəlid Səid Xocayev Azərbaycan dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı üçün qiymətli sənətkar olmuşdur. Onun bu sahələrə dair xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Yaşayıb-yaratdığı çətin bir dövrdə dəyərli işlərə imza atmağı bacaran alimin Abdulla Qədini ilə bağlı düşüncələri də ədəbiyyatşünaslığımızın tarixində bir ilk idi. Təbii ki, onun bu addımı ədəbiyyatşünaslığımızın o dövr və gələcəkdəki inkişafı üçün olduqca əhəmiyyətli bir hadisə hesab olunur. Müasir dövrdə də Abdulla Qədini yaradıcılığı ilə maraqlanan oxucu ilk olaraq Xəlid Səidin bu tərcüməsinə müraciət edir.

Pənəh Xəlilovun 1977-ci ildə yazılmış “SSRİ xalqları ədəbiyyatı” dərslində Orta Asiya və Qazaxıstan xalqlarının tarixi, etnik tərkibi və müştərək mədəni-ədəbi abidələri haqqında məlumatlar verilmişdir. “Tacik ədəbiyyatı”, “Özbək ədəbiyyatı”, “Türkmən ədəbiyyatı”, “Qazax ədəbiyyatı”, “Qırğız ədəbiyyatı”, “Tatar ədəbiyyatı”,

bölmələrində isə türk xalqları ədəbiyyatının müxtəlif dövrləri və ədəbi simalarının yaradıcılığına yer ayrılmışdır. Müəllif klassik özbək ədəbiyyatı ilə yanaşı, XX əsrin görkəmli ədəbi nümayəndələri haqqında da geniş məlumat vermişdir. Burada Həkim Həkimzadə Niyazi, Abdulla Qədiri, Qafur Qulam, Həmid Alimcan, Musa Aybək, Kamil Yaşın, Abdulla Qəhhar, Zülfiyyə, Əsqəd Muxtar kimi ədəbi simaların yaradıcılığı və onların özbək ədəbiyyatı tarixində tutduğu mövqe müəyyənləşdirilmişdir. Professor Pənah Xəlilov dərslərdə Abdulla Qədiri yaradıcılığına müraciət edərək yazır: *“20-ci illərdə yaradıcılığa başlayıb özbək sovet bədii nəsrində yeni cığır açan, onu yeni inkişaf mərhələsinə qaldıran, tarixi-ictimai roman ustası kimi şöhrətlənən, bununla yanaşı satirik-yumoristik hekayə janrına geniş meydan açan Abdulla Qədininin də xidməti unudulmazdır”* [46, s.129]. Müəllif Qədiri yaradıcılığının şah əsəri olan *“Ötən günlər”* romanına xüsusi olaraq münasibət bildirmiş, əsərin məziyyətləri barədə geniş təsəvvür yaratmışdır. Burada eyni zamanda, *“Mehrab əqrəbi”* romanı haqqında da məlumat verilmiş, Abdulla Qədininin nəsr yaradıcılığı yüksək qiymətləndirilmişdir: *“Abdulla Qədininin romanları nəinki özbək yazıçılarına, bəlkə Orta Asiya ədiblərinin çoxuna müsbət təsir etmişdir”* [46, s.133]. Qədiri şəxsiyyətini və yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən ədəbiyyatşünas alim onun *“Ötən günlər”* və *“Mehrab əqrəbi”* romanlarını tarixi deyil, tarixi-ictimai roman adlandırmışdır.

Onu da xüsusi qeyd edək ki, Pənah Xəlilov 1994-cü ildə həmin dərsləri daha da təkmilləşdirərək *“Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı”* [47] adı ilə çap etdirmişdir. Burada *“XVI-XVIII əsrlər ədəbiyyatı”* və *“XIX-XX əsrlər ədəbiyyatı”* başlığı altında özbək ədəbiyyatı haqqında da məlumatlar vermişdir. Lakin 1977-ci il nəşrindən fərqli olaraq, bu kitabda ayrı-ayrı özbək ədibləri haqqında məlumat verilməmiş, Abdulla Qədiri ilə bağlı materiallar əks olunmamışdır.

Pənah Xəlilov Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türk xalqları ədəbiyyatı, eyni zamanda özbək ədəbiyyatı haqqında kitab yazan ilk müəlliflərdən biridir. Bu kitab öz dövrünün oxucularında türk xalqları ədəbiyyatı, eləcə də Abdulla Qədiri şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırmışdır. Bu baxımdan Pənah Xəlilovun bu sahədə gördüyü işlər olduqca qiymətlidir. Onun qələmə aldığı bu kitablara günümüzdə də müraciət olunur.

Sabir Azərinin tərcümə etdiyi Abdulla Qədiri haqqında qısa məlumat və yazıçının “Cıdırda” hekayəsi [53] 1979-cu ildə çap olunan “Nurlu diyar: hekayələr” adlı nəsr almanaxında yer almışdır.

Müstəqillik dövründə özbək ədəbiyyatının tədqiqinə maraq daha da artmışdır. Bir çox tədqiqatçı alimlər klassik özbək ədəbiyyatı ilə yanaşı, XX əsr özbək cədid ədəbiyyatını da dərinlən araşdırmağa başlamışlar. Cədidçilər sırasında özünəməxsus üslubu və yeri olan Abdulla Qədiri yaradıcılığının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Abdulla Qədiri yaradıcılığına 2008-ci ildə Almaz Ülvinin “Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər)” kitabında yer verilmişdir. “Realist cığatay (özbək) nasiri” başlığı altında Abdulla Qədirinin çoxşaxəli yaradıcılığı işıqlandırılmış, onun nəsr tahlil olunmuşdur. Bu kitabda Almaz Ülvi Abdulla Qədiri və onun dövründə mövcud olan vəziyyəti təsvir etmiş, eyni zamanda özbək ədəbiyyatında baş verən ədəbi proseslərin başlanğıcını Azərbaycandan götürüldüyü faktını da irəli sürmüşdür: *“XX əsrin əvvəllərində Asiyanın, Avropanın bir hissəsini inqilab dalğası bürümüşdü. Belə bir dövrdə özbək yaradıcıları, millətçi ziyalılar da milli-azadlıq mübarizəsinə qoşulmuşdu. Təbii ki, Azərbaycanda baş verən ədəbi hadisələr, “Molla Nəsrəddin”, Mirzə Cəlil, Sabir kimi nəhəng satirik-inqilabçı demokratların yaradıcılıqları özbək ədəbi həyatına böyük təsir etmişdir. Bu təsir Abdulla Qədirinin də yaradıcılığından yan keçməmişdi”* [20, s.174]. Yazıçı haqqında bu ilkin məlumatların Azərbaycan ədəbi-elmi ictimaiyyəti üçün mühüm əhəmiyyət doğuracağı şübhəsizdir.

Almaz Ülvi daha sonra 2016-cı ildə nəşr etdirdiyi “Özbək ədəbiyyatı” kitabında yenidən Abdulla Qədiri yaradıcılığına müraciət etmiş, “Abdulla Qədiri və Azərbaycan” [19], “Abdulla Qədiri: tənqid, təhlil və şərhlər” [18] məqalələrini qələmə almışdır. Bahadır Kərimovun irihəcmli “Abdulla Qədiri: tənqid, təhlil və şərhlər” monoqrafiyası 2006-cı ildə “Elm” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Əsər “Giriş”, “Qədiri yaradıcılığına öncəki baxışlar (“Ötən günlər” və 20-30-cu illər mühiti)”, “Ədəbi-tənqidi ziddiyyətlər (“Mehrab əqrəbi”nə münasibət), “Elmi-ədəbi mühit və ədəbi şərhlər”, “Satirik tənqidi yorumları”, “Bədiyyat məsələsi və bəzi nəzəri görüşlərə baxış”, “Bədii estetik təfəkkür yenilikləri və qədirişünaslıq”, “Bioqrafik məlumat və

şərhlər”, “Xaricdə qədirişünaslıq” adlı bölmələrdən ibarətdir. Bu monoqrafiya ədəbiyyatşünaslıq tarixi, xüsusilə qədirişünaslığın inkişafı və tədqiqi sahəsində irəliyə atılmış bir addım kimi yüksək qiymətləndirilir. Almaz Ülvinin bu monoqrafiya ilə tanışlığı xoş bir təsadüfə əsaslanır: *“2011-ci ilin oktyabrında Daşkənddə ənənəvi olaraq keçirilən Nəvai günlərində Azərbaycan alimləri adına düzənlənən müxtəlif tədbirlərdən aldığımız təəssüratlar unudulmaz anlarla, xatirələrlə yaddaşımıza sanki əbədilik həkk olunurdu. Bu sıradan Özbəkistan Milli Universitetinin qonağı olarkən orada Universitetin tanınmış alimi, filologiya elmləri doktoru, Özbəkistan Milli Universitetinin professoru Bahadır Kərimov (Baxodir Karim) özbək elmi-nəzəri fikrində Abdulla Qədiri irsinin ən mükəmməl tədqiqatından bəhs edən kitabını hədiyyə etdi [22, s.76].*

Hətta, tədqiqatçı alimin eyniadlı məqaləni yazmasının səbəblərindən biri də Bahadır Kərimovun məktubudur. Bu məktub təkcə, Abdulla Qədiri irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi üçün deyil, eyni zamanda ədəbi əlaqələrimizin daimi şəkildə inkişafı üçün də dəyərli vasitədir. Onu da xüsusi vurğulayaq ki, Bahadır Kərimov Abdulla Qədinin Özbəkistanda bir nömrəli tədqiqatçısı hesab olunur:

“Salam Almaz Ülvi xanım!

Necəsiniz? Biz salamatıq.

Xahişinizə əsasən o kitabdən tələsik iki məqalə hazırladım. İstədiyinizi seçə bilərsiniz. Lazım gələrsə, Qədinin kitablarını və ya şəkillərini axtarıb taparam. Amma vaxt darlığına görə tərcümə bir az çətin oldu. Vəziyyətdən necə çıxıb bilərik? Mən təəccüblənirəm!

P.S. Almaz Ülvi bacı. Bəlkə bu yazıya Azərbaycanda aparılan elmi araşdırmalar haqqında məlumat və mənbələri və bildiyiniz başqa şeyləri əlavə edə bilərsiniz...” [22, s.76].

Abdulla Qədiri irsinin tədqiqinin yer aldığı mənbələrdən biri də Elman Quliyevin 2017-ci ildə təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş halda çap etdirdiyi “Türk xalqları ədəbiyyatı” dərsliyidir. Burada görkəmli nasirin həyat və yaradıcılıq yolu “Abdulla Qədiri” başlığı altında verilmişdir. Müəllif Abdulla Qədinin həyat yoluna qısa şəkildə nəzər salmış, ümumi yaradıcılığı haqqında əsas məlumatları

verdikdən sonra ədibin nəsr yaradıcılığını geniş şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Abdulla Qədri yaradıcılığını, xüsusilə nəsrini yüksək qiymətləndirən tədqiqatçı yazır: *“Abdulla Qədirinin müasir özbək ədəbiyyatında ən böyük xidmətlərindən biri onun roman janrının əsasını qoymasındadır. Ədəbiyyatşünaslar onu təkcə özbək ədəbiyyatında romanın əsasını qoyan sənətkar kimi yox, həm də ümumən Orta Asiyada romanın yüksək formalaşmasında təsiri olan yaradıcı adam kimi qiymətləndirirlər”* [56, s.285].

Hazırkı, dövrdə də Abdulla Qədri yaradıcılığı öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün bu mövzu olduqca maraqlıdır. Buna nümunə olaraq, Abdulla Qədirinin *“Ötən günlər”* romanının 2023-cü ildə yenidən nəşr olunmasıdır. Bu kitaba Almaz Ülvi ön söz yazmışdır. Ədəbiyyatşünas alim ön söz də müəllif yaradıcılığının əsasını təşkil edən roman haqqında öz mülahizələrini irəli sürmüşdür: *“Ötən günlər” bir nəfəsə oxunan əsərdir. Romandakı paralellik – xeyirlə şərin, yaxşıqla yamanlığın, nadanlıqla mərdliyin, mənəviyyatsızlıqla uca mənəviyyatın, təbiət gözəlliyi ilə cəmiyyət eybəcərliklərinin yanbayan təqdimi oxucunu yormur, hadisələri sanki səmədan görünən rəngli naxışlar kimi təsvir edir. Bəli, romantik çalarlar qoynunda real hadisələr izlənilir. Bəlkə də bütün bunlar əsas verir ki, “Ötən günlər” dünya (ingilis, alman, fransız, rus və hind romandan sonra) nəsrinin “altıncı özümlü daşı” adlandırılır”* [55, s.9].

Müstəqillik illərində yazılmış bu kitablarda Abdulla Qədirinin ədəbi sənətkar şəxsiyyəti və irsi barədə mülahizələr irəli sürülmüş, yaradıcı fərdiyyətinə məxsus səciyyəvi cəhətlər diqqət mərkəzinə çəkilmişdir.

3.2. XX əsr cədid mətbuatı və publisistikası: “Müştüm” jurnalı “Molla Nəsrəddin”in davamçısı kimi

XX əsrdə Türkünstanda mətbuat maarifçi ədiblərin fəaliyyəti sayəsində yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Onlar azad düşüncənin gücü, yeni ideyaların yaranması ilə uzun müddət davam edən geriliyə, savadsızlığa, millətin əzab-əziyyətlə ötüb keçən günlərinə bir şəfəq kimi doğmuş, dövrün qaranlıq səhifələrinə işıq saçmışlar. Müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayan cədidçilik ideyaları XX

əsrin əvvəllərində böyük bir çevriliş etmiş, ətrafına təhsil, mədəniyyət və incəsənətin, ədəbiyyatın, mətbuatın inkişafında böyük rol oynayan insanları – elm xadimlərini toplamışdır. Aydın fikirlər, dərin fəlsəfi-pedaqoji baxışlar aşılaraq cədidçilik hərəkatı bu dövrdə yeni nəslin formalaşmasında çox mühüm və zəruri rol oynamışdır. XX əsrin əvvəllərində mövcud olan milli ideyaların yayılmasında mətbuat əvəzi olmayan bir funksiyanı yerinə yetirmiş oldu. Cədid dövrü mətbuatı milləti mübarizəyə, maariflənməyə aparan tribuna idi. Öz xalqını savadlı görmək istəyən, millətin digər xalqlardan geri qalmamasını arzulayan və bu yolda yorulmadan mübarizə aparan ziyalılar üçün mətbuat əsas vasitə idi.

Böyük millətçi cədidçilər mətbuat vasitəsilə xalqın mədəni-sosial-iqtisadi vəziyyətini, siyasi asılılığını, dövrün qanunsuzluğunu ifadə edə bilmiş, onlarda işğalçılara qarşı nifrət, müstəqilliyə inam ruhu aşılamağa başlamışlar. Türküstan cədidçiləri rus demokratik və inqilabi hərəkatının nailiyyətlərindən istifadə edirdilər. İnqilabçı-demokratik hərəkatın təzyiqi altında II Nikolay 1905-ci il oktyabrın 17-də xüsusi manifest imzalayaraq, demokratiya, mətbuat, söz və sərbəst toplanma azadlığını elan etdi. Bu manifest cədidçilər tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Məhz bundan sonra cədidçilər millətin müdafiəsi və maariflənməsi üçün müxtəlif qəzet və jurnallar nəşr etdirməyə başladılar.

Avropada qəzet nəşri XVII əsrdə başlamışdır. XVIII əsrin əvvəllərində Rusiyada ilk qəzet nəşr olunmağa başlayanda Avropa ölkələri artıq bu sahədə böyük uğurlara imza atmışdı. Türküstanda mətbuat Avropa və Asiyanın əksər ölkələrindən xeyli gec yarandı. Türküstanla müqayisədə Azərbaycan mətbuatı XX əsrin əvvəllərində sürətlə inkişaf edirdi. Azərbaycan ziyalıları arasında siyasi-ictimai fikrin istiqamətini aydınlaşdırmaq, digər xalqlar ilə münasibətlərin öyrənilməsi üçün bu dövrün mətbuat tarixinə nəzər salmaq mütləqdir. XX əsrin əvvəllərində yaranan “Şərqi-Rus” (1903-1905), “Təkamül” (1906), “Yoldaş”, “Bakinski raboçi”, “İttihad”, “Tazə həyat” (1907-1908), “İttifaq” (1908-1909), “Səda” (1909-1911), “İşiq” (1911), “Sədayi-vətən” (1911-1912), “Sədayi-həqq”, “Sədayi-Qafqaz” (1915-1916), “Molla Nəsrəddin”, “Dəvət-Qoç”, “Dəbistan”, “Rəhbər” (1906), “Məktəb” (1911-1918), “Hilal”, “Tərəqqi”, “Tuti”, “Kəlniyyət”, “Babayı Əmir” kimi qəzet və jurnallar özündə təhsil,

elm-maarif, ədəbiyyat, incəsənət, mədəniyyət, əlifba və dil islahatı məsələlərinə öz səhifələrində geniş yer ayırırdı. Dövrün tələbinə cavab verən mətbuat vasitələrinin nəşr olunması maarifçiliyin inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu mətbuat orqanlarında dövrün maarifçi ziyalıları – Haşım bəy Vəzirov, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Məmməd Səid Ordubadi, Abdulla Sur və digərləri toplaşmış, gecə-gündüz demədən xalqın həyatını dəyişmək, insanların gözünü açmaq, onları cəhalətdən xilas etmək üçün çalışmışlar. Beləliklə, Azərbaycan maarifçiliyi, ədəbiyyatı, teatrı, musiqisi, mətbuatı öz təcrübəsini digər xalqlara da ötürmüşdür.

Maarifçi cədidçilər inkişafa mane olan problemlərə, milləti tənəzzülə sürükləyən hadisələrə qarşı mətbuatdan bir vasitə kimi geniş istifadə edirdilər. Onlar inanırdılar ki, mətbuat – müxtəlif qəzet və jurnallar vasitəsilə bu problemləri həll etmək, ölkəni inkişaf etmiş dövlətlər səviyyəsinə qaldırmaq olar. Məhz bu səbəbdən XIX əsrin sonlarında yaranmış mətbuat XX əsrin əvvəllərində daha da fəal inkişaf yoluna qədəm qoydu. XX əsrin əvvəllərində xalqın ictimai-siyasi şüurunun yüksəldilməsində qəzetin rolunu dərk edən yeni mütərəqqi qüvvələr bir sıra milli qəzetləri çap etdirməyə nail oldular. Bu qəzetlərin nəşri ölkənin ictimai həyatında mühüm hadisəyə çevrildi. 1905-1907-ci illər inqilabından qorxan hökumət mətbuata müəyyən güzəştlər etmək məcburiyyətində qaldı. Bu qəzetlərin böyük əksəriyyəti ilk dəfə Daşkənddə çap olunurdu. Maarifçi ədiblərin nəşr etdirdiyi “Tərəqqi” (1906), “Xurşid” (1906), “Şöhrət” (1907), “Tüccar” (1907), “Asiya” (1908), “Səmərqənd” (1913), “Sədayi Fərqanə” (1914), “Sədayi Türküstan” (1914-1915) qəzetləri hökumət tərəfindən şiddətli təqiblərə məruz qalmış, qəzetlərin nömrələrindəki məqalələr tərcümə edilərək yoxlanılmış, hökumət əleyhinə yazılar nəşr etdiklərinə görə fəaliyyətləri dayandırılmışdır. Qısa, lakin əsaslı məlumat və çıxışlarla maarifçilər xalq arasında milli şüurun inkişafına öz töhfələrini vermiş oldu.

1917-ci ilin fevralında baş verən İkinci rus inqilabından sonra Türküstanın demokratik şəkildə yenilənməsini tələb edən bir sıra yeni milli dövrü nəşrlər meydana çıxdı: “Qurtuluş”, “Nicat”, “Türk eli”, “Turan”, “Ulu Türküstan”, “Hürriyyət”, “El bayrağı”, “Yurd” qəzetləri kimi mətbuat orqanları xalqın inkişafına mühüm təsir

göstərmiş oldu. Bu qəzetlərdən xüsusilə “Hürriyyət” və “El Bayrağı” ədəbi gücü ilə Türküstanın istiqlaliyyət mübarizəsini əks etdirən dəyərli mətbuat vasitələri idi.

Başlanğıcını İsmayıl bəy Qaspiralının maarifçi fəaliyyətindən götürən bu hadisələr mətbuat sahəsində bir-birindən maraqlı jurnalların da nəşr olunmasına yol açdı. 1905-ci ildən başlayaraq cədid hərəkatının əsas ideyalarını və təbliğatını əks etdirən müxtəlif jurnalların nəşrinə başlanmışdır. 1905–1925-ci illər arasında cədidçilərin əsas fikir və ideallarını özündə ehtiva edən mətbuat xalqın keçmişin mənfi təsirlərindən qurtulması, azad və rifah içində bir cəmiyyətin qurulması istiqamətində mübarizənin güclənməsi ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu dövrdə “Ayna”, “Əl-islam”, “Əl-izah”, “Çayan”, “İzhar ul-haqq”, “Müşüm”, “Ələngə” kimi jurnallar dərc olunmuşdur. XX əsr özbək ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Mahmudxoca Behbudi tərəfindən 1913–1915-ci illərdə nəşr olunan “Ayna” jurnalı ilk ədəbi jurnal hesab edilir. Bu jurnal cədid hərəkatı ideyalarının ədəbi və intellektual mətbuat vasitəsilə geniş yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Cədidizm hərəkatı ilə bağlı çap olunan qəzetlər milləti dövrün yeni şərtlərinə uyğunlaşmağa sövq etdi. Bu dövrdə mətbuatda qaldırılan mövzu və problemlərdən ən başlıcası dil məsələsi idi. Əbdürəşid Münəvvərqari, Mahmudxoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Əbdürəauf Fitrət, Əbdülhəmid Çolpan, Abdulla Qədiri və digərləri öz məqalələrində milli dil problemini işıqlandırmış, xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq üçün mətbuatdan geniş vasitə kimi istifadə etmişlər. Türküstanda 1928-ci ildə çap edilən “Ələngə” jurnalının 12-ci sayında azərbaycanlı Səmədağa Ağamalıoğlunun “Mədəni inqilab və yeni əlifba” adlı məqaləsinin dərc edilməsi də bu dövrdə mətbuatın dil və əlifba məsələlərinə böyük diqqət yetirdiyini göstərir. Məqalənin müəllifi bu şəkildə təqdim olunur: *“Yeni türk əlifbası mərkəzi komitəsinin rəisi ortağ Ağamalı oğlunun məqaləsi”* [1, s.3].

Türk xalqları mətbuatı sahəsində daha bir ilk “Buxarayi-Şərif” qəzeti hesab olunur. Türküstanda və Buxarada tacik dilində dövrü mətbuat özbək dilindəki mətbuatdan daha sonra meydana çıxdı, çünki rəsmi mətbuat özbək dilində nəşr olunurdu. Tacik jurnalistikası və publisistikası yalnız XX əsrin əvvəllərində inkişaf etməyə başladı. Birincisi, xaricdə yaşayan, Türküstan və ya Buxaradan olan maarifçilərin publisist yazıları çap olunmağa başladı. İkincisi, Türküstanda ikidilli

tacik-özbək və ya tacik-türk mətbuatı meydana çıxdı. Üçüncüsü, nəhayət, Buxarada tacik dilində mətbuat təşəkkül tapdı. Tacik dilində mətbuatın yaranmasına Buxarada mədrəsə şagirdləri arasında gizli şəkildə yayılan dövrü nəşrlər kömək etdi. Bu zaman illüstrasiyalarla zəngin və həftədə bir dəfə işıq üzü görən “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalında tənqidi xarakterli materiallar, cəmiyyətin köhnəlmiş fikirlərini lağa qoyan felyetonlar, hekayələr, şeirlər dərc olunurdu. Sidqi Əczi, Sabit Mannafzadə, Əbdülvahid Münzim, Salman Mümtaz kimi nəşirlər və qələm ustaları nəşrlə fəal əməkdaşlıq edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində Buxaranın qabaqcıl ictimaiyyəti xaricdən gətirilən dövrü mətbuatın yetərli olmadığını anladı və buna görə də, tacik dilində çap orqanının yaradılmasına qərar verildi. Gənc buxaralılar gündəlik qəzetə yeni – cədid fikirlərinin təbliği və təşviqi məqsədilə vacib bir vasitə kimi böyük ümidlər bəsləyirdilər. Gənc buxaralılardan təşəbbüsü ilə ilk tacik qəzeti olan “Buxarayi-Şərif” təsis edildi. Lazımı vəsait toplandıqdan sonra 1912-ci il martın 11-də “Buxarayi-Şərif” (“Şərəfli Buxara”) qəzetinin ilk nömrəsi işıq üzü gördü. Qəzetin redaktoru əslən azərbaycanlı Mirzə Cəlal Yusifzadə idi. Mirzə Cəlal Yusifzadə Cümhuriyyət dövründə Fransaya təhsil almaq üçün göndərilən yüz tələbədən biri olan Əli Yusifin atasıdır. O, bir əsr bundan əvvəl öz qəzetinin səhifələrində təhsildə islahatlara, elmlə məşğul olmağa, mənəviyyət haqqında düşünməyə çağırırdı. Qəzet Kaqanda tacik dilində ərəb qrafikası ilə, dörd səhifəlik böyük formatla çap olundu. 1913-cü il yanvar ayının 2-dək qəzetin 153 nömrəsi buraxıldı. Qəzetə ümumi rəhbərliyi Heydər xoca Mirbədəlov həyata keçirirdi. Nəşrin məqsədi qəzetin ilk sayında yer alan məqalədə bu şəkildə ifadə edilib: *“Qəzetimiz elmi, ədəbi mövzuları əhatə edən iqtisadi nəşr olmaqla sivilizasiyanın və birlik ideyasının yayılmasına səy göstərəcək”* [144].

1912-ci il iyulun 14-dən etibarən əmirliyin özbək əhalisi üçün “Buxarayi-Şərif” qəzetinə əlavə olaraq həftədə iki dəfə “Turan” qəzeti özbək dilində nəşr olunmağa başladı. Həmin ilin sentyabrında isə “Turan” qəzeti artıq müstəqil nəşrə çevrildi. Redaktor səlahiyyətləri Azərbaycandan dəvət olunan Mirzə Cəlal Yusifzadəyə həvalə edildi. Redaksiya məqalələrinin əksəriyyəti onun qələmindən çıxırdı. Buxaraya gəlməzdən əvvəl Mirzə Cəlal Yusifzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaksiyasında

fars şöbəsinə rəhbərlik etmişdi. O, Bakıda qısa müddət ərzində nəşr olunan “Həqiqəti-əfkar” (“Fikirlərin həqiqəti”) qəzetinin təsisçilərindən biri idi.

Mirzə Cəlalin söyləri sayəsində yeni nəşr qısa müddət ərzində oxucuların marağına səbəb oldu. Təxminən üçüncü nömrədən oxucuların müraciətlərini “Buxaradan məktub” və ya “Qəzetə məktub” rubrikasında dərc etməyə başladılar, burada insanlar qəzetə və onun nəşrlərinə, hətta ayrı-ayrı əməkdaşlarına öz münasibətlərini bildirdilər. Baş redaktorun özü bütün məktublara cavab verirdi. Mirzə Cəlal hesab edirdi ki, qəzetin əsas vəzifəsi, ilk növbədə, xalqı maarifləndirməkdən ibarətdir. “Bizə elm gərəkdir, elmlə məşğul olmaq lazımdır”, – o deyirdi. Onun əksər məqalələri onu sübuta yetirir ki, Buxara əmirliyindəki humanitar cəmiyyətin əsasını, Mirzə Cəlal, təhsil sahəsində aparılmalı olan dərin islahatlarda görürdü. “Qayda-qanun lazımdır” adlı məqaləsində, müəllif, təhsilin yaxşılaşdırılması üçün səlis və düşünülmüş plan təklif edir və Buxara əmirliyinin mədrəsələrində və məktəblərində geniş inkişaf etmiş tədris metodunun yayılmasının zəruriliyini vurğulayırdı. Elm və təhsil problemi təkcə Mirzə Cəlalı deyil, bütün Buxara cədidlərini narahat edən mühüm məsələlərdən idi.

“Buxarayı-Şərif” qəzeti qısa müddət ərzində böyük oxucu kütləsi qazana bilmişdi. Lakin qəzet əhali arasında populyarlıq qazandıqca əmir hakimiyyəti daha çox narahat olmağa başlamışdı. 1912-ci ilin dekabrında qubernatorun nümayəndəsi Petrov Buxara əmirindən qəzetin bağlanması xahiş etdi. Əmir Alimxan məmnuniyyətlə razılaşdı və “Turan”, “Buxarayı-Şərif” qəzetlərinin bağlanması haqqında fərman verdi: *“Buxarayı Şərif”in 153 nömrəsi çıxdıqdan sonra qəzetin nəşri 1913-cü il yanvarın 2-də dayandırıldı* [145].

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Türküstanda yaranan ədəbi mühitin formalaşmasında Azərbaycan ədiblərinin rolu böyük olmuşdur. Hər iki ölkədə paralel şəkildə inkişaf edən ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət və mətbuat bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuşdur. “Molla Nəsrəddin” jurnalı 1906-cı il aprelin 7-dən Tiflisdə nəşr olunmağa başladı və Orta Asiyada və bütün Yaxın Şərqdə yayılaraq demokratik mətbuatın yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynadı. Onun nəşri və redaktoru məşhur Azərbaycan dramaturqu Cəlil Məmmədquluzadə idi: *“Milli və bəşəri dəyərləri*

özündə ehtiva edən Azərbaycan ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişafında, yüksək mənəvi dəyərlərin, insani hiss və duyğuların, böyük idealların, saf niyyətlərin gələcək nəsillərə daşınmasında, şərə, zülmə, ədalətsizliyə, mövhumata, cahilliyə, nadanlığa, bütövlükdə cəmiyyətdəki hər cür naqisliklərə qarşı mübarizədə və Azərbaycan insanının şəxsiyyət kimi formalaşmasında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin və molla-nəsrəddinçi satiranın müstəsna tarixi əhəmiyyəti vardır” [7, s.95]. Jurnal 1912-ci ilin mart ayına qədər fasiləsiz nəşr olundu və müvəqqəti olaraq bağlandıqdan sonra 1913-cü ilin aprel ayından çapı yenidən bərpa edildi. 1931-ci ildə jurnal ikinci dəfə bağlandı: “Molla Nəsrəddin” öz səhifələrində XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycanda, həm də xaricdə nəşr olunan bir çox mətbuat orqanlarına – “Tərcüman”, “Bəhlul”, “İşıq”, “İrəni-nov”, “Səda”, “Zənbur”, “Bürhani-tərəqqi”, “Həqiqət”, “Şura”, “Yalt-yilt”, “Məlumat”, “Sədai-həqq”, “Hürriyyət”, “Yeni yol”, “Bakinski raboçi”, “Türküstan” və s. yer verilir” [4, s.217].

“Molla Nəsrəddin” Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik jurnal idi. “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi universal xarakterə malik olub, özündə tənqidi-realist ədəbiyyat məktəbini, satirik publisistika və karikatura məktəbini birləşdirmişdir. Sözün əsl mənasında Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində milli azadlıq düşüncəsinin sərkərdəsidir” [65, s.4]. “Molla Nəsrəddin” jurnalı qısa zaman ərzində bütün türk xalqlarında, o cümlədən Türküstanda yayılmış və öz təcrübələrini bölüşməyi, xalqlararası əməkdaşlığı təmin etməyi bacarmışdır. “Özbək yazıçı və şairlərinin jurnalın nəşr olunduğu Tiflis, Bakı şəhərlərinə gəlməsi, Cəlil Məmmədquluzadə və Mirzə Ələkbər Sabirlə yaxından dostluğu iki xalqın satirik ədəbiyyatı və mətbuatı arasında bir körpüyə çevrilmişdir” [5, s.186].

Bu dövrdə Haşım bəy Vəzirov da “Məzəli” adlı məşhur satirik jurnalın əsasını qoydu. Bu “Molla Nəsrəddin” jurnalından sonra mətbuat tariximizdə ictimai-siyasi həyatı kəskin şəkildə əks etdirən növbəti məşhur satirik jurnal hesab olunurdu. Məmməd Səid Ordubadi, Əli Nəzmi, Əliağa Vahid kimi qələm sahiblərinin topladığı jurnal ümumi məsələlərlə kifayətlənməmiş, ölkədə olan mövcud vəziyyətin, avam xalq kütlələrinin, köhnəlik tərəfdarı olub mədəniyyət və elmin inkişafına düşmən kəsilənlərin, yalançı ruhanilərin, din xadimlərinin tənqidinə əhəmiyyətli dərəcədə yer

ayırırdı. Satiranı həyatın, insan xarakterinin mənfi təzahürlərinə qarşı tənqidin ən şiddətli və qabarıq forması hesab edən M.Məmmədovun fikirləri mübahisəlidir: *“Satira tənqiddən çox ifşa edir: o, gülməkdən ziyadə rişxənd edir, ələ salır, lağa qoyur; o fənalığın, eyiblərin, eybəcərliyin örtüsünü, maskasını qaldırır onları rüsvay edir, məhv edir”* [61, s.163]. Təbii ki, hər kəskin deyilən sözü, hər həcv formasında səsləndirilən fikri satira janrı hesab etmək doğru deyildir. Məhz bu səbəbdən çox zaman satira janrı qəbul edilməz hesab olunur. Bu məsələ ilə bağlı Bədirxan Əhmədov yazır: *“Bədii ədəbiyyatda mənfi tonda deyilən istənilən kəskin söz, ifadə, yaxud cümlənin indiyədək satira olaraq qələmə verilməsi də problemə yanlış münasibətin nəticəsidir. Bəzən isə (xüsusilə komediyalarda, dialoqlarda) “söz oyunu” (kalambur), ara-sıra komik ifadə vasitələri də səhvən satira kimi dərk edilir”* [30, s.25]. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, həm “Molla Nəsrəddin”, həm də “Məzəli” jurnalı Türkünstanda satirik jurnal ənənəsinin formalaşması üçün bir vasitə olmuşdur. Bütün Şərqi ölkələrində yayılıb əks-səda doğuran bu jurnallar Abdulla Qədirinin cədidçilik görüşlərinə, eyni zamanda satirik publisistik yaradıcılığının formalaşmasına ilkin və ciddi təsir göstərən mənbələrdəndir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ədəbi-bədii, publisistik imkanlarından bəhrələnən Abdulla Qədri “Müştüm” (1923) jurnalının səhifələrində fəal iştirak etmişdir: *“Özbək ədəbiyyatında “Müştüm” satirik jurnalının yaranmasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının böyük rolu olmuşdur”* [141, s.20]. Doğrudur, 1917-ci il iyunun 1-də tatar ziyalıları İbrahim Tahiri və Xələf Tulakov tərəfindən Türkünstanda ilk satirik jurnal çap olunmuşdur. “Türkünstan əqrəbi” adlı bu jurnal ictimai həyatın xəstəliklərinin, bəlalarının kəskin tənqidçisi idi. Lakin, Türkünstan mətbuatında ilk satirik jurnal “Müştüm” hesab olunur.

Abdulla Qədri eyni zamanda, dövrünün tanınmış publisisti olmuşdur. Publisistik üslubda yazdığı məqalələri ilə “Ulu Türkünstan”, “İştirakiyun”, “Tonq”, “İnqilab”, “Qızıl bayraq”, “Türkünstan” kimi dövri nəşrlərdə çap olunan yazıçı kəskin məqalələri, felyetonları, satirik hekayələri ilə məşhurlaşmışdır. Culqunbay, C., Molla Culqunbay, Mirzə Culqun, Ciyan, Ovsar, Dumbul, Dumbulnisə, Çiçora, Kalvayı Məhzum və bir sıra imzalar ilə mətbuatda çıxış edib məqalələr dərc etdirmişdir. Abdulla Qədirinin və Qazi Yunusun redaktorluğu ilə Daşkənddə ayda bir dəfə nəşr

olunan məşhur “Müştüm” jurnalı özbək mətbuatı tarixində satirik jurnal kimi ilklərə imza atan mətbu orqanlarından biridir. “Müştüm”ün ilk nömrəsi 1923-cü il fevralın 18-də “Türküstan” qəzetinə əlavə kimi, sonra “Qızıl Özbəkistan” qəzetinə əlavə olaraq 3000 nüsxə çap olunmuşdur. Jurnalın ilk nömrəsində Abdulla Qədirinin “Müştüm təsvirində” adlı məqaləsi dərc olunmuşdur. Məqələdə jurnalın nəşri ilə bağlı bir sıra məqamlar yer almışdır: *“Tarixə nəzər salsanız, yumruğun əhəmiyyəti gözünüzün qabağında görünür. Yumruğun əhəmiyyətini öz məhəlləmizdə axtarsaq, yoxlamaya daha da yaxın olar. Bu “Yumruq” zorakılıq yumruğu deyil, ədalət yumruğudur; bu “Yumruq” zalımların yumruğu deyil, məzlumun yumruğudur. Buna görə də fərqli bir mənə daşıyır. Bu cür “xoşbəxtlik sədaları”nda şəxsi bədxahlıqdan düz getməyən, həqiqətə böhtan atmayan, yaxşını pisdən ayıran insanlara ehtiyac var idi. Jurnalın nəşrində yaxın-uzaq dost və düşmənlərimizin dəstəyinə ümid edirik”* [97, s.2]. Onun “Siyasət meydanlarında”, “Salamnamə”, “Tərəqqi”, “Yaman göz”, “Birinci may”, “Üzr”, “Qarışıq”, “Daşkənd xəbərləri”, “Mətbuat günü” kimi yüzlərlə məqalə və felyetonları “Müştüm”ün müxtəlif səhifələrində yer almışdır.

“Müştüm” jurnalı nəşr olunduğu ilk gündən bu günə qədər ölkədə mövcud olan bütün problemləri işıqlandırmış, satira, yumor vasitəsilə bu problemlərə tənqidi aspektdən yanaşmışdır. Jurnalda XX əsrdə Türküstan xalqının inkişafına mane olan bütün nöqsan və çatışmazlıqlar tənqid olunurdu. Jurnalın ilk səhifələrində feodal-bəy qalıqları, istismarçılar, varlılar, yalançı dindarlar, oğrular, ifşa olunmuş, daha sonralar isə dövrün tələbinə uyğun olaraq kolxoz quruluşu, qadınların çölə atılması problemi, savadsızlığın aradan qaldırılması kimi sosialist cəmiyyəti quruculuğuna mane olan amillərin tənqidi əsas mövzulardan birinə çevrilmişdir. Jurnalda tacirlər, rüşvətxorlar ifşa edilir, ayrı-ayrı sovet qurumlarının işində mövcud olan bürokratiya və formalizmə kəskin qarşı çıxışlar hazırlanır, quldurlara, avaralara, pulpərəstlərə, ümumilikdə, feodal dövründən miras qalmış keçmiş adət-ənənələrə qarşı mübarizə aparılır. Burada din, xurafat əleyhinə təbliğata da xüsusi diqqət yetirilir. Yüzlərlə tənqidi məqalə və felyetonlar cəmiyyətin müxtəlif pisləklərdən təmizlənməsində “Müştüm”ün əsas silahı olmuşdur. Abdulla Qədiri dürüst və şəffaf tənqidin cəmiyyət və onun mövcud yaraları üçün əsl məlhəm olduğuna inanmış, bu fikri jurnalın əsas qayəsi hesab etmişdir.

“Müştüm” ciddi olduğu qədər gülməli, gülməli olduğu qədər də ciddi bir mətbuat orqanı idi. “Müştüm” Azərbaycan dilinə tərcümədə “yumruq” mənasını ifadə edir.

“Molla Nəsrəddin” və “Müştüm” jurnallarını bir-birinə bağlayan və bənzədən əsas amil onlarda olan mövzu eyniliyidir. “Molla Nəsrəddin”in müraciət etdiyi mövzuların əksəriyyəti “Müştüm” səhifələrində də əks olunmuşdur. Nəticə etibarilə, hər iki jurnal qarşılıqlı münasibət və əlaqədə olmuş, iki qardaş xalqın ədəbi əlaqələrinin müasir dövrdə də inkişafına təkan vermişdir: *“Jurnal öz səhifələrində özbək xalqının ictimai-siyasi və sosial həyatının, onun çoxəsrlik ədəbiyyatının və milli mətbuatının işıqlandırılmasına geniş yer vermişdir. Qarşılıqlı olaraq özbək ədəbiyyatı və mətbuatında “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideoloji mübarizə üsulu, aydın tendensiyası, satirik üslubu, sadə və anlaşılıq dili təqdir edilmiş və mətbuatda, ayrı-ayrı tədqiqatlarda, icmallarda işıqlandırılmışdır”* [5, s.186].

İsa Həbibbəylinin qeyd etdiyi kimi, *“Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsi mətbuatda, “Anamın kitabı” dramı isə ədəbiyyatda Azərbaycançılıq idealının manifestidir”* [41, s.617-618], – fikri “Molla Nəsrəddin” jurnalının əsas problematikasını əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, jurnalın ilk səhifəsi məhz Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” felyetonu ilə başlanır. Milli təfəkkürün və azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasını təmin edən “Azərbaycan” məqaləsi jurnalın əsas məqsəd və amalını ifadə etməklə bərabər, Mirzə Cəlilin yaradıcılıq məramını da xalqa çatdırmış olur: *“Ax, gözəl Azərbaycan, Vətənim! Harada qalmısan? Gəl, gəl, bir gəl gör bizi zornan rusca danışdıran türk qardaşlar bizdən nə istəyirlər. Gəlin, gəlin, gəlin mənə bir yol göstərin! Vallah ağlım çaşıb! Axır, dünyavü və aləm dəyişildi, hər bir şey qayıdıb öz əslini tapdı, hər mətləbə əl vuruldu, gəlin biz də bir dəfə oturaq və keçə papaqlarımızı ortalığa qoyub bir fikirləşək görək haradır bizim Vətənimiz. Gəlin, gəlin, ey unudulmuş Vətənin cırıq-mırıq qardaşları! Niyə sakitsiz, ey mənim lüt-üryan Vətən qardaşlarım?!”* [64, s.616].

“Molla Nəsrəddin” jurnalında daha geniş yer verilən məsələlərdən biri də qadın problemdir. Əsrin bəlasına çevrilən qadın hüquqsuzluğu məsələsi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında toplaşan bir çox ədiblərin – molla-nəsrəddinçilərin felyetonlarında işıqlandırılmışdır. Jurnalın müxtəlif nömrələrində Azərbaycan qadınlarının, qızlarının

haqq-hüquqlarının tapdanmasına, onların bu cəmiyyətdə hüquqsuzluqlarına, elm və təhsildən uzaq salınmasına dair məqalələr çap olunmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi və digər molla-nəsrəddinçilər dövrün aktual mövzusu kimi qadınların taleyini əks etdirən ədəbiyyat nümunələri – satirik şeir, povest, hekayə, roman, dram, eyni zamanda publisistik məqalələr qələmə almışlar. Ümumilikdə, *“Molla Nəsrəddin” jurnalı özü də bütünlükdə Şərq aləmində bir inqilab idi – mənəviyyatda, ictimai şüurda, yazı üslubunda inqilab... Toxunduğu məsələlərdə dar milli məhdudiyyət jurnalına yabançı idi. O, bütün müsəlman dünyasının yaralarını açır, bütün İslam Şərqinə aid olan naqislikləri qamçılıyır, yalnız Şərglə kifayətlənməyib Qərbin müstəmləkəçi siyasətini damğalayır...*” [24, s.11].

Qadın problemi məsələsi, həmçinin, Abdulla Qədirinin publisistikasında yer alan məsələlərdən olmuşdur. Yazıçının qələmə aldığı “Hüquq” felyetonu 1923-cü ildə “Türküstan” qəzetində çap olunmuşdur. İctimai-siyasi məsələlərlə paralel olaraq, bu felyetonda özbək qadınlarının hüquqsuzluqları bütün çılpaqlığı ilə əks olunmuşdur:

– *Zeynəb apa, ağzın hanı?*

Biçarə qulağını göstərir. Ətrafda cəllad və başqa dələduzlar canavar kimi baxırlar. Yazıq qorxudan titrəyir, guya hakimin ona yazığı gəlir. O soruşur:

– *Kimdir yaxşı?*

– *Ərim.*

– *Yaman kimdir?*

– *Hüquq.*

Hüquq söz qanmayan, iş bilməyən, bu həyatdan baş açmayan Zeynəb apaların deyil. Hüquq şeytana pəriştikən Hacı Əbdüllərindir, şeytana nökrəçilik edən Səlahəddin müftilərindir!” [122, s.598].

Jurnalda özbək xalqının şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrindən geniş istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda, jurnal qardaş ölkələrin xalqları ilə dostluq əlaqələrinin genişləndirilməsinə böyük diqqət və qayğı göstərirdi. Məhz bu jurnal oxucuları digər xalqların satirik və yumoristik ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri ilə tanış edir, xarici klassiklərin əsərlərinin tərcümələrini dərc edirdi. “Molla Nəsrəddin” jurnalında da

folklor nümunələrindən istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, jurnalda Azərbaycan klassik ədəbiyyatı, Şərq poeziyası nümunələrinə də yer verilmişdir. “Molla Nəsrəddin” səhifələrində dünya ədəbiyyat ilə bağlı məqalələr nəşr olunmuşdur.

Bu jurnalları birləşdirən bir sıra bənzərliklər bir daha sübut edir ki, Abdulla Qədirinin fəal üzvü olduğu “Müştüm” öz istiqamətini “Molla Nəsrəddin” jurnalından götürmüş, ideal cəmiyyət yaratmaq və cəmiyyətdəki çatışmazlıqları aradan qaldırmaq yolunda öz ideya və prinsiplərini həyata keçirmişdir: *“Özbək ədəbiyyatşünasları “Müştüm” jurnalını “Molla Nəsrəddin”in kiçik özbək qardaşı adlandırırlar. Köhnəliyin, savadsızlığın, pis adət və ənənələrin tənqidində “Müştüm” ancaq “Molla Nəsrəddin”dən ilham almışdır. “Müştüm” jurnalı başdan-başa “Molla Nəsrəddin”in təsiri ilə fəaliyyətə başlamışdır”* [34, s.175]. “Molla Nəsrəddin” jurnalının dəyərini xüsusi ifadələrlə vurğulayan tanınmış ədəbiyyatşünas-nəzəriyyəçi alim Yaşar Qarayev yazır: *“Satira və yumor hələ heç zaman bizdə bu qədər fəlsəfiləşməmiş və mənaca bu qədər yüklənməmişdi. Azərbaycan nəsrində gülüş hələ heç zaman bu qədər qüssəli, bu qədər kədərlə və dərdlə dolu olmamışdı. Qoca Nəsrəddin hələ heç bir zaman bu qədər həqiqət və məna təbəssümü ilə, ən fəci, ən fəlsəfi gülüşlə gülməmişdi, “günah” sayılan, “qadağan olunan” həqiqətlər bizim səhnədən bu qədər gur, bu qədər qəzəblə səslənməmişdi”* [51, s.265].

Bugünə qədər istər Azərbaycan, istərsə də Özbəkistanda aparılan bir çox tədqiqatlarda Abdulla Qədri “Müştüm” jurnalının yaradıcısı və banisi kimi qeyd olunur. Lakin araşdırma zamanı bu məsələnin yanlış olması faktlarla üzə çıxarılır. Belə ki, Abdulla Qədri jurnalın ilk səhifələri və nömrəsindən fəaliyyətə başlasa da, “Müştüm” jurnalının baş redaktorları sırasında yer almamışdır. “Müştüm” jurnalının redaktorları ilə bağlı doğru qənaətə gələrək, bu faktı irəli sürə bilərik. “Müştüm” jurnalının müxtəlif dövrlərdə çap olunmasına Qazi Yunus (1923-1924), Kamil Alimov (1925-1926), Ziya Səid (1927-1931), Qulamqazir Qafurov (1931-1934), Cüməniyaz Mahmudov (1939), Hüseyin Şəms (1940-1941), Mümtaz Məhəmmədov (1952-1955), Akmal Polad (1956-1960), Zakir Yoldaş (1961-1962), Mirmöhün (1962-1971), İbrahim Rəhim (1972-1984), Maqsud Koriyev (1985-1988), Cura Sadullayev (1989-1990), Nemət Aminov (1990-1996), Aşurəli Curayev (1997-2006) və nəhayət Nasircan

Daşmatov (2007) redaktorluq [94] etmişdir. “Müşüm” jurnalının müxtəlif nəşrlərində Qazi Yunus, Abdulla Qədri, Əbdülhəmid Çolpan, Hacı Muin, Rafiq Mömin, Qafur Qulam, Kamil Əliyev, Abdulla Qəhhar, Nasir Səid, Qeyrəti, Sabir Abdulla, Səid Əhməd, Ənvər Mükimov, Xudayberdi Toxtabayev, Ənvər Abidcan və başqaları öz məqalə, felyetonları ilə çıxış etmişlər. Özbək ədəbiyyatının əvəzsiz incilərinə çevrilmiş bir sıra əsərlər – Qafur Qulamın “Şum uşaq” əsəri, Abdulla Qəhhar və Səid Əhmədin ən yaxşı komediyaları və digər əsərlər “Müşüm” jurnalında çap olunmuşdur. Onun səhifələrində maraqlı felyetonlar, komediyalar, dostluq lətifələri və bir sıra maraqlı doğuran tənqidi məqalələr yer almışdır.

Müşüm karikaturaları ilə məşhur olan ilk satirik jurnaldır. Onun ilk rəssamı İştvan Tulya olmuşdur. Xudayberdi Toxtabayev, Ənvər Abidcan, Alimcan Xaliqov, Mahmud Eşanqulov, Nemət Zairov, Həsənbəy Sultanov, Nemətulla İsmatullayev, Şöhrət Amanov, Həsən Sadıqov, Mirsəid Qaziyev, Surət Salahiddinov kimi rəssamlar öz əsərləri ilə “Müşüm”ün səhifələrini bəzəmiş, rəsmləri, karikaturaları ilə dövrün əsas problemlərini əks etdirmişlər. Jurnalda çap olunan karikaturaların bir çoxu özbək ədəbiyyatının və rəssamlıq sənətinin əvəzsiz şah əsərlərinə çevrilmişdir. “Müşüm” səhifələrində karikaturaların təsvirinə görə də “Molla Nəsrəddin” jurnalına bənzəyir: *“Bütün müsəlman dünyasında ilk karikaturalı satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin” kompleksi Tiflisdə 1918-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirmişdir. Bu jurnal Türkiyədə, İranda, Orta Asiya və Qafqazda satirik mətbuatın yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Karikatura jurnalı olan “Molla Nəsrəddin” kompleksi Azərbaycanda və ümumən türk-müsəlman dünyasında təsviri sənətin bu növünün yaranmasına və inkişafına zəmin yaratmışdır”* [102, s.7].

Abdulla Qədirinin səhifələrində fəal şəkildə iştirak etdiyi “Müşüm” jurnalı onun ölümündən sonra da çap olunmuş, Vətəninə, millətinə xidmət etməkdən əsla əl çəkməmişdir. “Müşüm” jurnalı 2019-cu ilə qədər nəşr olunmuş, daha sonra bir çox iqtisadi problemlər və abunələrin kəskin azalması səbəbindən fəaliyyətini dayandırmışdır.

Beləliklə, Özbəkistanın milli mətbuatı öz yolundakı maneələrə baxmayaraq, milli şüurun, dilin, ədəbiyyatın və jurnalistikanın formalaşmasına mühüm təsir

göstərmişdir. Cədid mətbuatının yaranması və inkişaf etməsi olduqca çətin dövrlərdən keçsə də, xalqın maariflənməsində, parlaq gələcəyə addım atmasında böyük rol oynamış və xalqın cəhalətə bürünmüş qaranlıq yolunu işıqlandırmışdır.

Araşdırma zamanı Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin, eyni zamanda mətbuat sahəsinə sirayət etməsi ənənəsi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə “Müştüm” dərgisi əsasında üzə çıxarılmış, Mirzə Cəlilin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşr olunan məcmuənin bir gülgü orqanı kimi özbək satirasına və mətbuatına göstərdiyi təsir konkret faktlara istinad edilərək müəyyənləşdirilmişdir. *“Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu” adlanan “Seçilmiş əsərləri”nin qardaş Özbəkistanda nəşr olunması sıradan və sadəcə bir ədəbi yenilik deyil. Zira, ötən əsrin əvvəllərində ədəbiyyat meydanına təşrif buyurmuş bir çox istedadlı Mərkəzi Asiya yazıçıları məhz Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxaraq, “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrindən birbaşa həyata və ədəbiyyata vəsiqə almışdılar”* [21, s.6].

Abdulla Qədiri yaradıcılığının əsasını onun nəsr əsərləri – romanları təşkil etsə də, 1923-cü ildə yaranan “Müştüm” jurnalında yaxından fəaliyyət göstərməsi onun ədəbi fəaliyyətinin parlaq səhifələri hesab olunur. Yalnız ədəbi fəaliyyətlə kifayətlənməyən yazıçı, eyni zamanda mətbuat və publisistika ilə də məşğul olmuş, bu sahə ilə bağlı çoxsaylı felyetonlar, satirik məqalələr yazmışdır. Müəllifin ilk məqaləsi 1 aprel 1914-cü ildə “Sədəi Türküstan” qəzetində “Daşkənd xəbərləri” rubrikasında “Yeni məscid və məktəb” adı ilə işıq üzü görmüşdür. Təkcə 1919-1925-ci illər aralığında ədibin 300-dən çox məqaləsi fərqli mətbuat səhifələrində dərc edilmişdir: *“Abdulla Qədiri milli mətbuatın xalq içərisində geniş yayılmasında, özbək həyatının üzvi bir hissəsinə və milli tərbiyəyə təsir edən qüdrətli bir vasitəyə çevrilməsində misilsiz rol oynadı. Mətbuat Türküstanda daha da xəlqiləşdi və vətəndaşlıq hüququ qazandı”* [119, s.7].

Abdulla Qədiri publisistikasında onun satirik üslubda, həcv janrında qələmə aldığı hekayələri, yazı və felyetonları da xüsusi yer tutur. Doğrudur, ədəbiyyat aləmində bu ilk hadisə deyil, çünki həcv janrı Abdulla Qədiridən əvvəl yaranmış, həm Qərb, həm də Şərq ədəbiyyatında mövcud olmuşdur. Müəllifin “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən”, “İnadçıl Daşpolad nədən danışır” hekayələri də xarakterlərinin nitqi və

davranışları etibarilə məşhur Əfəndi, Molla Nəsrəddin lətifələri, xalq rəvayətləri və ortağ türk dastanlarına xas üslubu, yanaşma tərzini xatırladır. Yazıçının bu janrla bağlı kimdən və necə faydalanmasından asılı olmayaraq, o, bu hekayələri ilə özbək milli realistik həcv ənənələrinə yeni nəfəs gətirdi. Belə ki, onun Axund Şərif, Şavron xala, Səriştəsiz Məhzum, inadçı Daşpolad kimi xarakter və obrazlarını xatırlamaqla fikrimizi təsdiq edə bilərik. “Sakit iş” hekayəsində əsas obraz Şərif Axunddur. O, mənə və mahiyyəti etibarilə oxucuda tamamilə kinayəli gülüş yaradan obrazdır. Bu hekayə yeddi yığcam lövhədən ibarətdir. Hər bir obrazın təsvirində xarakterə aid xüsusiyyətlər yaradılmışdır. Hekayədə ilk növbədə, Axund Şərifin xasiyyəti – portreti yaradılmış, ikinci lövhədə Nikolayın taxtdan düşməsinin onun ruhi aləminə təsiri, üçüncü lövhədə Nikolayın taxtdan düşməsi ilə Axund Şərifdə baş verən məyusluq, ümitsizlik halları təsvir edilmişdir.

Abdulla Qədirinin özbək satirik nəsrinin inkişafındakı xidmətlərindən biri də buna paralel şəkildə publisistika sahəsində, bu sahənin fəal janrlarından biri olan silsilə felyetonlar yaratmasıdır. Belə bir yaradıcılıq axtarırları hər iki sahənin ümumi inkişafına əsaslı surətdə təsir göstərməsi faktını burada xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Ədibin qələmə aldığı həcv janrlı hekayələrdə daha çox ictimai-siyasi məsələlər təsvir olunmuşdur. Bu səbəbdən onun yazdığı “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən”, “İnadçı Daşpolad nədən danışır” hekayələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər iki hekayə sujet və kompozisiyasına görə fərqlənir, biri digərini təkrarlamır və özbək satirik ədəbiyyatında görünməmiş yeniliklərdən biri hesab olunur. “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən” hekayəsi 20-yə yaxın felyetondan ibarətdir: “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən”, “Kalvayı Məhzum”, “Kalvayı Məhzumun idarəmizə açıq məktubu”, “Bəşər ağı çatmaz”, “Üzü kəndə”, “Gəl, bala?”, “Dərdisar”, “Hey, Allah eləməsin!” kimi nümunələr bunu deməyə kifayət qədər əsas verir. Bu satirik hekayələr ilk dəfə “Müştüm” jurnalında nəşr edilmişdir. 1923-1927-ci illər aralığında yazılmış “Kalvayı Məhzumun xatirə dəftərindən” əsərində yazıçı real həyatdan tamamilə qopan, mədrəsə xurafatları, şəriət qaydaları ilə formalaşmış düşüncəyə və həyata sahib olan İmam Məhzumun gün ərzində rastlaşdığı gülməli hadisə və başına gələn macəralardan bəhs edir. Hekayənin baş qəhrəmanı Kalvayı Məhzum tərəqqinin

əsas düşməni, istənilən müsbət dəyişikliyə qarşı çıxan bir obrazdır. Yazıçı ilk növbədə dövrün müxtəlif sosial problemlərinə dair yaratdığı qəhrəmanın təsvirini verir: *“Həmin gün dördə ikilik çalma başında, təsbəh qolumda, çapan əynimdə küçəbəküçə, güzarbagüzar gəzib, son zamanlardakı mövcud vəziyyətə tamaşa etdim”* [122, s.732]. Yaman işlərin baş verdiyini görüb “Geyimlər qısalıb, saçlar uzanıb, kişilər arvad, arvadlar kişi olub”, – deyə öz-özünə deyinən bu cahil insan hər işə və hər kəsin həyatına müdaxilə edir, hadisə ilə bağlı şərhlər bildirir. Bazara gedərkən on iki yaşlı qız uşağını əlində kitabları ilə məktəbə gedərkən görüb, ona gərəksiz suallar verməsi, onun yetkinlik dövrünə gəlmiş bir qız olduğunu vurğulaması, “sevdiyini varmı?”, – deyə sual verməsi, onu əxlaqsız qız kimi qələmə verməsi beyni və vücudu cəhalətlə örtülmüş bu dırnaqarası uzaqgörən, real həyatdan bixəbər şəxsin bütünlükdə kimliyini, mənəvi dünyasını ortaya çıxarır. *“Abdulla Qədiri Kalvayı obrazını yaradarkən onun bütün dünyanı pis niyyətlərlə qidalandıran qaranlıq bir insan olduğunu, xarakterini təcəssüm etdirən söz və ifadələr seçir”* [130, s.261].

Yazıçı bu obrazın gerçək üzünü açmaq üçün onu daha da inkişaf etdirir, onu yeniliklər qarşısında qoyur. Məlum məsələdir ki, hər hansı bir obrazın özünəməxsus tarixi və məntiqi xüsusiyyətləri hadisələrin gedişində özünü əks etdirir. Müəllif Kalvayı Məhzumun insani xüsusiyyət və xarakterini oxucuya nümayiş etdirmək üçün onun tərcümeyi-halına nəzər salır. Burada oxucu onun böyüdüüyü ictimai mühit, eqoist, mənəviyyətsiz ailə həyatı və bütün bunlardan doğan yalnız tərbiyə ilə tanış olur. Nəticədə, o, yaşadığı mühitin adamı kimi gənc yaşlarından fiziki və əqli cəhətdən qüsurly böyümüşdür.

Bu silsilə hekayə, ümumilikdə özbək satirik ədəbiyyatında böyük yaradıcılıq uğuru idi. Müəllif bu əsərində cahil, təəssübkeş dindarların tipik obrazını yaradaraq mövcud təbəqənin bütün xüsusiyyətlərini tənqid hədəfi seçmişdir. Bunu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, Kalvayı Məhzum obrazı “mənfi obraz” sifəti ilə çərçivələnməmişdir.

Yaşadığı dövrə, mövcud həyata dərinədən bələd olan Abdulla Qədiri növbəti tipik satirik obrazı olan inadcıl Daşpoladla bu mühitin ümumi mənzərəsini yaratmağa nail oldu. “İnadcıl Daşpolad nədən danışır” silsilə hekayəsi “Müştüm”ün 1924-26-cı illərdə

çıxan bir neçə sayında çap olunmuş və məşhurlaşmışdır. Müəllif bu əsəri ilə o dövrün başqa bir sosial təbəqəsini, cəhalət və gerilik mühitini yaratmışdır. Bu hekayə özbəklərin həyatından alınmışdır. Bir qrup quldurun həyatını qələmə alan və bu qrupa xas olan daxili ziddiyyətləri parlaq şəkildə təsvir edən yazıçı ictimai nöqtəyi-nəzərdən onlara gülür, onları tənqid edir. Daşpolad sadə xalqın nümayəndəsidir və bu xalqın bir parçası kimi o da zaman-zaman həqiqətləri söyləyir, həyatın pragmatizmini, ədalətsizliyini və digər çirkinliklərini ifşa edir. O, Daşpoladı quldur kimi tənqid etmir, onu xüsusi mehribanlıqla, isti yumorla təsvir edir və bununla da yavaş-yavaş həyatın nöqsanlı cəhətlərini açır. Göründüyü kimi, Kalvayı Məhzum kimi Daşpolad obrazı da çoxşaxəlidir. Məhz bu səbəbdən Daşpolad obrazı Abdulla Qədinin yaratdığı universal, həyati obrazlardan birinə çevrilmişdir. Yazıçı baş qəhrəmanın macəraları vasitəsilə bizi 1920-ci illərdəki mövcud həyatın ziddiyyətli dramatik hadisələri, dövrün kəskin problemləri ilə üzləşdirir: *“Abdulla Qədiri satirik bir yazıçı kimi qarşısına qoyduğu yaradıcılıq məsələlərini satira ruhunda həll edir, eyni zamanda xalq irsindən istifadə edir”* [105, s.32-33].

Mövzu və problematika ilə yanaşı bu hekayələr Mirzə Cəlil nəsrinə yaxından səsləşdiyi kimi, üslub və təhkiyə baxımından da ədəbi təsiri yaxından izləmək mümkündür. Bu hər iki xalqın ictimai-siyasi həyat və məişətində mövcud olan oxşar xüsusiyyətlərlə izah oluna bilər. Bir sözlə, Abdulla Qədinin 20-ci illərin əvvəllərində yaratdığı satirik əsərləri özbək ədəbiyyatının, publisistikasının inkişafına, onun yeni janrlarla zənginləşməsinə, sosial yumor formalarından istifadə edilməsinə, komik obrazların və növlərin yaradılmasına böyük töhfə vermişdir.

Abdulla Qədiri özbək satirik nəsrində yeni mövzu-ideya axtarışları və yaradıcılıq kəşfləri ilə zənginləşdirmiş sənətkarlardandır. İdeoloji zorakılıq və sonrakı siyasi repressiyalar olmasaydı, yazıçı daha möhtəşəm felyetonlar, dərin mənalı gülüşlər, obrazlar və tiplər yaratmağı bacarardı. Onun “Əmir Ömər xanın qulluqçusu”, “Namaz oğrusu”, “Dəhşət” kimi romanları bu səbəbdən yarımçıq qalmışdır. Buna baxmayaraq, yazıçı özbək ədəbiyyatı və mətbuatı tarixində misilsiz nəsr əsərləri və felyetonları ilə öz imzasını yaratmışdır.

Nəticə olaraq, müasir özbək ədəbiyyatında “bu xalqın gülüşü, zarafatları heç vaxt sönməyəcək, əsrlər boyu xalqı ən qabaqcıl və nəcib arzulara doğru aparacaq!”, – şüarını əldə rəhbər tutan bir ədəbi mühit formalaşmaqdadır. Müasir dövrdə də Abdulla Qədiri və onun qələmdaşlarının satirik yaradıcılıq ənənələri davam etdirilir.

Tədqiqat zamanı Abdulla Qədirinin publisistik fəaliyyəti onun ümumi yaradıcılığının fəal və ictimai mahiyyət daşıyan sahəsi kimi təhlil olunmuş, publisistikanın aparıcı janrlarından olan felyetonlarının mövzu və problemləri, sənətkarlıq məsələləri diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

3.3. Abdulla Qədiri romanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri

Ədəbi-bədii təcrübənin inkişaf etdirilməsində ən təsirli vasitələrdən biri də ədəbi əlaqələrin xarakterik cəhətini üzə çıxaran tərcümə sənətidir. Məhz bu sənət sahəsinin sayəsində dünya ədəbiyyatının ədəbi hadisə hesab olunan nümunələri ilə tanışlıq gerçəkləşmiş olur. Tərcümənin ayrı-ayrı xalqların yaratdığı ədəbi nümunələrin tədqiqi və təbliği sayəsində müstəsna əhəmiyyəti danılmazdır. Tərcümə əslində ədəbi əlaqələrin yaranmasına stimül yaradan yaradıcılıq sahəsidir: *“Tərcümə ədəbiyyatı xalqların ədəbi-bədii inkişafına qarşılıqlı surətdə kömək göstərir, onların arasındakı ünsiyyətin daha da möhkəmlənməsinə xidmət edir”* [62, s.206].

Bu cəhət Azərbaycan ədəbiyyatı ilə eyni taleyi yaşayan xalqların ədəbi-bədii təcrübəsində də özünü qabarıq şəkildə nümayiş etdirməkdədir. Müasir dövrdə də ədəbi əlaqələr vasitəsilə ədəbi nümunələrin, o cümlədən müstəqillik illərində yaranan yaradıcılıq nümunələrinin dünya xalqlarının dillərinə tərcüməsi təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir. Məhz müstəqillik dövründə ədəbi əlaqələr tərcümə məsələləri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır. Bu mənada tərcümə məsələlərinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırmaq məqsədəuyğundur. Müasir özbək ədəbiyyatının başqa dillərə, eləcə də digər xalqların ədəbiyyatının özbək dilinə tərcüməsi milli ədəbiyyatda yeni ədəbi ab-havanın yaranmasına imkan verir. Eyni zamanda, bədii tərcümə vasitəsilə sənətkarlar dünya ədəbiyyatı təcrübələrinə daha çox yiyələnmək imkanı əldə edirlər.

Abdulla Qədinin tarixi romanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə olunması həm yazıçının, həm onun əsərlərinin ölkəmizdə tanınmasına və oxunmasına münbit zəmin yaradır. Bu hal, eyni zamanda, iki qardaş xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin qədim zamanlara söykəndiyinin, hər iki xalqın bir-birinin ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənətinə təsir göstərdiyinin, ənənə halını aldığına əyani sübutudur. Buna nümunə kimi “Ötən günlər” romanının ilk dəfə 1928 və 1929-cu illərdə Azərbaycan dilçiliyinin görkəmli simalarından olan, özbək əsilli alim Xalid Səid Xocayev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunması göstərilə bilər. Hənəfi Zeynallının redaktorluğu ilə 1928-ci ildə “Azərnəşr”də çap olunan bu roman günümüzdə Abdulla Qədiri yaradıcılığının Azərbaycan oxucusuna tanıtılması istiqamətində ilk cəhd kimi dəyərləndirilə bilər.

Xalid Səid Xocayevin Abdulla Qədinin bu romanına müraciət etməsinin bir sıra səbəbləri var idi. Xocayev 1926-cı ildə yazıçı tərəfindən nəşr olunan bu əsəri dərhal – 1928-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edərək çap etdirir, çünki Abdulla Qədiri XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaradan, xalqının həyatı ilə yaxından maraqlanan, millətin dərdsini sadə xalq dilində qələmə alan böyük sənətkar idi. Bu romanla Xalid Səid Xocayev özünün milli, tarixi kökünü unutmamış, özbək əsilli Azərbaycan alimi kimi hər iki xalqa misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Xalid Səid Xocayevin bu xidməti sayəsində Azərbaycan oxucusu qardaş xalqın – özbəklərin XIX-XX əsr astanasında ictimai-siyasi vəziyyəti, ailə-məişət tərzini, adət-ənənələri barədə müəyyən təsəvvür və qənaət hasil etmişlər. Xalid Səid Xocayevin bu romanı tərcümə etməsinin səbəblərindən biri də Abdulla Qədiri əsərlərinin dili idi: *“Ötən günlər”in sadə və axıcı dillə yazılması, personajların xarakterlərinin təfərrüatında ilıq bir təbəssüm görünməsi, eşqin saflığı, məsumluğu, ucalığı, ailə – el adət-ənənəsinin təqdimi və nəhayət, təbiət Abdulla Qədiri lövhələrindən yazılı etüdlər əsərə rəng qatır. Sanki göy qurşağı rənginə bələnmiş gözəllik faciə və tale ağrılarına öz sehrində gizlətməyə çalışır*” [55, s.7-8].

O, bir dilçi alim kimi Abdulla Qədiri üslubuna və dilinə önəm verir, yazıçının özbək xalqının köhnə klassik və yeni dilindən istifadə edərək, bənzərsiz sənət əsəri yazmasını yüksək qiymətləndirir. Digər tərəfdən, Xalid Səid Xocayevin bu tərcüməsi

ilə Abdulla Qədirinin lirik-romantik bir yazıçı olması faktını da görmüş oluruq. Hər bir sənətkar istedadını bir istiqamət və ya janr üzərində qurur. Bu romanda müəllifin lirik ovqatı, romantik düşüncələri, eləcə də hadisələrə realist aspektdən baxışları özünü açıq-aydın nümayiş etdirir. Abdulla Qədri publisistik yaradıcılığı ilə nə qədər satirik bir yazıçı hesab olunsa da, romanları, ələlxüsus da “Ötən günlər” romanı ilə romantik və şair ruhlu yazıçı olduğunu bəyan edir. Bütün bu səbəblər əsas verir ki, Xalid Səid Xocayevin tərcümə məsələsində göstərdiyi böyük və unudulmaz xidmətləri daima yüksək qiymətləndirək. Əsərin orijinalı ilə Xalid Səid tərcüməsi arasında oxşarlığa nümunələrlə nəzər salaq: *“Бу кун Тошканд қамалининг элли биринчи куну. Совуқ бир оз юмшаб тушкан, қуёш очик ҳавода ҳаракат этмакда эди”* [122, s.60]. Xalid Səid yazır: *“By qun Tazqənt muhasərəsinin əlli birinci qunu idi. Sojyklar bir az jymuzalmaga bazlamız”, qunəz də açıq havalarda hərəqət etməqdə idi”* [48, s.75].

“Ötən günlər” tarixi romanının ikinci nəşri 1933-cü ildə Bakıda həyata keçirilmişdir. Əldə olunan məlumatlara əsaslanaraq qeyd etmək mümkündür ki, bu nəşr “Otkan kunlər” [117] adı ilə “Özdevnəşr” nəşriyyatında özbək dilində Bakıda çap olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi o zamanlar Özbəkistanda çap məsələsi ilə bağlı bir sıra çətinliklərin olması idi.

“Ötən günlər” tarixi romanı daha sonra 1979 və 1987-ci illərdə tərcüməçi, tənqidçi, ssenarist İshaq İbrahimov tərəfindən yenidən tərcümə edildi. İshaq İbrahimov kitabın hər iki nəşrini “Gənclik” nəşriyyatında çap etdirmişdir. Xalid Səid Xocayevin və İshaq İbrahimovun bu əsərə müraciət etmələri tərcümə işinin ciddi bir yaradıcılıq sahəsi olduğunu bir daha göz önündə canlandırmış olur. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hər iki tərcümə variantı arasında bir sıra fərqlər mövcuddur. Xalid Səid Xocayevin tərcüməsi özbək dilinə məxsus ifadələrin saxlanması, romanın orijinal versiyası ilə üst-üstə düşməsi, özbək xalqına məxsus milli ruhun qorunması baxımından olduqca qiymətlidir. Alim özbək dilinin orijinallığını pozmamış, dilin şirinliyini, dilə məxsus sözlərin ahəngini, obrazların fərdi monoloq və dialoqlarını, romanın yarımbaşlıqlarını dəyişdirməmişdir. Romanda istifadə olunan çoxsaylı dialoqlarda dövrün dil xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan tərcüməçi Abdulla Qədri yaradıcılığının orijinal, bənzərsiz xüsusiyyətlərini, məharətini bir növ Azərbaycan

oxucusuna bu yolla çatdırmışdır. Əsərin tərcüməsini oxuyan insan məhz o dövrün əlifbasını və dil xüsusiyyətlərini də yaxından müşahidə etmiş olur: “*Əzizbəj daha dunənə kədər oz kanlı kılıcını xalkın uzərinə çalmakda idi; onyn tigi-zylmy altında kara kana bylanmız oglynyn, atasının, anasının, kardazını məzlym cəsədləri toprak altında hənyz çurujub bitməmiş olan xalk, by qun yenə Əzizbəjə karzı oz kanları ilə and içdi, kanlarını son damlasına kədər Əzizbəji mudafəə edəcəqlərinə dajir jəmin etdirildi. Butun Tazqənt əhalisi, Əzizbəjin əmrilə dunən Orda janında toplandılar*” [48, s.35].

İshaq İbrahimov isə represiya qurbanı olan Abdulla Qədirinin əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən özbək xalqına məxsus milli koloritin üzərindən xətt çəkmişdir. Çünki sosializm realizm metodu və düşüncəsi bunu tələb edirdi. Bu isə artıq özbək ədəbiyyatını deyil, sovet ədəbiyyatını yaratmaq məqsədi ilə idi. O dövrdə hər bir xalqın ən gözəl ədəbi nümunəsi əvvəlcə rus dilinə tərcümə edilməli, daha sonra Azərbaycan dilinə çevrilməli idi. “*Ötən günlər*” romanını Qazaxıstanın şairi, yazçısı, məşhur ictimai xadimi Oljas Süleymanov rus dilinə tərcümə etmişdir. İ.İbrahimov da əsərin orijinalından deyil, məhz rus dilindən əsəri dilimizə tərcümə etmiş və kiril əlifbası ilə çap etdirmişdir: “*Әлли биринчи кун иди ки, дашкәнд муһасирәдә иди. Гыш гуртарырды, һавалар азча истиләшишиди, ачыг сәмада кунәш парылдайырды*” [49, s.64].

Romanla onun tərcümələri arasında daha maraqlı bir fərq özünü göstərir. Belə ki, Gümüşün qəbir daşı üzərində yazılan şeir nümunəsi ilə bağlı ədəbi-tarixi faktlar mövcuddur. Sabir Mirvaliyev yazır: “*Gümüşbibinin məzar daşındakı yazını xatırlayın. Ədib Qeyrətinin xatirəsinə görə, əvvəl Füzulinin bir beytindən faydalanmışdır və romanın orijinal əlyazmasında bu beyt idi. Amma ədibin “Müştüm”dəki dostları buna etiraz etdilər, “öz əsərlərində öz şeirləri olsa, daha yaxşı səslənəcəyini məsləhət görəndə” Abdulla Qədiri də bunu uyğun bilərək dördlük yaratdı*” [104, s.22].

Sən mənim bu yolda yoldaşım idin, ey ay,

Yoldaşını tərk edib gedərmə yoldaş.

Qədirinin yazmış olduğu dördlük romanda əksini tapmışdır:

Ey, fələk, etdin artıq əzab bünyad,

Gözümdə yaş, dilimdə qaldı fəryad.

Həyatımı lələzardan ayırdın,

Canımı yandırıb, külümü göyə sovurdun [122, s.298].

“Ötən günlər” romanının 1929 və 1987-ci il tərcümələrində isə bu dörtlük verilməmişdir. Xalid Səidin tərcüməsində yazılır: “*Doğum tarixi hicri təqviminin 1240-cı, vəfatı 1269-cu ili. Burada dəfn olunan günlük bəlasının məlum qurbanıdır*” [48, s.332]. İshaq İbrahimov isə öz tərcüməsində bu şəkildə vermişdir: “*Mərgilanlı Mirzə Kərimin qızı Gümüş, 1248-ci ildə təvəllüd tapmış, 1269 cəmədiyl-əvvəldə vəfat etmişdir. Abidəni sevimli arvadı üçün ürəkdən kədərənən əri qoymuşdur. Bu çoxarvadlılıq adətinin kədərli nəticəsi üçün bir nümunədir*” [49, s.328].

Xalid Səid Xocayev bu sətirlərdə Gümüşün doğum ilini hicri təqvimin 1240-cı ili kimi versə də, əsərin orijinalında və İshaq İbrahimovun tərcüməsində bu tarix 1248-ci il göstərilir. Ümumilikdə, hər iki nümunə tərcümə sənətimiz üçün dəyərli bir fakt və hadisədir.

Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanı növbəti dəfə 2023-cü ildə latın qrafikalı əlifba ilə yenidən nəşr olunmuşdur. Əsəri 1928-29-cu illər nəşrindən yenidən çapa hazırlayan və məsul katib bu sətirlərin müəllifidir. Filologiya elmləri doktoru Almaz Ülvi Binnətova kitaba “Ötən günlər”i nə üçün yenidən xatırladıq?!” adlı ön söz yazmışdır: “*Hər ötən günü yenidən, xüsusən zaman fəvqündə baş verən unudulmaz hadisələri xatırlamaqla sabahı daha aydın, daha parlaq görmək mümkündür. “Dünənini bilməyən sabahını görə bilməz” – el misalı da bu zərurətdən yaranıb. “Keçmişimizi öyrənək ki, gələcəyimizi qura bilək” – misalı kimi. Deməli, dünən həm də sabahımızın özülü, bünövrəsidir*” [55, s.7].

“Ötən günlər” romanının ilk nəşrinin 100 illiyinə həsr olunan bu kitabda Xalid Səidin dil, üslub, yaradıcılıq xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmışdır. Əsərin yenidən nəşr olunmasını zəruri edən amilləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. “Ötən günlər” romanının milli ruhda yazılması və günümüz üçün hələ də aktualıq qazanması;
2. Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində əlifba, dil-üslub məsələlərində fərqliliklər;

3. İshaq İbrahimovun tərcüməsində rus dilindən gəlmə ifadələrin aradan qaldırılması.

“Ötən günlər” romanının milli ruhda yazılması və günümüz üçün hələ də aktual mövzuda olması ədibin öz işinə və sənətinə ustalıqla yanaşmasının nəticəsidir. Abdulla Qədiri “Ötən günlər” romanı ilə nəinki, XX əsr özbək nəsrində, eləcə də, türk xalqları nəsrində yeni yanaşma nümayiş etdirərək əsaslı dönüş yaratmış oldu. Əsər çap olunduğu vaxtdan geniş oxucu kütlələrinin stolüstü kitabına çevrildi. Bunun əsas səbəbi isə romanda mövzunun xalq həyatına, ruhuna yaxından bağlı olması idi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan nəsrini özünün davamlı inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu. Bu əsər Azərbaycan ədiblərinin və oxucularının daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Günümüzdə də sevilərək oxunan bu əsərin müasir əlifbaya uyğunlaşdırılıb çap olunması ədəbi-elmi ictimaiyyətimiz üçün olduqca önəmli hadisə hesab oluna bilər.

“Mehrab əqrəbi” romanı 1970-ci ildə Yusif Məmmədov tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və “Gənclik” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Birinci şəxsin, yəni yazıçının dilindən səsləndirilən hadisələr “Mehrab əqrəbin”nin özünəməxsus təhkiyəsindən xəbər verir, əsas hadisələr müxtəlif başlıqlarda verilir: “Rənanın gələcək sahibi”, “Əmir Ömər xanın kənişi”, “Məhdumun evlənməsi. Saleh Məhdum məktəb açır”, “Saleh Məhdumun xasiyyətinin bəzi xüsusiyyətləri”, “Rəna”, “Saraydan gəlmiş adam”, “Səmimi dost”, “Ənvər düşünür”, “Hərəmxana”, “Qırx qızlar”, “Yoxsulun qəlbi”, “Cəsur qız”, “Əqrəbin sevinci”, “Qorxunc bir cəsarət” kimi ümumilikdə 57 sərəlvə və başlıqdan ibarət olan roman rəngarəng süjet xəttinə malikdir. Abdulla Qədiri “Romanın mövzusu barəsində” adlı giriş hissəsində qısa şəkildə Türkünstan elinin o dövrdə mövcud vəziyyəti haqqında məlumat verərək oxucunu bir növ əsərdə təsvir olunacaq hadisələrə hazırlayır: *“Türkünstan feodallarının axırncı nümayəndəsi Xudayarxanın öz ehtirasları yolunda kəndlilərin və yoxsul sinfin mənafeyini qurban verməsi, məmləkətin gəlin-qızlarını hərəmxanasının kənişinə çevirməsi, buna qarşı çıxanlara isə amansız divan tutması romanın əsas mövzudur. Xudayarın bu yolda birinci istinadgahı olan üləmaları, onların əhvali-ruhiyyəsini, əxlaqını, mədrəsə və ailə həyatını, zalımlıqlarını son dərəcə kiçik bir kitabın imkanı daxilində qələmə alıram.*

Bundan əlavə, romanda bir çox başqa şeylər də vardır ki, bunlar oxucunun diqqətindən yayınmayacaqdır” [54, s.3-4].

“Mehrab əqrəbi” romanı ilk dəfə Yusif Məmmədov tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Bu romanın tərcüməsinin dili o qədər aydın və səlisdir ki, onu yenidən başqa bir mütərcimin tərcümə etməsinə lüzum qalmır. Bu əsərin orijinaldan tərcümə olunmağa ehtiyacı olmasa da, düşünürük ki, əsərin müasir əlifbaya uyğunlaşdırılması müsbət təşəbbüs ola bilər. Bunun əsas səbəbi odur ki, Abdulla Qədirinin roman yaradıcılığı bu gün də öz dəyər və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaq gücündədir.

Nəticə olaraq belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, Abdulla Qədiri irsinin Azərbaycan oxucularının ixtiyarına verilməsində tərcümə mühüm rol oynamış, bu bir küll halında hər iki xalq arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində yeni bir mərhələnin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Azərbaycan-özbək xalqlarının milli müstəqilliyə qovuşduğu çağdaş dövərdə ədəbi dostluğa və qardaşlıq münasibətlərinə çevrilən bu əlaqələrin hazırkı səviyyəsi də bunu təsdiqləməyə kifayət qədər əsas verir. Nəticə etibarilə, onu da xüsusi vurğulayaq ki, Abdulla Qədiri nəsrinin Azərbaycan oxucularına çatdırılması yalnız bir yazıçını tanıtmaq məqsədi daşımır, bütövlükdə Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin yeni bir mərhələsinə çevrilir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən elmi nəticələr “Özbək satirik nəsrinin inkişafında Abdulla Qədirinin rolu” [17], “Cədid mətbuatı (“Müştüm” jurnalı əsasında)” [15], “Cədid ədəbiyyatı və “Müştüm” jurnalı” [14] məqalələrində öz əksini tapmışdır.

NƏTİCƏ

Türk xalqları içərisində Azərbaycanın qədim dövrlərdən üzü bəri davam edən, milli müstəqilliyə qovuşduğumuz çağdaş mərhələdə daha fəal və intensiv xarakter alan ədəbi-mədəni əlaqələr sırasında Özbəkistanla qarşılıqlı əlaqələr xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Tədqiqatçılar bu əlaqə və təmasların altı əsrə bərabər bir tarixə malik olduğunu zəngin ədəbi-bədii faktlarla təsdiq edirlər.

Dissertasiya işində Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin ümumi tarixi mənzərəsi barədə yekdil təsəvvür yaradılmaqla, bu əlaqələrin XIX və XX yüzillikdəki inkişaf dinamikası nəzərdən keçirilir, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı əsasında gəlinən nəticələr ümumiləşdirilir.

Həyat və yaradıcılığı XX yüzilliyə təsadüf edən, özbək ədəbiyyatının klassik sənətkarları ilə bir sırada adı çəkilən Abdulla Qədirinin Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqə və münasibətləri, maraq dairəsində olduğu qələm və düşüncə sahiblərindən əxz etdiyi, faydalandığı mətləblər, ədəbi təsir dissertasiya işinin əsas tədqiqat obyektidir.

Abdulla Qədiri yaradıcılığını Azərbaycan oxucusu, ədəbi-elmi ictimaiyyəti üçün maraqlı və düşündürücü edən amillər burada ədibin əsərlərində qaldırılan problemlərin bizim tarixi taleyimizlə son dərəcə yaxından səsleşməsidir. Şübhəsiz ki, hər iki qardaş xalqın əsrlərdən bəri davam edən əlaqələrinin təşəkkülündə fasilə bilməyən təmasların ədəbi-mədəni sahəyə təsirini əyani təsdiqləyən faktlar kimi Abdulla Qədirinin yaradıcılıq irsinin, fəaliyyət istiqamətlərinin seçilməsi bu mənada daha obyektiv nəticələrə gəlməyə əsas verir.

Araşdırma zamanı Abdulla Qədirinin çoxcəhətli yaradıcılıq axtarışlarının əsas ideya-bədii qaynaqları ənənə və varislik kimi prinsiplərə istinadən üzə çıxarılır, ədibin cədidçilik hərəkatının inkişafında rolu, bu ədəbi istiqamətin formalaşmasında aparıcı ədəbi sima kimi iştirakı zəngin faktlara istinad edilərək müəyyənləşdirilir. Cədidçiliyin konsepsiyası, proqram xarakterli mahiyyətinin

aşkarlanması tədqiqat zamanı əsasən üç istiqamətdən araşdırılır: 1. Təhsil (yeni məktəblərin açılması, tədris metodlarının yenilənməsi); 2. İncəsənət (ədəbiyyat, teatr); 3. Mətbuat.

Bu müddəalar yalnız tənqidi realizm müstəvisində deyil, həm də maarifçilik konsepsiyasının tələb və komponentləri kimi təhlilə cəlb olunur, bir küll halında türkəsilli regionun ümumi kontekstində sərf-nəzər edilir.

Fərqliliklər müqayisə üçün çox vaxt əsas və vacib argument hesab olunsada, qarşılıqlı ədəbi əlaqələrdə bunun əksinə olaraq çox vaxt oxşar xüsusiyyətlər, səsleşmə və təsir kimi vacib məsələlər əsas hədəf kimi müəyyənləşdirilir. Bu mənada Abdulla Qədirinin yaşayıb-yaratdığı dövrlə Azərbaycan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitində baş verən proseslərin demək olar ki, üst-üstə düşən məqamları qarşılaşdırma və təhlil üçün zəmin hazırlayır, bu xüsusda tarixi-müqayisəli yanaşmaları birmənalı şəkildə reallığa çevirməyi aktual problem kimi ön plana çəkir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi-mədəni və ictimai fikir tarixində əsil inqilabi təbəddülat və rezonans doğuran “Molla Nəsrəddin” və molla-nəsrəddinçilərin yaxın, qonşu türk xalqlarının ədəbiyyatına, yeni təfəkkür işığında yaradılan mətbuatına təsiri məsələsi dissertasiya işində əsas hədəf olaraq seçilmişdir. Belə bir təsirin və faydalanmanın sərhəd və hüdudları şübhəsiz ki, yalnız özbək ədəbi-mədəni çevrəsi ilə tamamlanmır, əksinə, bütün məzlum Şərqi xalqlarının tarixi taleyi, xüsusən azərbaycanlıların İranda şah rejiminin buxovları altında çəkdiyi məhrumiyyətlər də “Molla Nəsrəddin” dərgisinin baş mühərririni, yaradıcı heyətini dərinəndən düşündürməsi faktı diqqət mərkəzində saxlanılır. “Molla Nəsrəddin”nin bilavasitə təsiri ilə meydana gələn, özbək xalqının xanlıqlar dövrünün köhnəlmiş, ərpimiş adət-ənənələrini kəskin tənqid atəşinə tutan, hakim dairələrin özbaşınalığını qamçılaman felyetonlar, satirik yazılar Abdulla Qədirinin əsas üzvlərindən biri olduğu “Müştüm” jurnalının əsas mövzu və ideya istiqamətinə çevrilməsi dissertasiya işində elmi-nəzəri baxımdan əsaslandırılır. Sadalanan bu yaradıcılıq məziyyətlərinin araşdırılması zamanı aşağıda qeyd olunan elmi nəticələr əldə edilib:

– Abdulla Qədirini yetişdirən ədəbi mühit, dövr və müasirləri haqqında tarixi-xronoloji səpkidə təsəvvür yaradılır;

- Cədid hərəkatının yaranmasını qaçılmaz edən ədəbi-ictimai-tarixi şəraitin tələb və ehtiyacları nəzərdən keçirilir, ona obyektiv elmi münasibət bildirilir;
- Cədid hərəkatının formalaşmasında, yetkin bir səviyyəyə gəlib çatmasında Abdulla Qədirinin müstəsna rolu, aparıcı müəlliflərdən biri kimi fəal iştirakı barədə yekdil elmi qənaətə gəlinir;
- Bir sənətkar kimi Abdulla Qədirinin ədəbi şəxsiyyət və irsi yetişdiyi ədəbi-mədəni mühitlə qarşılıqlı təmasda nəzərdən keçirilir;
- Epik növün Abdulla Qədirinin yaradıcılığında müstəsna yeri və mövqeyi barədə geniş təhlillər aparılır, yazıçının “Ötən günlər” və “Mehrab əqrəbi” kimi iri nəsr əsərlərində yaşanan dövrün ziddiyyətlərinə, insanların gün-güzəranına hakim dairələrin gətirdiyi məhrumiyyətlər münasibət hədəfi seçilir;
- Publisistikanın Abdulla Qədirinin yaradıcılığında yeri və mövqeyi, xüsusi olaraq “Müştüm” dərgisinin özbək mühitində baş verən ictimai-siyasi hadisələrə, hakim dairələrin özbaşınalığına münasibət bildirmək üçün bir tribunaya çevrilməsi, felyeton janrının operativ və çevik bir janr yazıçının yaradıcılığında müstəsna yeri faktlar əsasında üzə çıxarılır;
- Azərbaycan “Molla Nəsrəddin”i ilə “Müştüm”ü sələflər və xələflər səviyyəsində münasibət müstəvisinə çıxarılması, birincinin müstəsna rolu, mövzu və sənətkarlıq baxımından istiqamətverici rolu qarşılıqlı müqayisə əsasında müəyyənləşdirilir;
- Faktlara əsaslanaraq, Abdulla Qədirinin “Müştüm” dərgisinin baş redaktoru deyil, fəal iştirakçısı olması qənaətinə gəlinir;
- Azərbaycan ədəbi-elmi fikrində Abdulla Qədri irsinə maraq, onu doğuran səbəblər, Azərbaycan-özbək ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən hadisələr, bu olayların adekvat şəkildə ədəbi-bədii düşüncədə yaratdığı təbəddülatlarla əlaqədə araşdırmaya yönəldilir;
- Ədəbi əlaqələrin inkişafında Abdulla Qədri yaradıcılığının iştirakı, Azərbaycan oxucusu üçün ədibin əsərlərində qaldırılan məsələlərin aktualıq kəsb etməsi, oxşar tale yaşantıları kimi məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilərək ümumiləşdirilir;

- Abdulla Qədiri şəxsiyyəti və irsinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiq olunması məsələsi ilk dəfə sistemli şəkildə öyrənilmişdir;
- Abdulla Qədiri romanlarının Azərbaycan dilinə tərcümə olunması tarixindən geniş bəhs olunur, bu tərcümələrin orijinaldan tərcüməsinin ayrı-ayrı mütərcimlərin şəxsində uğurlu və nöqsanlı tərəfləri obyektiv baxış bucağından dəyərləndirilir.
- Abdulla Qədirinin “Ötən günlər” romanının müasir əlifbaya uyğunlaşdırılmasına olan zərurətlər barədə elmi qənaətə gəlinmiş, yeni nəşrin Azərbaycan oxucusu və ədəbiyyatşünaslığı üçün dəyəri xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağamalıoğlu, S.H. Mədəni inqilab və yeni əlifba // Ələngə jurnalı, – Daşkənd: – 1928. №12. – s.3-4.
2. Axundlu, Y.İ. Tarixi roman yeni mərhələdə (1980-90-cı illər) / Y.İ.Axundlu. – Bakı: Maarif, – 1998. – 175 s.
3. Aristotel. Poetika / Aristotel. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 120 s.
4. Babayeva, G.M. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və milli ədəbi dəyərlər / G.M.Babayeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. – 416 s.
5. Babayeva, G.M. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalı (Azərbaycan-Özbək ədəbi əlaqələri xüsusi buraxılış). – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. №1. – s.184-190.
6. Babayeva, G.M. “Molla Nəsrəddin” və “Tərcüman” nəşrləri ədəbi-mədəni əlaqələr kontekstində // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” jurnalı. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2022. №1. – s.40-46.
7. Babayeva, G.M. Mollanəsrəddinçi satira nəzəri baxışlar sistemində // “PoetikaİZM” jurnalı. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. №1. – s.90-97.
8. Babayeva, Ş.Q. Abdulla Qədirinin ədəbi axtarışları // Xəbərlər məcmuəsi. “İctimai və humanitar” elmlər seriyası, – Gəncə: – 2022. №1(3), – s.138-144.
9. Babayeva, Ş.Q. Abdulla Qədirinin “Mehrab əqrəbi” romanında qadın problemi məsələləri // II. Qarabağ Beynəlxalq İctimai və Humanitar elmlərdə müasir araşdırmalar konfransı, – Bakı: – 10 noyabr, – 2021, – s.473-479.
10. Babayeva, Ş.Q. Abdulla Qədirinin “Mehrab əqrəbi” romanının poetikası // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və təhsil, – 2021, №8. – s.343-350.
11. Babayeva, Ş.Q. Abdulla Qədri romanlarına nəzəri baxış // “PoetikaİZM” jurnalı, – Bakı: Elm və təhsil, – 2022, №1. – s.57-62.

12. Babayeva, Ş.Q. Azərbaycan və özbək cədidçiləri (maarifçiləri) İ.Qaspiralının ideyaları müstəvisində // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” beynəlxalq elmi jurnalı, – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. №1, – s.60-67.

13. Babayeva, Ş.Q. Cədid dramaturgiyası və teatrının təşəkkülü – “Bəxtsiz kürəkən” pyesi // “Filologiya və sənətşünaslıq” jurnalı, – Bakı: Elm, – 2022. №1, – s. 214-220.

14. Babayeva, Ş.Q. Cədid ədəbiyyatı və “Müştüm” jurnalı // “Mahmud Hoca Behbudi Mirası və Cədid Basını Araştırmaları” Uluslararası Bilimsel Panel. – Toshkent: – 19 yanvar, – 2022, – s.161-171.

15. Babayeva, Ş.Q. Cədid mətbuatı (“Müştüm” jurnalı əsasında) // Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax Davlat Pedagogika İnstitutu “Ta’limda filologiyani rivojlantirishning global masalalari” xalqaro ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Jizzax: – 7 may, – 2022, – b.253-257.

16. Babayeva, Ş.Q. “Ötən günlər” romanında ümumtürk folklor ənənələri // “O‘zbek tili va adabiyotini jahon miqyosida targ‘ib etish: natija va vazifalar” mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, – Toshkent: – 2021, 16 oktyabr. – s. 331-339.

17. Babayeva, Ş.Q. Özbək satirik nəsrinin inkişafında Abdulla Qədirinin rolu // Slavyan Universiteti, Ümummillî Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” adlı XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: Ziqzaq. – 2022, – s.161-164.

18. Binnətova, A.Ü. Abdulla Qədiri: tənqid, təhlil və şərhlər // Filologiya ufqları jurnalı, – 2021. №6 (6). // [Elektron resurs] / – Filologiya ufqları jurnalı: – 17.11.2021. URL: <https://pshedu.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/3501>

19. Binnətova, A.Ü. Abdulla Qədiri və Azərbaycan // Filologiya ufqları jurnalı, – 2021. №6 (6). // [Elektron resurs] / – Filologiya ufqları jurnalı: – 17.11.2021. URL: <https://pshedu.jdpu.uz/index.php/hp/article/view/3502>

20. Binnətova, A.Ü. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri (Dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər) / A.Ü.Binnətova.– Bakı: Qartal, – 2008. – 334 s.

21. Binnətova, A.Ü. Mirzə Cəlilin Türkünəstanə yeni səfəri / A.Ü.Binnətova, Y.Qasimbəyli // “525-ci qəzet”. – 2019, 12 mart. – s.6 // [Elektron resurs] / – “525.az” saytı: – 12.03.2019. URL: <https://525.az/news/116681-mirze-celilinturkustana-yeni-seferi>
22. Binnətova, A.Ü. Özbək ədəbiyyatı (ədəbi portret cizgiləri, araşdırmalar, müsahibələr, yol qeydləri) / A.Ü.Binnətova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 316 s.
23. Cabbarlı, C.Q. Əsərləri: [4 cilddə] / C.Q.Cabbarlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 328 s.
24. Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 320 s.
25. Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cilddə] / Y.V.Çəmənəminli. – Bakı: AVRASIYA PRESS, – c.1. – 2005. – 360 s.
26. Dost ellər, dost nəğmələr // Tərc.ed.: Ə.Cəmil. – Bakı: Gənclik, – 1975. – 222 s.
27. Əfəndiyev, E.İ. “Aqoniya”, yoxsa təkamül? // XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər. – Bakı: Təhsil, – 2017. – 62 s.
28. Əfəndiyev, P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / P.Ş.Əfəndiyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 600 s.
29. Əfəndizadə, Ş.M. Rəhbərimiz İsmayıl bəy və qadınlarımız // “İqbal” qəzeti. – Bakı: – 1914, 29 sentyabr. №750. – s.4.
30. Əhmədov, B.B. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri / B.B.Əhmədov. – Bakı: Elm, – 2000. – 296 s.
31. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.B.Əhmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2015. – 552 s.
32. Əlimirzəyev, X.Ə. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları // Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr / X.Ə.Əlimirzəyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 416 s.
33. Əliyev, Q. Qardaş xalqın məhəbbəti // “Ədəbiyyat və incəsənət”. – Bakı: – 1974, 23 mart. – s.5.
34. Əliyev, Q. “Molla Nəsrəddin” və özbək həyatı // “Azərbaycan” jurnalı, – Bakı: – 1966. №7, – s.170-175.

35. Əliyev, R.N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / R.N.Əliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 360 s.
36. Əmrahovlu (Məmmədov), A.Ə. Türk xalqları ədəbiyyatı (məqalələr, resenziyalar) / A.Ə.Əmrahovlu. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 145 s.
37. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları. Bakı: Maarif, – 1991. – 175 s.
38. Haqverdiyev, Ə.Ə. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / Ə.Ə.Haqverdiyev. – Bakı: Lider, – c.1. – 2005. – 408 s.
39. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2019. – 452 s.
40. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 1068 s.
41. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 696 s.
42. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbiyyatdan–əbədiyyətə // “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq” (Azərbaycan–özbək ədəbi əlaqələri xüsusi buraxılış) jurnalı, – Bakı: Elm və təhsil, – 2020. №1, – s.17-23.
43. Həsənlı, M.A. XIX əsrin əvvəllərində özbək ədəbiyyatında cədidizm (Əbdürrauf Fitrətin yaradıcılığı əsasında) / M.A.Həsənlı. – Bakı: GlobeEdit, – 2023. – 120 s.
44. Hüseynov, T.H. Tarixi roman ustası / Rəyçi fil.e.d. F.Hüseynov, red. fil. e.d. P. Xəlilov. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 165 s.
45. Xəlilov, Q.Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən / Red. Q.Qasımzadə. – Bakı: Elm, – 1973. – 352 s.
46. Xəlilov, P.İ. SSRİ xalqları ədəbiyyatı: [2 cildə, 2-ci nəşr] / P.İ.Xəlilov. – Bakı: Maarif, – c.2. – 1977. – 360 s.
47. Xəlilov, P.İ. Türk xalqlarının və Şərqi slavyanların ədəbiyyatı / P.İ.Xəlilov. – Bakı: Maarif, – 1994. – 429 s.
48. Xocayev, X.S. “Ötən günlər” romanı / X.S.Xocayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1928. – 335 s.

49. İbrahimov, İ.İ. “Ötən günlər” romanı / İ.İ.İbrahimov. – Bakı: Gənclik, – 1987. – 336 s.
50. Köçərli, F.Ə. Mirzə Fətəli Axundov // Azərbaycan ədəbiyyatı: [2 cildə] / F.Ə.Köçərli. – Bakı: Elm, – c.1. – 1978. – 560 s.
51. Qarayev, Y.V. Yaradıcılıq metodu. Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı / Y.V.Qarayev. – Bakı: Elm, – 1974. – 265 s.
52. Qardaşlıq çələngi: SSRİ xalqları poeziyası // Tərc.ed.: X.Rza. – Bakı: Maarif, – 1982. – 328 s.
53. Qədiri, A.Q. Cıdırda (tərc.ed.: Sabir Azəri) // Nurlu diyar: nəsr almanaxı. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – s.5-17.
54. Qədiri, A.Q. “Mehrab əqrəbi” romanı / Tərc.ed.: Y.Məmmədov. – Bakı: Gənclik, – 1970. – 266 s.
55. Qədiri, A.Q. Ötən günlər (özbəklərin həyatından tarixi roman) // Red. və ön söz müəllifi A.Ü.Binnətova; mətni 1928-29-cu illər nəşrindən yenidən çapa hazırlayan və məsul katib Ş.Mirzəzadə. – Bakı: Təhsil, – 2023. – 408 s.
56. Quliyev, E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı // Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr / E.H.Quliyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 632 s.
57. Məmmədquluzadə, C.M. Əsərləri: [4 cildə] / C.M.Məmmədquluzadə. – Bakı: Öndər, – c.1. – 2004. – 664 s.
58. Məmmədli, Q.M. Azərbaycan teatrı Orta Asiyada // “Azərbaycan incəsənəti” toplusu, – c.3. – Bakı: Azərbaycan SSRİ Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı. – 1950. – s. 228-233.
59. Məmmədli, Q.M. Azərbaycan teatrının salnaməsi / Q.M.Məmmədli. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1975. – 583 s.
60. Məmmədov, X. “Tərcüman” da Azərbaycan ədəbiyyatı // Ədəbiyyat qəzeti. – 2000, 17 noyabr. – s.1-2.
61. Məmmədov, M. Həyat və sənət yollarında / M.Məmmədov. – Bakı: Azər nəşr, – 1965. – 235 s.

62. Mirəhmədov, Ə.M. Ədəbiyyatşünaslıq ensiklopediyası // Baş red. İ.Vəliyev, red. İ.Xəlilov. – Bakı: “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. – 1998. – 240 s.
63. Mirzəzadə Ş.Q. Cədidizm dövründə ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühit // “O‘zbek va Ozarbayjon filologiyasining dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari [Matn],– Xorazm: “Khwarezm travel” MChJ nashriyoti, – j.1. – 2024, 15/16-aprel. – s.116-122.
64. Molla Nəsrəddin. Azərbaycan // “Molla Nəsrəddin” jurnalı. – 1917, – 27 noyabr. №24 // Məmmədquluzadə, C. Azərbaycan // Molla Nəsrəddin (satirik jurnal), – c.5 (1913-1921). – Bakı: Şərq-Qərb, – 2018. – 648 s.
65. Molla Nəsrəddin ensiklopediyası // Baş red.: akad İ.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, – 2020. – 466 s.
66. Nəbiyev, A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı / A.M.Nəbiyev. – Bakı: Çıraq, – c.1. – 2009. (təkrar nəşr). – 640 s.
67. Nəbiyev, B.Ə. Qardaş xalqın töfhəsi // “Özbək şeirləri” kitabı haqqında məqalə // Azərbaycan, – Bakı:, – 1960. №2. – 224 s.
68. Nəğməli Özbəkistan: şeir almanaxı // Tərtib edən: Ə.Muxtar, Ön söz X.Rza. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 318 s.
69. Nurlu diyar: nəsr almanaxı // Tərtib edən: Ə.Muxtar. – Bakı: Yazıçı, – 1979. – 310 s.
70. Paşayev, M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917) / M.C.Paşayev. – Bakı: Ziya-Nurlan, – 2004. – 391 s.
71. Paşayev, M.C. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı / M.C.Paşayev, F.C.Hüseynov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 560 s.
72. Rəfili, M.H. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş / M.H.Rəfili. – Bakı: API nəşr. – 1958. – 252 s.
73. Rza, X.U. Şeir mənim üçün bir kainatdır (tərcümələr). – Bakı: Gənclik. – 1988. – 405 s.
74. Sultanlı, Ə.A. Antik ədəbiyyatı tarixi / Ə.A.Sultanlı. – Bakı: ADU nəşriyyatı. – 1958. – 495 s.

75. Şamıoğlu (Musayev), Ş.Ş. Mirzə Fətəli Axundzadə (müasirləri ilə əlaqələri və bədii yaradıcılığı) / Ş.Ş.Şamıoğlu. – Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 224 s.
76. Şəmsizadə, N.Ş. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / N.Ş.Şəmsizadə. – Bakı, Proqres, – 2012. – 434 s.
77. Şərifova, S.Ş. İlk Azərbaycan romanları // Rəyçilər: fil.e.d., prof. A.Hüseynli, fil.e.d., dos. V.Yusifli / S.Ş.Şərifova. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2023. – 216 s.
78. Şıxlı, İ.Q. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / İ.Q.Şıxlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 400 s.
79. Tahirli, A.H. Bütün türklərin tərcümanı / A.H.Tahirli. – Bakı: Ozan, – 2011. – 240 s.
80. Ürəkdən ürəyə (SSRİ xalqlarının şeirlərindən seçmələr) // Tərcümə edən: T.Bayram. – Bakı: Gənclik, – 1975. – 148 s.
81. Balcı, M. Abdullah Kadiri'nin “Ötken künler” romanında yapı, tema və üslup özellikleri // Türk dünyası sosial bilimler dergisi, – Ankara: – 1998, №7, – s.221-234 / [Dijital kaynak]. URL: <https://bilig.yesevi.edu.tr/yonetim/icerik/makaleler/3497-published.pdf>
82. Merhan, A. Abdulla Qodiriy'nin tarixsel romanları // Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – Adana: 2007, №16 (2). – s.413-422.
83. Merhan, A. Abdulla Qodiriy ve Özbek romanının doğuşu // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2006, №20. – s.129-138.
84. Abdulla Qodiriy: Tarifi adib / tʻyplovchi va nashrga tayyorlavchi: X.Qodiriy. – Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalk merosi, – 2004. – 32 b.
85. Abdulla Qodiriy zamondoshlari xotirasida (tʻyplam) // tʻyplab nashrga tayyorlovchi: H.Qodiriy. – Toshkent: Adabiyot va san'at, – 1986. – 176 b.
86. Adabiyot ensiklopediyasi (Atamalar, istiloxlar, simolar, asarlar va nashrlar) – Toshkent: MUMTOZ SO`Z, – 2015. – 664 s.
87. Behbudiy, M. Tanlangan asarlar [3-nashri] // Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi: B.Qosimov. – Toshkent: Ma'naviyat, – 1999. – 280 b.
88. Binnatova, A.U. Ustoz: İso Qabibbeyli–70 / A.U.Binnatova, Y.A.Kosim. – Toshkent: Mumtoz soz. – 2019. – 74 b.

89. Boqiy, N. Qatlnoma / N.Boqiy. – Toshkent: Nashriyot-matbaa birlashma-si, – 1992. – 151 b.
90. Eshonqul, J. Folklor – millatning abadiy tarixi / J.Eshonqul. – Toshkent: Yoshlik, – 2014, № 8. – b.9-14.
91. Hayit, B. Buxoro va Xiva mustaqilligining tugashiga oid ayrim mulohazalar // “Milliy Turkiston”, – 1967, №12. – b.12-19.
92. Hayit, B. Nega ular modernizmdan qo'rqishadi? // “Milliy Turkiston”, – 1963, 1992, №100. – b.28, 30.
93. Hayit, B. Turkistonda jadidchilik va uning tugatilishi: [Elektron manba] / – O‘zbekiston: Xurshid Davron kutubxonasi: Adib asarlari, tarjimalari, hamda o‘zbek va jahon adabiyotidan namunalar: – 10.12.2017. URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/jadidlar-kutubxona/boymirza-hayit-turkistonda-jadidchilik-va-uning-tugatilishi.html>
94. Husayn, S. O‘tkan kunlar / S.Husayn. – Toshkent-Baku: O‘znashr, – 1931. – 152 b.
95. Jadid (adabiy, ilmiy-ma‘rifiy va ijtimoiy haftalik gazeta). – Toshkent: Sharq – 2024 yil, 5 yanvar, №1 (1), – 8 b // [Elektron manba] / URL: <https://online.pubhtml5.com/gfyzj/dwds/>
96. Jo‘rayev, A. Jurnal har doim jamiyat illatlari va hukumat kamchiliklarini olib chiqqan: [Elektron manba] / – gazeta.uz sayti: – 22.02.2023. URL: <https://www.gazeta.uz/oz/2023/02/22/mushtum/>
97. Julkunbay. Mushtum tarifida // “Mushtum” jurnali. – Toshkent: – 1923, 18 fevral, №1. – b.2.
98. Karimov, B. Abdulla Qodiriy: tanqid, tahlil va talqin / B.Karim. – Toshkent: Fan, – 2006. – 260 b.
99. Karimov, B. Abdulla Qodiriy va germenevtik tafakkur: ilmiy monografiya / B.Karim. – Toshkent: Akademnashr, – 2014. – 256 b.
100. Karimov, B. Bir hikoya qismati // Qatagon qurbonlari va ularning adabiy-badiiy hamda publisistik merosi. – Toshkent: – 2015. – 128 b.

101. Karimov, N. Jadid teatri / N.Karimov. – Toshkent: “Toshkent Islom Universiteti” nashriyot-matbaa birlashmasi, – 2016. – 260 b.
102. Mammatqulizoda, J. Po‘chta qutisi. qissa va hikoyalar // tarjimon: Usmon Qo‘chqor; mas‘ul muharrir va so‘ngso‘z muallifi: H.Boltaboyev. – Toshkent: “Mumtaz so‘z”, – 2019. – 316 b.
103. Mirvaliev, S. Abdulla Qodiriy: hayoti va ijodi / S.Mirvaliev. – Toshkent: Fan, – 2004. – 175 b.
104. Mirvaliev, S. Abdulla Qodiriy kashfiyoti / S.Mirvaliev. – Toshkent: Mashhur-Press, – 2018. – 208 b.
105. Mirzaev, I. Abdulla Qodiriyning ijodiy evolyutsiyasi / I.Mirzaev. – Toshkent: Fan, – 1997. – 150 b.
106. Mirzayev, S. XX asr o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: “Yangi asr avlodi” nashriyoti. – 2005. – 420 b.
107. Mirzazoda, Sh.Q. XX asr boshlaridagi Ўzbek va Ozarbayjon adabiётida dramatik janrlar takomili // Ўzbek tili va adabiёti jurnali. – Toshkent: Global Poligraf Dizayn. – 2023, № 4. – b.51-55.
108. Muhammadaminova, M. Abdulla Qodiriy va teatr san’ati // “Jahon adabiyoti” jurnali. – 2019, №4. – b.110-114.
109. Nazarov, B. Qodiriyning qudrati: [Elektron manba] / – O‘zbekiston: Xurshid Davron kutubxonasi: Adib asarlari, tarjimalari, hamda o'zbek va jahon adabiyotidan namunalar: – 10.04.2021. URL: <https://kh-davron.uz/kutubxona/multimedia/baxtiyor-nazarov-qodiriyning-qudrati.html>
110. Normatov, U. “O‘tkan kunlar” hayrati / U.Normatov. – Toshkent: O‘qituvchi, – 1996. – 80 b.
111. Normatov, U. Qodiriy bog‘i / U.Normatov. – Toshkent: Yozuvchi, – 1995. – 220 b.
112. Normatov, U. Qodiriy mo‘‘jizasi // Mas‘ul muharrir: B.Karimov. – Toshkent: O‘zbekiston, – 2010. – 195 b.
113. Normatov, U. Qodiriyning so‘nggi iltijosi (Adib hayotining o‘qilmagan sahifalari) // “Sharq yulduzi” jurnali, – 2013, №1. – b.142-144.

114. Ovsar. Yig'indi gaplar // "Mushtum" jurnali. – Toshkent: – 1926, 25 fevral, – №27. – b.3.
115. Oybek, M. Abdulla Qodiriyning ijodiy yo'li / M.Oybek. – Toshkent: O'zSSR fanlar komitetining nashriyoti, – 1936. – 54 b.
116. Oybek, M. Asarlar [10 tomlik, 9-tom] / M.Oybek. – Toshkent: – 14 tom. – 1974. – 349 b.
117. Qadiri, Ə. Otkan kunlar / Ə. Qadiri. – Taşkent-Baku: Ozdevnəşr, – 1933. – 464 s.
118. Qahhor, T. İsmoil bey Gaspıralı va uning Turkistonga sayohatlari // "Jahon adabiyoti" jurnali, – Toshkent: – 2010, № 10. – b.104-108.
119. Qodiriy, A. Hajviyalar. (Ogzinga karab gapir) // Felyetonlar / A.Qodiriy. – Toshkent: Info Capital Group, – 2019. – 112 b.
120. Qodiriy, A. Obid Ketmon: kolxozlar hayotidan hikoya // nashrga tayyorlash: X.Qodiriy. – Toshkent: O'zbekiston SSSR Davlat Badiiy adabiyoti, – 1959. – 260 b.
121. Qodiriy, A. Quyosh bilan ham kurashaman // Qatagon qurbonlari va ularning adabiy-badiiy hamda publisistik merosi. – Toshkent: 2015. – 128 b.
122. Qodiriy, A. Tanlangan asarlar // nashrga tayyorlash: X.Qodiriy. – Toshkent: Sharq, – 2019. – 864 b.
123. Qodiriy, H. Diydor qiyomatga qolsa netayin. Qodiriyning so'nggi kunlari (xotiralar, tarixiy ilmiy tadqiqotlar). – Toshkent: Zilol buloq, – 2019. – 572 b.
124. Qodiriy, H. Otam haqida / H.Qodiriy. – Toshkent: Adabiyot va san'at, – 1983. – 224 b.
125. Qodirov, P. Xalq tili va realistik proza / P.Qodirov. – Toshkent: Fan, – 1973. – 166 b.
126. Qo'shjonov, M. Abdulla Qodiriyning tasvirlash san'ati / M.Qo'shjonov. – Toshkent: Fan, – 1966. – 76 b.
127. Qo'shjonov, M. O'zbekning o'zligi / M.Qo'shjonov. – Toshkent: Xalq merosi, – 1994. – 136 b.
128. Qo'shjonov, M. Qodiriy – erksizlik qurboni / M.Qo'shjonov. – Toshkent: Fan, – 1992. – 96 (2) b.

129. Qosim, Y. XX asr o‘zbek she‘riyatida Abdulla Qodiriy va jadidlar xotirasining in‘ikosi. “Abdulla Qodiriy ijodi va yangi o‘zbek adabiyoti” mavzusida respublika ilmiy-nazariy anjumani to‘plami, – Toshkent: – 2024, – b.226-235.

130. Qosimov, B. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti // O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi universitetlar va pedagogika oliy o‘quv yurtlarining filologiya fakul‘tetlari uchun darslik / B.Qosimov, Sh.Yusupov, U.Dolimov, Sh.Rizaev, S.Ahmedov. – Toshkent: MA‘NAVIYAT, – 2004. – 296 b.

131. Qudratilla, N., Muin, H. To‘y: [Elektron manba] / – ziyouz.uz portali. URL: [https://n.ziyouz.com/books/uzbek_dramaturgiyasi/Hoji%20Muin,%20Nusratulla%20Qudratilla.%20To'y%20\(drama\).pdf](https://n.ziyouz.com/books/uzbek_dramaturgiyasi/Hoji%20Muin,%20Nusratulla%20Qudratilla.%20To'y%20(drama).pdf)

132. Rahmonov, M. O‘zbek teatri tarixi (XVII asrdan XX asr avvallarigacha) / M.Rahmanov. – Toshkent: Fan, – 1968. – 430 b.

133. Rasulov, A. Ilmi g‘aribani qo‘msab / A.Rasulov. – Toshkent: Ma'naviyat, – 1998. – 64 b.

134. Rizayev, Sh. Jadid dramasi / Sh.Rizayev. – Toshkent: Sharq, – 1997. – 320 b.

135. Sarimsoqov, B. O'zbek marosim folklori / B.Sarimsoqov. – Toshkent: Fan, – 1986. – b.216.

136. Sulton, I. Adabiyot nazariyasi / I.Sulton. – Toshkent: O‘qituvchi, – 1986. –408 b.

137. Tolaganova, S. Abdulla Qodiriy qomusi muammo va yechimlar // “Sharq yulduzi” jurnali. – 2014, №4. – b.123-126.

138. Tolaganova, S. Romanda sozboshi va songsoz // “Sharq yulduzi” jurnali. – 2016, №7. – b.161-165.

139. Usmonova, N. “Jadid” gazetasi – birlashmoq davrining minbari: [Elektron manba] / – O‘zbekiston: UZA O‘zbekiston Milliy Axborot agentligi: – 03.01.2024. URL: https://uza.uz/oz/posts/jadid-gazetasi-birlashmoq-davrining-minbari_553851

140. Yoqubov, O. Abdulla Qodiriy oqiganda: [Elektron manba] / – O‘zbekiston: Xurshid Davron kutubxonasi: Adib asarlari, tarjimalari, hamda o'zbek va jahon adabiyotidan namunalar: – 10.04.2018. URL: <https://kh-davron.uz/yangiliklar/muborak-kin/odil-yoqubov-abdulla-qodiriy-oqiganda.html>

141. Алиев, Г. Азербайджано-узбекские литературные связи (советский период) // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Баку: АДУ, – 1966. – 24 с.

142. Алиев, Г. Общность тем и образов братских литератур // Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей. – Баку: ЭЛМ, – 1985. – с. 205-217.

143. Бабаева, Ш.Г. Тематика и образная система рассказов Абдуллы Кадири // Вчені записки ТНУ імені В. І.Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика // Том 33 (72). – 2022. – с.19-24.

144. Муллоев, Ш.Б. Идеино – Проблемы жанрово-тематических особенностей таджикской публицистики времен Великой Отечественной войны: 1941-1945 гг. – Душанбе: Изд-во РТСУ, – 2013. – 4п.л. (на русск. яз.). – 314 с: [Электронный ресурс] / – Душанбе: Научная электронная библиотека диссертаций и авторефератов dissercat.com, 2009-2024. URL: <https://www.dissercat.com/content/problemy-zhanrovo-tematicheskikh-osobennostei-tadzhikskoi-publitsistiki-vremen-velikoi-otech>

145. Муллоев, Ш.Б. Как аристократ из Баку стал редактором первой таджикской газеты: [Электронный ресурс] / – Таджикистан: Душанбе. Медиа группа “ASIA-Plus”: – 11.03.2024 URL: <https://asiaplustj.info/ru/news/tajikistan/society/20240311/kak-aristokrat-iz-baku-stal-redaktorom-pervoi-tadzhikskoi-gazeti>

146. Туляхождаева, М. Режиссура узбекского драматического театра (тенденции развития и современные проблемы) / М.Туляхождаева. – Ташкент: Изд. литературы и искусства имени Г.Гуляма, – 1995. – 84 с.

147. Турдиев, Ш. Узбекско-азербайджанские литературные связи начала XX века // Страницы азербайджанско-узбекских литературных взаимосвязей. – Баку: ЭЛМ, – 1983. – с.162-173.

148. Турсунов, Т.Формирование социалистического реализма в узбекской драматургии / Т.Турсунов. – Ташкент: изд. АН УзССР, – 1963. – 163 с.